A FASIZMUS IDEOLÓGIÁJÁRÓL

- konzervativizmus
- nemzetiszocializmus
- munkásmozgalom és fasizmus
- válság és fasizmus
- egyház és fasizmus
- a magyar ellenforradalmi rendszer ideológiájáról
- militarizmus és fasizmus
- fasizmus–újfasizmus

KOSSUTH

A fasizmus ideológiájáról

A fasizmus ideológiájáról

A fasizmus néhány ideológiai kérdése

Tudományos tanácskozás
Budapest, 1983. február 24—25.

Kossuth Könyvkiadó / 1983

Az MSZMP KB Párttörténeti Intézete,
az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete,
Az MSZMP Politikai Főiskolája
és az MTA Történettudományi Intézete

Szerkesztette:

Harsányi Iván
Bakonyiné Ficzura Judit

ISBN 963 09 2333 5
(3725)

Tartalom

Lipkovics Károly megnyitója 7

Délelőtti ülés 10

Tokody Gyula: Politikai konzervativizmus és nemzetiszocializmus 10
Székely Gábor: Hitler hatalomra kerülése és a német munkásmozgalom. A Kommunista Internacionálé a fasizmusról 30
Jemnitz János: A szociáldemokraták és a fasizmus (1934) 43
Incze Miklós: Fasizmus és válság 59

Hozzászólások a 24-i délelőtti ülés referátumaihoz 71
Szabó József 71
Tokody Gyula 72
Székely Gábor 72
Incze Miklós 73
Pach Zsigmond Pál 74

Délutáni ülés 76

Kis Aladár: Az olasz fasizmus 76
Harsányi Iván: A Franco-diktatúra jellegéről 93
Ormos Mária: Fasizmus és egyház Közép-Kelet-Európában 112
Szokolay Katalin: A lengyel szanációs diktatúra pályájának fejlődésvonalai 125
Gyenge Sándor: A fasizmus Latin-Amerikában az 1970-es években 137

A 25-i, reggeli hozzászólások 156
Tokody Gyula 156
Ölvedi Ignác 158
Cs. Héthársi Magdolna 162
Kővágó László 172
Jemnitz János 174
Babirák Ilona 176
Gergely Imre 178

A 25-i, délelőtti ülés 181

Horváth Gyula: A latin-amerikai fasiszta mozgalmak néhány sajátossága (1930—1940) 181
Szabó Ágnes: Az SZDP és a KMP az ellenforradalmi rendszerről 189
Blaskovits János: A Horthy-rendszer jellegéről 203
Sipos Péter: A magyar ellenforradalmi rendszer kormánypártjairól 214
Németh István: A német fasizmus előretörésének fogadtatása a magyar kormánykörökben (1928—1934) 234
Réti R. László: Osztályérdekek és ideológiák az ellenforradalmi időszak kezdetén 246

Hozzászólások a tanácskozás berekesztése előtt 258
Bojcsuk Vladimir 258
Kerti Zsuzsa 259

Erényi Tibor zárszava 263

A tanácskozás előadóinak és hozzászólóinak névsora 273

LIPKOVICS KÁROLY

Megnyitó

Most, amikor hazánkban az ideológiai élet egyre pezsgőbbé válik, amikor sokasodnak és még inkább élettel telítődnek a közéleti fórumok, termékeny és sokrétű tudományos viták bontakoznak ki országszerte, társadalmunk fokozott érdeklődéssel fordul a közelmúlt eseményei felé is. Behatóbban foglalkozik többek között az ellenforradalmi Horthy-rendszer politikájával, e rendszer jellegével, történelmi pályájával, a második világháborúban játszott szerepével. Az idősebb generáció, mintegy újra átélve az akkori időket, igyekszik jobban megérteni a múltat, és ezáltal a jelent. A fiatalabb korosztály pedig, amely csupán könyvekből és elbeszélésekből ismeri ennek az időszaknak a fejleményeit, újabb és újabb válaszokat vár, s maga is keres ilyeneket felmerülő problémáira és dilemmáira. A dolog természetéből adódik tehát, hogy nap mint nap szembe találjuk magunkat a fasizmus kérdéskomplexumával, mint ahogy az is magától értetődő, hogy a hírközlő szervek, a folyóiratok és a könyvkiadók időről időre visszatérnek erre a témára.

Jórészt a nagyfokú érdeklődés és a megnövekedett társadalmi igény vezette a tudományos tanácskozás szervezőit akkor, amikor ennek az egész emberiséget mélyen megrázó jelenségnek, a fasizmusnak a témakörét javasolták napirendül, amikor a XX. századi reakció új típusú, nyílt és szélsőséges diktatúráinak időszerű ideológiai kérdéseit javasolták vitára. Ez a korszak — amelynek gerince egyrészt a szocialista társadalmi rendszer megjelenése a világtörténelem porondján, másrészt a monopolkapitalista fejlődés mind általánosabbá válása — a tőkés rendszert merőben új módon megtámogató fasiszta diktatúrák számos változatát hívta életre, az érintett országok hazai sajátosságainak megfelelő eltérő formákban, s részben eltérő tartalmi mozzanatokkal is. A hazai történettudomány ebből a realitásból kiindulva, továbbá az elmúlt negyedszázad folyamán kialakult kutatói és véleményszabadság nyújtotta lehetőségekkel élve, a megfelelő történelmi távlatból adódó előnyöket is kiaknázva, a fasizmus témakörében sokoldalú, valósághű, e jelenség lényegét árnyaltan tükröző kép kialakítására törekszik. A tudományos ülésszak szervezői úgy gondolták: *a történettudo-*

mány újabb kutatási eredményeinek felvonultatásával, továbbá a propagandamunka tapasztalataiból is merítve elősegíthetjük a történeti közgondolkodás fejlesztését. Egyszersmind lehetőségeinkhez mérten hozzá tudunk járulni a felmerült vitakérdések legalább részleges tisztázásához és a marxista—leninista történelemszemlélet alapján az ismeretterjesztő munka további javításához és színvonalának emeléséhez.

A propagandamunka és az oktatás is csak nyerhet azáltal, ha e témakörben is a tudományt hívja segítségül. Sokszínűbbé és hitelesebbé válik, ha megfelelően merít a történettudomány megalapozott, kiérlelt, marxista—leninista ihletésű kutatási eredményeiből. Úgy gondolom, e kérdés kapcsán sem felesleges utalni a tudomány és a propaganda egymásrautaltságára, kölcsönkapcsolatának előnyeire. Ez mindenekelőtt azt jelenti, hogy a tudomány szilárd támpontokat ad, megalapozott válaszokat kínál, hogy a propaganda a tudományos kutatás bázisán mozoghat, ugyanakkor problémaérzékenysége révén vissza is jelez, kérdéseket tesz fel, ösztönzéseket ad a további tudományos munkához.

A mai magyar társadalom egy nemzetközileg is rohamosan erősödő tendenciához kötődik akkor, amikor növekvő figyelemmel fordul a harmincas és a negyvenes évek történései felé, amikor újra végiggondolja e periódus fejlődési tendenciáit. Éppen az elmúlt hetekben tapasztalhattuk, hogy szerte a világon milyen nagy intenzitással foglalkozott barát és ellenség Hitler hatalomra jutásának 50. évfordulójával, a második világháború előzményeivel, lefolyásával és következményeivel. Az utóbbi időben a kommunista világmozgalomban is megfigyelhető a fasizmus kérdéskomplexuma, a Kommunista Internacionálé reagálásai és a második világháború problematikája iránti növekvő érdeklődés. Kísérletek történnek az új adatokat és összefüggéseket is feltáró alaposabb és hitelesebb feldolgozásra; új elemekkel egészül ki e történelmi szakasz értékelése.

Noha a marxista történettudomány feladata a múlt lelkiismeretes feltárása, mindez nem kizárólag a múltbanézés megnyilvánulása. Nem is csupán arról van szó, hogy néhány évtized távlatából pontosabban fel lehet vázolni a harmincas és a negyvenes évek folyamatait. A megnövekedett figyelem a mának is szól, hiszen a kommunista pártok publikációi felhívják a figyelmet a fasizmus továbbélésére, utóéletére és a mostani világgazdasági válsággal kapcsolatos újjáéledésének a veszélyeire. A leglényegesebb indíték azonban az, hogy mai világunkban, a kommunista világmozgalomban új, eredeti helyzet van kialakulóban, ami új válaszokat igényel. Mozgalmunk a múlt faggatásával, a régebbi idők eseményeinek fel-

elevenítésével, a gyökerekhez történő visszanyúlással is keresi a megoldásokat, a válaszokat a ma felmerülő új kérdésekre.

Magától értetődik, hogy a jelenlegi kihívásokra mindenekelőtt a mai problémákkal való szembenézéssel, a mostani helyzet sajátosságainak alapos feltárásával adhatunk időtálló és megalapozott választ. De a történelmi tapasztalat orientáló hatása sem lebecsülendő tényező. Napjainkban, amikor továbbra is érvényes az SZKP történelmi jelentőségű XX. kongresszusának az a következtetése, hogy bár fenyeget a mindent megsemmisítő termonukleáris világégés veszélye, de a világháború elhárítható, amikor a nagy erőt képviselő, egészében véve fejlődő, de több törésvonal mentén is megosztott kommunista világmozgalomban bonyolult a helyzet — a mai problémák megoldásához vezető út kimunkálása során sokat meríthetünk a múlt tapasztalataiból, az egység formálásának, a fasizmus természetének a tanulmányozásából, a Komintern nagy jelentőségű VII. kongresszusának értékeléseiből, az antifasiszta erők, a Szovjetunió korabeli küzdelmeinek felelevenítéséből.

Tudományos ülésszakunk az idő szűkössége miatt a fasizmus kérdéskomplexumának csupán néhány kérdését tárgyalhatja részletesebben. A tematikában tehát nem törekszünk teljességre. Azt reméljük, hogy az előadók bátran, kendőzetlenül, a nálunk, Magyarországon már megszokott demokratikus vita formájában fejtik ki véleményüket a napirendre tűzött kérdésekben. Arra számítunk továbbá, hogy a hallgatóság kérdéseivel, megjegyzéseivel, hozzászólásaival aktív résztvevője lesz rendezvényünknek, s így közös erővel tudunk majd előrelépni. Tisztelettel üdvözlöm rendezvényünk valamennyi résztvevőjét, s a rendező szervek nevében a tudományos ülésszakot megnyitom.

Politikai konzervativizmus és nemzetiszocializmus

Amióta a nemzetiszocialista vezetők magukhoz ragadták a hatalmat Németországban, tehát kereken 50 éve, politikusok, teoretikusok, történészek, a témával foglalkozó visszaemlékezések, tanulmányok, újságcikkek, rádió- vagy televízióriportok egyaránt beleütköznek abba a kérdésbe, miként kerülhetett sor erre a drámai fordulatra, amely a világtörténelem legvéresebb, legembertelenebb háborújának kiindulópontjává vált. És éppen Németországban, amely a polgári demokratikus hagyományok terén szegényebb volt ugyan, mint — mondjuk — Anglia vagy Franciaország, de ahol a XIX. század utolsó harmadától a világ legszervezettebb munkásosztálya élt. A német munkásság még 1917 után is a nemzetközi munkásmozgalom élvonalában haladt, akár a szociáldemokrata, akár a tőkés országok kommunista mozgalmait tekintjük. S a rációt mégis legyőzte a nyers erő kultusza: Heinrich Heine, Karl Marx, Thomas Mann, Rosa Luxemburg magasztos humanizmusát az „ősgermán barbarizmus". Németország, a világ iparilag is egyik legfejlettebb állama, a tudományos élet egyik nemzetközi központja, a filozófusok hazája belépett a középkori mítoszok és az őrjöngésig hevített fanatizmus világába. A német néptömegek a faji mítosz és a Führer-mítosz bűvkörébe kerültek, magával ragadta őket az árja felsőbbrendűség érzete, az alacsonyabb rendű „fajok" megvetése és gyűlölete, a fékezhetetlen antiszemitizmus és a vezetőik, mindenekelőtt a Führer zsenialitásába, tévedhetetlenségébe vetett vak bizalom.

Indokoltnak tűnik tehát a kérdés: nincs-e valami emberfölötti, valami észokokkal megmagyarázhatatlan ebben a történelmi fenoménban, amit nemzetiszocializmusnak, általánosabb értelmezésben fasizmusnak nevezünk? S ha nincs, mi a tudományos magyarázata?

Először is hangsúlyozni kell, hogy nem elégedhetünk meg annak a támogatásnak a sokoldalú bizonyításával, amelyet a német finánctőke nyújtott Hitler pártjának. Kétségtelen persze, hogy a nemzetiszocializmus átütő sikereire és győzelmére e támogatás nélkül nem kerülhetett volna sor. De az anyagi támogatás elnyerésé-

hez már országos politikai eredményekre volt szükség, így méretei igen jelentőssé csak 1929—1930-tól váltak. A márkamilliók tették ugyan lehetővé a pártapparátus kiépítését, működtetését, a több százezres rohamosztagok, az SA fenntartását és az egész birodalmat lázban tartó propagandakampányok megszervezését, de önmagukban nem adnak magyarázatot az anyagi befektetések politikai hatékonyságára.

Vajon elképzelhető-e, hogy Adolf Hitler, akinek 1919-ig, 30 éves koráig, semmiféle politikai gyakorlata nem volt, olvasottsága és politikai műveltsége nem haladta meg a német jobboldali körökben akkor divatos völkisch brosúrák és napilapok ismeretanyagát és színvonalát, aki pártban, mozgalomban, szervezkedésekben nem vett részt, hogy ez az ember csupán a pénz erejével mindössze 14 év alatt fel tudta volna magát küzdeni a teljes ismeretlenségből a német birodalom kancellári tisztségéig? Elképzelhető-e továbbá ugyanezen az alapon a nemzetiszocialista vezérkar többi hírhedt alakjának, egy Göringnek, Röhmnek, Himmlernek vagy Goebbelsnek a tüneményes gyorsaságú felemelkedése, olyan embereké, akik nemcsak korukat és szociális származásukat tekintve, hanem a politikai tapasztalat és iskolázottság területén is olyannyira hasonlítottak Führerjükhöz, hogy szinte össze is lehetett volna cserélni őket egymással? Elképzelhető-e végül — bár talán ezt a kérdést kellett volna elsőként feltennem —, hogy egy gyakorlatilag nulla pontról induló pártocska, Anton Drexler Német Munkáspártja, amely 1919 őszén, Hitler belépésekor két-három tucat vasúti munkás politizálgató klubocskája volt, 10-12 év alatt az ország legnépesebb politikai irányzatává válhatott csupán azért, mert a német finánctőke urainak választása éppen rá esett?

Távol áll tőlem, hogy nyíltan vagy burkoltan kétségbe vonjam az ismert dimitrovi megállapítás lényegének helyességét, hogy tudniillik a fasizmus — különösen Németországban — a finánctőke legreakciósabb köreinek érdekeit képviselte, politikai rendszere e körök terrorista diktatúráját juttatta érvényre a fasiszta pártok és vezéreik közvetítésével. Ám a fasizmus elburjánzása, kibontakozása, még inkább uralomra jutása egyetlen országban sem lenne megmagyarázható a nélkül a hosszú ideológiai előkészítés és a két világháború közötti aktív politikai támogatás nélkül, amelyet a politikai konzervativizmus nyújtott neki. Ez még Németországra is vonatkozik, ahol pedig a fasizmus nem a politikai konzervativizmus melléktermékeként, szélsőséges kinövéseként lépett fel és működött — mint pl. Magyarországon —, hanem önálló irányzattá vált. A fasizmus képes volt rá, hogy a politikai konzervativizmus ideológiai bázisára építve merészen újnak ható — és néhány vonatkozásban valóban új — ideológiát alakítson ki, azt hatékonyan propagálja,

és olyan látszatot keltsen, hogy ennek az ideológiának a megvalósítása szociális és nemzeti téren egyaránt radikális változásokat, gyökeres javulást eredményez. A nagyarányú tömegtámogatás révén pedig a fasizmus Németországban (tegyük hozzá: Olaszországban is) olyan szervezeti erőre tett szert, amely nemcsak a munkásmozgalommal, a liberalizmussal és a demokratizmussal való erőszakos leszámolást tette lehetővé (ez részben Magyarországon is sikerült), hanem a hagyományosan konzervatív irányzatok szervezeti felszámolását és beolvasztását is.

A politikai konzervativizmus jó száz esztendővel megelőzte a fasizmus fellépését. Ha a rendszerbe foglalás kedvéért leegyszerűsítjük a XIX. és XX. századi Európa rendkívül tarka politikai képét, és figyelmen kívül hagyjuk, hogy a sokféle irányzat, a különböző izmusok gyakran alig határolhatók el egymástól, s legalább ily gyakran a közös gyökér ellenére igen lényeges különbségek vannak közöttük, akkor három fő politikai és eszmei áramlatot nevezhetünk meg: a liberalizmust, a konzervativizmust és a szocializmust. Az első — mint általában ismeretes — a feltörekvő, majd hatalomra kerülő vagy a hatalomban részesülő burzsoázia, a második eredetileg a vele szemben feudális privilégiumaiért harcoló, később azonban a tőkés viszonyokhoz alkalmazkodó nagybirtokosság érdekeit fejezte ki, a harmadik pedig a mindkettővel szemben létéért, jogaiért küzdő munkásosztályét.

A konzervativizmus általános jellemvonásai között kezdettől fogva különösen szembetűnő volt forradalomellenessége, és ennek látszólagos ellentéteként a tőkés társadalom változásaihoz való alkalmazkodóképessége. Az utóbbi gyakran súlyos konfliktusokat és ellentmondásokat szült, de végül is — két évszázadon át mindmáig — ez tette lehetővé fennmaradását. Az előbbi, a forradalomellenesség viszont társadalmi funkciójából és létrejöttének történelmi körülményeiből következett, hiszen az 1789-es nagy francia forradalomra való ellenséges reagálás során alakult politikai és eszmei áramlattá, pártirányzattá pedig — legalábbis Németországban, pontosabban az akkori Poroszországban, de részben a katolikus délnémet államokban is — az 1848-as forradalom elleni harc során vált.

A XIX. század második felében — s ez sok tekintetben a későbbi korszakokra vonatkozóan is érvényes maradt — a politikai konzervativizmus szervezetileg laza, többnyire a polgári pártok jobbszárnyán elhelyezkedő, egymással is vitában álló csoportok gyűjtőfogalma volt, egységes eszmei tartalom nélkül. E csoportokat általában a nagybirtokos érdekek képviselete (a pénz- és kereskedelmi tőke, kisebb részben az ipari tőke érdekeivel szemben), a monarchizmus, a parlamenti demokrácia elvetése vagy kiszélesítésének

gátlása, a liberális, a demokrata, még inkább a szociáldemokrata eszmék és törekvések elvetése fűzte össze, s köztük országonként is lényeges eltérések voltak.

Angliában például a jelzett korban már alig határolható el egymástól a tőkés viszonyokhoz alkalmazkodó konzervativizmus és a liberalizmus. Az előbbi az utóbbival még a reformpolitika terén is versenyképesnek bizonyult, miközben társadalmi bázisa nemcsak a nagyburzsoázia, hanem a városi polgárság és kispolgárság egy részének a megnyerésével is gyorsította a liberalizmus előrehaladó bomlását. Az angol konzervativizmus így nemcsak megbékülni volt képes a polgári demokráciával, hanem ebben az időszakban már egyik tartóoszlopává is lett. A kontinensen egyedül Németországban jöttek létre jelentősebb politikai szerepet betöltő és konzervatív mivoltukat nevükben is hangsúlyozó pártok (Deutschkonservative Partei, illetve a kevésbé jelentős Reichs- und Freikonservative Partei). A velük azonos vagy hozzájuk hasonló nézeteket valló csoportok más politikai pártokban is megtalálhatóak voltak: mind a katolikus Centrumpártban, mind pedig a Nemzeti Liberális Pártban. Angliától eltérően azonban Németországban a konzervativizmus társadalmi bázisa jobban megőrizte eredeti arisztokratikus, földbirtokosi jellegét. A porosz junkereket, az állami bürokrácia tisztviselőit és a jelentős részben e két társadalmi rétegből származó katonatiszti kasztot is élesebb gazdasági, politikai és magatartásbeli különbség választotta el a polgárságtól, mint Angliában. Ezért a német uralkodó körök szociális és németségen belüli „nemzeti" összetétele egyrészt heterogénebb volt, mint — a Habsburg-birodalmat kivéve — általában az európai nagyhatalmak uralkodó köreié (mint tudjuk, pl. a porosz uralkodócsaládok jó része szláv származású volt); másrészt az antiliberális, illetve antidemokratikus beállítottság jobban megkövesedett Németországban — főleg persze Poroszországban —, mint Angliában és Franciaországban, vagy akár Olaszországban.

Franciaországban III. Napóleon bukása után a konzervativizmus gyakorlatilag azonosult a monarchizmussal, így a köztársaság végleges megszilárdulása után — tehát az 1870-es évek végétől — a parlamenti demokrácia feltételei között nem lehettek esélyei az arisztokratikus, konzervatív nézeteket valló irányzatoknak. Ami pedig Olaszországot illeti, az a körülmény, hogy a nemzeti egység csak a Habsburg-birodalom és a pápaság ellenében valósulhatott meg, a liberalizmust erősítette, s a nemzeti kérdésben ellenséges vagy közömbös álláspontot elfoglaló, a klérussal összefonódott konzervatív erők szétforgácsolódásához vezetett. Nem jött létre egységes politikai-eszmei irányzatként a konzervativizmus Ausztria—Magyarországon sem, de itt a gátló tényező elsősorban a biro-

dalom dualista államszerkezete és a nemzeti-nemzetiségi ellentétek növekedése volt. E két tényező a pártalakulások területén is erősebbnek mutatkozott azoknál az erőknél — így például az egész birodalmat átfogó közigazgatási apparátusnál, a vasút, a posta stb. tisztviselői karánál, a katolikus klérusnál vagy a közös hadseregnél —, amelyek a konzervativizmus összállami szintű megszervezésének alapját képezhették volna. Végül sajátságos helyzetben volt a politikai konzervativizmus a cári Oroszországban, ahol az alkotmányos élet hiánya, illetve túl késői és rendkívül korlátozott bevezetése deformálta a politikai életet. A századforduló után, az 1905—1907-es forradalom elleni harcban összekovácsolódott orosz konzervatív csoportok nem váltak nyugat-európai értelemben parlamentáris irányzattá, tevékenységükre és ideológiájukra a polgári demokráciának és intézményrendszerének az elutasítása, a szélsőséges haladásellenesség, a politikai terrorizmus, a pogrommódszerek alkalmazása volt a jellemző.

A XIX. század három nagy politikai és eszmei áramlata, a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus a XX. század elejére lényegesen megváltozott. A nagy francia polgári forradalom „szabadság, egyenlőség, testvériség" eszméje, amely a munkásmozgalom értelmezésében eljutott a kizsákmányolástól való megszabadulásnak, a szociális egyenlőtlenségek felszámolásának és a munkásság internacionalista testvériségének gondolatáig, a hagyományos liberalizmus számára elfogadhatatlanná vagy egyszerűen üres, semmitmondó jelszóvá lett. Az egykor liberális elveit büszkén valló burzsoázia a marxizmus szabadság- és egyenlőségeszméjével nem tudott mást szembeállítani, mint az istentől elrendelt vagy éppen fajilag determinált emberi egyenlőtlenség konzervatív koncepcióját, a társadalomban és a politikai hatalomban meglevő különbségek ebből következő természetes és megváltoztathatatlan voltát, más szóval a száz évvel korábban éppen vele szemben kialakított reakciós ideológia modernizált variánsát. A liberalizmus bomlását kiteljesítette, hogy balszárnya önállósult, közeledett a munkásmozgalomhoz, sőt sokszor egybeolvadt vele. E folyamat összefonódott a munkásmozgalom irányzatokra bomlásával, hatott is rá, erősítette az opportunizmust és a reformizmust, miközben az ellene folytatott harc során egyre erőteljesebbekké váltak a forradalmi munkásmozgalom kontúrjai is. Felesleges utalnom arra, hogy mindeme folyamatok mögött a kapitalista társadalom struktúrájának gyökeres átalakulása, az imperializmus létrejötte, a nagytőkés és nagybirtokos érdekek összemosódása, a munkásosztály hatalmi-politikai súlyának renkívüli megnövekedése, nem utolsósorban pedig a számszerűleg igen jelentős, érdekeit tekintve azonban megosztott középrétegek gazdasági és társadalmi kiúttalansága húzódott meg.

Természetesen a politikai konzervativizmust sem hagyták érintetlenül a nagy társadalmi átrendeződések. A századforduló táján Európa-szerte egy ún. neokonzervatív irányzat jelentkezett, népi bázist keresett, s új ideológiai és politikai nézeteket ígérve, voltaképpen a szélsőjobboldali radikalizmus és a nézeteiben, módszereiben egyaránt mérsékeltebb kereszténységi szociális mozgalom párhuzamos fellépésében nyilvánult meg. Németországban ekkor került a figyelem központjába a faji antiszemitizmus, a német kultúr-, sőt faji fölényre épített nagyhatalmi sovinizmus, illetve a völkisch és a pángermán irányzat. Ausztria osztrák tartományaiban hasonló ideológiai változások és politikai szervezetek jöttek létre.

A szélsőjobboldali radikalizmus első jelei az akkori magyar politikai életben is megfigyelhetők. Hatalmi-politikai szempontból azonban ekkor még nagyobb jelentősége volt a kereszténységi szociális mozgalomnak, amely Németországban főleg a keresztény szakszervezetek fellépésében, Ausztriában a politikai katolicizmus vezető pártirányzattá válásában, Magyarországon pedig Prohászka Ottokár, még inkább Giesswein Sándor katolikus újkonzervativizmusában jelentkezett.

Az első világháború kimenetele és különösen a háborút követő forradalmak gyökeresen új helyzetet teremtettek a politikai konzervativizmus számára is. A fő kérdés Németországban, Ausztriában és Magyarországon egyaránt az volt, hogy ez az irányzat képes-e, hajlandó-e a forradalmak következtében létrejött polgári demokráciához alkalmazkodni, annak egyik konstruktívan működő támaszává lenni, vagy ellene fordulva megdöntésére törekszik-e. Képes-e, hajlandó-e tehát olyan fordulatot végrehajtani, amilyen Angliában, Franciaországban, s más politikailag fejlettebb nyugat-európai országokban hosszabb történelmi fejlődés eredményeként már a XIX. században végbement.

A porosz-német konzervativizmus fő erői röviddel az 1918-as novemberi forradalom győzelme után újjászerveződtek. 1919 januárjában pedig — ha nem is átütő, de mindenképpen figyelemre méltó — eredményeket értek el a nemzetgyűlési választásokon, noha a polgári demokratikus irányzatokhoz képest lényegesen alulmaradtak. Elsősorban a Német Konzervatív Párt utódaként fellépő, szélsőségesen jobboldali Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei), kisebb részben sz egykori jobboldali liberálisokat és szabad konzervatívokat tömörítő Német Néppárt (Deutsche Volkspartei) megjelenésére és növekvő aktivitására kell gondolnunk. Tényleges hatalmi-politikai befolyásuk megítélésénél azonban figyelembe kell vennünk a porosz-német konzervativizmus hagyományos bázisának, támaszának számító állami és köz-

igazgatási apparátus viszonylagos szilárdságát, és a régi hadsereg részleges újjászervezését is.

Az adott pillanatban — tehát az 1918—1919-es polgári forradalmi átalakulás hónapjaiban — az egész ország belpolitikai erőviszonyaira kiható kérdés volt, milyen mértékű lesz a hagyományos szembenállás egyfelől a munkásmozgalom legerősebb irányzata, egyúttal az 1919. januári nemzetgyűlési választásokon messze az első helyre kerülő ún. többségi Szociáldemokrata Párt, másfelől a politikai konzervativizmust képviselő főbb erők között. A proletárforradalom veszélyének elhárítása és az ország esetleges antantmegszállásának megelőzése céljából a szociáldemokrata vezetők már 1919 novemberében együttműködésre léptek a hadsereg vezérkarával és az állami tisztségviselőkkel, s az említett veszélyekkel szemben mindkét irányzat a későbbiek során is számíthatott a másik lojalitására. Ez természetesen tompította egymás elleni harcukat: a szociáldemokrata-ellenességben a tradicionális konzervatív csoportok nem mehettek olyan messzire, mint a völkischek, a pángermánok vagy éppen a nemzetiszocialisták. Ugyanakkor viszont a kényszerű egymásrautaltság nyitva tartotta az együttműködés lehetőségét, tulajdonképpen tehát annak a lehetőségét, hogy a porosznémet konzervativizmus az 1918 előttihez képest némileg átalakított programmal és „népi irányban" módosított társadalmi bázissal beilleszthető lesz a polgári demokrácia rendszerébe.

Ezzel párhuzamosan azonban végbement egy lényegét tekintve ellentétes tartalmú folyamat is. A politikai konzervativizmus mindhárom irányzata — ti. az arisztokratikus, a völkisch és a keresztényszociális irányzat — az életben maradás érdekében 1918—1919 forradalmi hónapjaiban együttműködött egymással. Ennek érdekében a Német Nemzeti Néppárt politikai nyitásra szánta el magát a kis- és középpolgári rétegek felé, részben felkarolva érdekeiket, ami azonban több területen ellentmondott az eredeti nagybirtokos-nagytőkés, gazdagparaszti érdekek érvényre juttatásának. Ez az ellentmondás a szociális politika területén korlátok közé szorította a politikai konzervativizmus vezető pártjának mozgását, s hozzájárult mind a radikális, mind pedig a keresztényszociális csoportok elkülönüléséhez, majd részbeni kiválásához, de újabb radikális szervezetek önálló fellépéséhez is. Az irányzatok harcának légkörében született meg a nemzetiszocializmus. S bár a bábák között a tradicionális konzervativizmushoz ezer szállal kapcsolódó antiszemita-völkisch csoportoknak meghatározó, a jövőt szervezetileg is, ideológiailag is kijelölő szerepük volt, az új párt már szinte indulása pillanatától kezdve meghaladta a politikai célok és ideológiai megindokolásuk terén azt a miliőt, amely kitermelte.

Talán arra sem felesleges utalni, hogy a vázolt politikai mozgás, a szélsőjobboldali radikalizmus erősödése a középrétegek közéleti aktivitásának rendkívüli megnövekedésével is összefüggött. Nem elég tehát az okokat kizárólagosan a munkásmozgalom fellendülésében keresni. Az aktivitás ösztönzője viszont egyfelől e rétegek egzisztenciális helyzetének bizonytalanná válása, másfelől az a körülmény volt, hogy mivel a hagyományos uralkodó körök a császárság bukása következtében elvesztették politikai hatalmukat vagy legalábbis egy részét, a politikai mobilitás, a feltörekvés lehetősége bővült az alsóbb társadalmi rétegek számára. A létbizonytalanság és a politikai vákuum a forradalom hónapjaiban a középrétegek nagyobb részét a polgári demokrácia felé orientálta; ennek egyik szembetűnő kifejeződése volt a Német Demokrata Párt meglepő választási sikere 1919 januárjában. A tőkés rendszer konszolidálódásának elhúzódása és a versailles-i békeszerződés elleni tiltakozás azonban egyre inkább a jobboldali radikalizmus irányába tolta e társadalmilag és politikailag egyaránt gyökértelen rétegeket.

Nem feladatom, hogy behatóbban foglalkozzam a magyar politikai konzervativizmussal, de talán helyénvaló arra utalni, hogy hazánkban sok tekintetben a németországihoz hasonló változások mentek végbe az első világháborút követően. S ez nem csupán a középrétegek megnövekedett szerepére vonatkozik, hanem a politikai konzervativizmus általános hatalmi helyzetére, sőt az ebből következő politikai és ideológiai törekvésekre is. Magyarországon azonban a volt uralkodó osztályok politikai dezorganizáltsága az 1918-as polgári demokratikus forradalom és az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása következtében nagyobb méreteket öltött, mint Németországban. Mások voltak a történelmi előzmények is, amelyekre röviden már utaltam. A gazdasági és hatalmi érdekellentétek mellett pedig, amelyek különös élességgel jelentkeztek a nagybirtokosság és az ipari-kereskedelmi burzsoázia között, hazánkban az uralkodó köröket megosztó tényezők közé tartozott még a nemzeti kérdés, főleg a Habsburg-uralom, Bécs politikájának eltérő megítélése is.

Más volt az egyházak szerepe is. Magyarországon a katolicizmus közismerten erősebb hatalmi pozíciókkal rendelkezett, mint a protestantizmus, pontosabban a kálvinizmus, s a magyar (és osztrák) arisztokrácia, valamint a bécsi udvar a katolikus klérussal fonódott össze, ellentétben a főleg protestáns bázisra támaszkodó porosz-német arisztokráciával és a Hohenzollern-házzal. A politikai katolicimus aktivitása és tömegbefolyása hazánkban mégis gyengébb volt, mint Németországban, és sokkal gyengébb, mint Ausztriában. A számos magyarázatot adó ok közül ezúttal csupán a politikai katolicizmus és a nemzeti kérdés összefüggését, valamint a magyar

parasztság elzárkózó magatartását emeljük ki. Németországban a politikai katolicizmus a porosz uralommal és a poroszosítási törekvésekkel szemben a dél- és nyugatnémet államokra — főleg Bajorországra — támaszkodva és a történelmi hagyományokat követve egyfajta „nemzeti" ellenzéki szerepet tudott eljátszani. Ausztriában szociális propagandája segítségével viszonylag széles paraszti és városi kispolgári rétegeket tudott mozgósítani a Habsburg-birodalom fenntartása mellett, hallgatólagos érdekkapcsolatot teremtve ily módon az uralkodó körökkel (különösen Ferenc Ferdinánd körével). Mindezzel szemben Magyarországon a politikai katolicizmus nem tartalmazott tömegeket mozgósító nemzeti mozzanatot. Hiányoztak ennek mind a történelmi, mind a nemzeti hagyományai. Ráadásul a magyar faluban a szociális ellentétek jóval nagyobbak voltak, mint a másik két országban. A katolikus egyház pedig, maga is hatalmas földbirtokokkal rendelkezvén, csak fokozta az ellentéteket. Így a munkásmozgalom befolyása a magyar falvakban erősebb volt, mint Ausztriában vagy akár Németországban, s az utóbbi országok parasztságától eltérően a magyar parasztság jelentős saját politikai mozgalmakat hozott létre. Végül a magyar falusi lakosság nagy tömegei — főleg a Tiszántúlon és a Duna—Tisza közén — kálvinisták voltak, s ez is korlátok közé szorította a politikai katolicizmus szervezkedési lehetőségeit a magyar paraszti tömegek között.

Mindamellett az ellenforradalmi konzervatív erők, a kedvezőtlenebb körülmények ellenére, hazánkban is szervezkedni kezdtek, már a polgári demokratikus forradalom idején. Ám nem volt sem erős szervezeti bázisuk, sem pedig komoly propagandisztikus hatásuk, egyelőre nem tudtak ellenforradalmi hadsereget szervezni, miközben Németországban 1919 elejétől már eredményesen operáltak a szabadcsapatok, Ausztriában pedig zászlót bontott a Heimwehr. A magyar szociáldemokráciával sem alakulhatott ki egy Németországihoz hasonló együttműködés. Ez nemcsak a konzervatív ellenforradalmi erők különös merevségével, ebből következő elzárkózásával és politikai gyengeségével függött össze, hanem elsősorban azzal, hogy a magyar szociáldemokrácián belül — a némettől és részben az osztráktól eltérően — a szóban forgó időszakban a centristák és a baloldaliak voltak többségben, továbbá, hogy a már 1918 novemberében megszerveződött kommunista párt létrejöttét hazánkban nem törés vagy visszaesés követte, mint Németországban, hanem befolyásának gyors növekedése. Így nálunk még lehetőségként sem merülhetett fel az amorf állapotban levő politikai konzervativizmus beilleszkedése a polgári demokrácia rendszerébe. A Magyarországi Tanácsköztársaság győzelme pedig átmenetileg még magát a polgári demokratikus rendszert is felszámolta, s

így a konzervativizmus politikai szerepvállalása egy időre teljes mértékben kilátástalanná vált.

A politikai konzervativizmus Magyarországon tehát mélyebb krízist élt át, mint Németországban vagy Ausztriában, s a hagyományos értelemben már csak emiatt sem születhetett újjá. A közvetlen kontinuitáshoz — Németországtól vagy Ausztriától eltérően — a szervezeti keretek is hiányoztak. Ennél azonban jóval nagyobb jelentősége volt a magyar arisztokrácia politikai kiúttalanságának. S ezt nem csupán a forradalmak váltották ki, hanem az is, hogy a magyar konzervatív vezető körök nem tudtak váltani. Mivel korábban az Osztrák—Magyar Monarchia fenntartásáért szálltak síkra, 1918 után pedig megoszlott a véleményük a Habsburg-ház restaurációja kérdésében, továbbra sem lehettek alkalmasak arra, hogy a nemzeti gondolatot képviseljék, vagyis hogy végrehajtsák azt a fordulatot, amelyet ebben a kérdésben a porosz junkerek már az 1871-es birodalomalapítást követően megtettek, s amelyre a Habsburg-birodalomban — az ott érvényesülő osztrák hegemónia miatt — az osztrák arisztokráciának 1918-ig tulajdonképpen nem volt szüksége.

Ily módon, mivel a forradalmak során — és főleg utánuk — a hatalom újjászervezésében a magyar arisztokrácia szociális és nemzeti okokból egyaránt csak alárendelten vehetett részt, a középrétegek mozgási lehetősége feltehetően nagyobb volt, mint Németországban. A politikai konzervativizmus, majd — az ellenforradalom győzelme után — az egész politikai rendszer fő társadalmi bázisává a dzsentri középosztály vált, annál is inkább, mert közéleti aktivitása sajátos okok folytán különös mértékben megnőtt. Figyelembe kell vennünk például, hogy Magyarországon a középrétegek egzisztenciája nem csupán a forradalmak következtében vált ingataggá, mint Németországban, hanem a forradalmi háború, a román megszállás, főképpen pedig annak következtében is, hogy a németországinál sokkal nagyobb területveszteségek — Ausztriához hasonlóan — együtt jártak a régi állami közigazgatási apparátus érintett részének összeomlásával.

Tekintettel arra, hogy a politikai konzervativizmus megszerveződésének hazánkban alapfeltétele volt a Tanácsköztársaság megdöntése, s e szerveződés összefonódott a forradalom elleni fegyveres harccal, az ideológiai-politikai nézetekben, még inkább a mindennapi gyakorlatban már a rendszer születésekor szerephez jutottak — sőt: ekkor kifejezetten domináns szerepet kaptak — a fasiszta vonások, a kommunizmus, sőt általában a baloldaliság felszámolását célzó terrorizmus és a neokonzervativizmusban már korábban is jelenlévő, antiszemita tartalmú fajgyűlölet.

A proletárdiktatúra vérbe fojtása és az azt követő fehérterror

után azonban — mint ismeretes —, a belső osztályerőviszonyok új egyensúlya alapján, hatalmi-politikai konszolidáció ment végbe. Ily módon lehetővé, a nemzetközi elvárások folytán pedig szükségessé vált, hogy korlátozásokkal bevezessék a parlamenti rendszert a politikai konzervativizmus egyik alapgondolatának, a királyságnak az elvi fenntartása mellett, és a kormányzói jogkörrel kapcsolatos tekintélyuralmi rendszer keretében. Bár a fasizálódási folyamat különösen a harmincas években nagyon felerősödött, a korlátozott parlamenti rendszer egészen 1944. március 19-ig fennállt, némi működési lehetőséget nyújtva — a második világháborús évek Európájának sajátos kuriózumaként — még a szociáldemokrata munkásmozgalomnak is.

Mivel az 1919 után kialakult osztály- és hatalmi erőviszonyok lényegében az egész korszakban szilárdnak bizonyultak, felborításukra, a politikai szisztéma átalakítására a parlamentáris keretek önmagukban véve nem nyújtottak lehetőséget. A politikai rendszer átalakítására — akár bal-, akár jobboldali irányban - csupán a nemzetközi helyzet gyökeres megváltozása, közvetlen külső beavatkozás esetén kerülhetett sor. Ismeretes az is, hogy a totális fasiszta rendszer bevezetésére törekvő irányzatok — a nyilasoktól a volksbundistákig — csak német segítséggel számíthattak a hatalom átvételére. Viszonylagos gyengeségük arra mutatott, hogy a fasiszta nézetekkel és módszerekkel is operáló magyar politikai rendszer érvényre tudta juttatni az uralkodó osztályok, közelebbről a nagybirtokosok és a nagytőkések közös hatalmi-politikai érdekeit, mindvégig befolyása alatt tudta tartani a középrétegek túlnyomó részét, és képes volt állandósítani a forradalmi, valamint a polgári demokratikus erők nagyfokú bénultságát. Ezért — ellentétben Németországgal — a politikai konzervativizmusnak egészében nem lehetett célja a rendszer felszámolása; alapvető érdeke éppen a hatalom megtartása és erősítése volt, s egyes csoportjai között is csupán a hatalomban való nagyobb részesedésért folyt a küzdelem.

A szélsőjobboldali radikalizmusba fordulás mellett éppen a magyar politikai konzervativizmusnak ez az egyeduralma teszi indokolttá, hogy a két világháború közötti rendszert fasiszta jellegűnek vagy típusúnak nevezzük. De a rendszer — a nyilas uralom néhány hónapját kivéve — nem öltött totális fasiszta formát, s nem csupán azért nem, mert a parlament — korlátozott jogkörrel és a többpártrendszer bizonyos mértékű érvényesülése mellett — fennmaradt, hanem azért sem, mert — mint látni fogjuk — a nemzetiszocializmussal ideológiailag sem azonosult.

A fasizmust — a fenti tételből következően — tehát olyan, a nemzetiszocializmusnál szélesebb politikai és ideológiai áramlatnak kell tekintenünk, amely történelmileg is megelőzte az utóbbit,

és — mint Spanyolország és Portugália esete bizonyítja — túl is élte azt. A történelmi megelőzésre Olaszország mellett éppen Magyarország tekinthető példának. Két olyan ország, amelyekben a forradalmak, illetve az igen erős forradalmi mozgalmak felmorzsolták vagy legalábbis háttérbe szorították a hagyományos politikai konzervativizmust, az ellenforradalmi erők azonban mégis képesek voltak felülkerekedni bennük. Sőt a konzervatív ideológiai és politikai nézetek radikális újraértelmezésével és részben terrorisztikus eszközök, részben új manipulációs propagandaszólamok és módszerek felhasználásával, különösképpen pedig a végsőkig szított sovinizmus állandó ébrentartásával viszonylag széles társadalmi bázisra is szert tudtak tenni, s a hagyományos politikai konzervativizmus meghaladásával önálló politikai erővé szerveződtek. Végül Olaszországban teljes mértékben, Magyarországban pedig a lényeget tekintve egyeduralmat vívtak ki, s ezt a számukra egyre kedvezőbbé váló nemzetközi helyzetben meg is tudták tartani.

Ahol viszont a forradalmi mozgalmak túl gyengék voltak vagy leverésük nem járt a megújhodott politikai konzervativizmus teljes győzelmével, a konzervatív irányzatok zökkenőmentesen — legalábbis lényeges törés nélkül — alkalmazkodtak a kapitalizmus 1917 utáni megváltozott viszonyaihoz anélkül, hogy készek vagy képesek lettek volna a polgári demokratikus rendszer felszámolására és az egyeduralom kivívására. Ez vonatkozik egyebek között Angliára, az Egyesült Államokra és bizonyos megszorításokkal Franciaországra is. Ezekben az országokban a politikai konzervativizmus fasizálódására nem, vagy csak kis mértékben került sor, a fasiszta csoportok vagy elszigeteltek és jelentéktelenek voltak, vagy — mint Franciaországban — vereséget szenvedtek.

Talán arról sem felesleges néhány szót ejteni, hogy az antifasiszta gondolkodáskörben gyakran összemosódik a fasizmus és a nemzetiszocializmus fogalma, s ez elvi félreértésekhez vezet. Ennek oka elsősorban abban rejlik, hogy a fasizmus a nemzetiszocializmus uralomra jutásával vált nemzetközi hatalmi tényezővé. Ez volt továbbá a fasizmus szélesebb áramlatán belül a legszélsőségesebb, a fasizmus embertelenségét leginkább kifejező, egyúttal messze a legerősebb irányzat, amely érvényesülése idején az összes többi fasiszta rendszert és mozgalmat befolyásolta, esetleg a maga képére formálta, sőt újakat is életre hívott. Hatását és lényegét mérlegelve joggal beszélhetünk a fasiszta jellegű rendszerek, illetve mozgalmak fasizálódási folyamatáról, ami lényegében a nemzetiszocializmussal való azonosulásuk irányát jelezte.

Fogalmilag azonban — az elmondottak ellenére — a nemzetiszocializmus mégsem „nyelte el" a fasizmust. Tulajdonképpen ennek a fordítottja történt, mind a tudományos, mind pedig a politi-

kai irodalomban. A nemzeti gondolat s még inkább a szocializmus annyira ellentmond a fasizmus lényegének, hogy összekapcsolásuk — bármennyire hatékonynak mutatkozott is propagandisztikusan a két világháború közötti Németországban — nem tehette a nemzetiszocializmust az általa ténylegesen képviselt világtörténelmi jelenség adekvát kifejezőjévé.

A nemzetiszocializmus kibontakozásához az Európában már létező fasiszta típusú rendszerek és mozgalmak fontos külső impulzusokat adtak. De politikai sikereit, majd hatalomra jutását elsősorban természetesen nem a nemzetközi tényezők, hanem a belső osztályerőviszonyok tették lehetővé.

Szemben Magyarországgal, Németországban a polgári demokrácia nemcsak győzött, hanem konszolidálódott is. S bár a weimari alkotmány hírhedtté vált 48. §-a — mint később kiderült — súlyos visszaéléseket tett lehetővé, egészét tekintve a rendszer mentes volt a császári időszak félabszolutisztikus korlátaitól. A magyarországihoz hasonló, tekintélyuralomra épített konzervatív ellenforradalmi szisztéma létrehozása is csak a weimari demokrácia felszámolásával vált volna lehetségessé. Mivel ezt a parlamenten kívül még fegyveres erőszakkal sem lehetett elérni — amint azt az 1920. márciusi Kapp-puccs és az 1923. novemberi, Hitler vezette ún. sörpuccs csúfos kudarca egyértelműen mutatta —, egyetlen lehetséges út maradt: a megdöntendőnek minősített parlamenti demokrácia előírásainak megfelelően megszerezni a szavazatok viszonylagos többségét, s az áhított Machtergreifungot, a hatalom megragadását a kormányra kerülés szokásos útján megvalósítani.

A német politikai konzervativizmus fő áramlatai közül erre a feladatra a siker reményében csak az az irányzat vállalkozhatott, amely a tömegek megnyerése szempontjából legfontosabb két kérdésben, a szociális és a nemzeti kérdésben addig még nem kompromittálta magát. A hagyományos, mondhatjuk arisztokratikus konzervativizmus háttérbe szorulása és a völkisch-antiszemita irányzatot mindinkább magába szívó nemzetiszocializmus előtérbe kerülése így szükségszerűen következett be, mégpedig annál könnyebben, minél nagyobb jelentőségűvé vált az említett két kérdés. Elvileg szóba jöhettek volna a keresztény szakszervezetek is, de vallási és politikai megosztottságuk, valamint periférikus szerepük a munkásmozgalomban, továbbá kizárólagosan mozgalmi jellegük nem tette őket alkalmassá ilyen hatalmas feladatra. Sőt: mérsékelt politikai magatartásuk és a keresztény humanizmusra épülő ideológiájuk folytán nem is támogathatták a fasizmust, így annak győzelmével — a távoli közös konzervatív gyökerek ellenére — az ő sorsuk is megpecsételődött.

A helyzet fonákságát mutatja, hogy éppen az az irányzat, a nem-

zetiszocializmus volt képes a leghatékonyabban kihasználni és a maga javára fordítani a polgári demokrácia lehetőségeit, amely a legkérlelhetetlenebb ellenfele volt a demokráciának. Elvileg szemben állt vele, hosszú távon — a politikai konzervativizmus egyéb irányzataitól eltérően — a demokratikus rendszerbe való beépülése szóba sem jöhetett, s végül még titkot sem csinált abból, hogy a weimari köztársaságot a maga Führer-elvre épített diktatúrájával akarja fölváltani. „Egy olyan világnézetnek — írja Hitler a »Mein Kampf«-ban, — amely arra törekszik, hogy ezt a földet a demokratikus tömeggondolat elutasításával a legkiválóbb népnek, tehát a legmagasabb rendű embereknek adja, logikusan kell követnie... ezt az arisztokratikus elvet, és a vezetést, valamint a szóban forgó népen belül a legmagasabb befolyást a legjobb koponyák számára kell biztosítania. Ily módon e világnézet nem a többség, hanem a személyiség elvére épül fel."[1]

Az „arisztokratikus világnézet" azonban jól tudjuk — a nemzetiszocializmus gyakorlatában minden nehézség nélkül összeegyeztethető volt a választási többség eléréséért folytatott kíméletlen harccal, ha úgy tetszik, az olyannyira lenézett „demokratikus tömeggondolattal". E kérdés részletesebb elemzése nélkül is nyilvánvalónak tűnik tehát egyfelől az, hogy parlamenti sikereket ily „világnézettel" csak az a párt érhetett el, amely saját világnézetét nem csupán célként, megvalósítandó eszmei programként, hanem a hatalomért folytatott küzdelem egyik eszközeként is alkalmazni tudja, másfelől pedig az, hogy a siker ennek alapján csak olyan időszakban következhetett be, amikor nagy tömegek fordultak el a létező, de kevés biztonságot nyújtó demokrácia rendszerétől, s a szociális kilátástalanság vonzóvá varázsolta szemükben az arisztokratikus egyenlőtlenséget ígérő személyi diktatúrát.

Nem kísérhetjük nyomon azt a folyamatot, amelynek során a német politikai konzervativizmus főbb szervezetei fasizálódtak, s nemcsak ideológiailag, hanem szervezetileg is hozzákapcsolódtak a nemzetiszocializmushoz, majd pedig összeolvadtak vele. Ehhez többek között elemeznünk kellene a Young-féle jóvátételi terv elleni közös konzervatív—szélsőjobboldali propagandakampányt. Ez 1929-ben számtalan lehetőséget kínált a nemzetiszocialista vezérek nyilvános szerepléséhez. A kampány során a nagy példányszámú, birodalomszerte olvasott jobboldali sajtó mindent megtett a fasiszta eszmék népszerűsítéséért. Elemezni kellene továbbá a konzervatív szervezeteken, különösen a Német Nemzeti Néppárton belüli változásokat, megvizsgálni, hogyan került előtérbe a párt völkisch szárnya; tanulmányozni a német finánctőkét, valamint a porosz

[1] Mein Kampf. München 1935. 131—132. kiadás. 493. old.

junkerarisztokráciát egy személyben megtestesítő Alfred Hugenberg politikai tevékenységét, illetve szerepét. Vizsgálat tárgyává kellene tenni az 1931-ben létrehozott szélsőjobboldali szövetség, az ún. harzburgi front működését, mindenekelőtt pedig a választásokat, elsősorban 1932-ben, hisz végső soron ezek tették lehetővé, hogy Hitler a polgári demokrácia szabályai szerint jusson hatalomra, s ezek hangolták át kedvezően a vezető finánctőkés, továbbá a még húzódozó ókonzervatív köröknek a nemzetiszocialistákkal kapcsolatos álláspontját.

A választási eredmények alakulásában igen fontos volt az ifjúság állásfoglalása, ezen belül is azoké az évjáratoké, amelyek a húszas évek végén, a harmincas évek elején érték el a választójoghoz szükséges korhatárt. Ezek a rétegek kerültek ugyanis a gazdasági világválság következtében a legkilátástalanabb helyzetbe: nem volt munkájuk, reményük sem igen lehetett rá, s munkanélküli-segélyre sem számíthattak. A radikális változások iránti fogékonyságuk és politikai tapasztalatlanságuk mellett ez a körülmény is megkönnyítette, hogy a nemzetiszocialisták manipulálhassák őket. Megnyerésük a későbbiek során is befolyásolta az ország egész sorsát, mivel jórészt olyan évjáratokról volt szó, amelyek a második világháborús német hadierő derékhadát alkották.

A hagyományos politikai konzervativizmus és a nemzetiszocializmus összeolvadási folyamata a hatalom átvétele, tehát 1933. január 30-a után is folytatódott, s a lényeget tekintve ekkor vált teljessé. Hitler első kormányának például még olyan volt az összetétele, ami erős konzervatív befolyásról tanúskodott; s bár a későbbiek során ez a befolyás csökkent, a politikai konzervativizmus arisztokrata képviselőinek is mindig voltak jelentős pozícióik az államapparátus irányításában, minisztériumokban. A hadsereg tisztikara szinte teljes egészében beépült a fasiszta rendszerbe, s az egykori konzervatív erők képviselői — bár ennél kisebb arányban — ugyancsak bekerültek az új fegyveres testületekbe, az SA-ba, az SS-be, az SD-be, a Gestapóba stb. sőt magába a náci párt apparátusába is.

Az eddigi vizsgálatok egyúttal arra engednek következtetni, hogy minél nagyobb lett az államapparátus, elsősorban a hadsereg, és minél szélsőségesebb feladatokat kellett a fegyveres testületeknek megoldaniuk — a háború menetével és a népirtás méreteivel összefüggésben —, annál kisebb szerephez jutottak a hagyományosan konzervatív erők a volt völkischekkel, még inkább a nemzetiszocialisták saját kádereivel szemben. Természetesen ez nem menti fel a felelősség alól a hagyományos politikai konzervativizmust, illetve egykori képviselőit, már csak azért sem, mert túlnyomó többségükben a teljes összeomlásig kitartottak a rendszer mellett. Még-

is érdemes felfigyelni a jelenségre, mert egyfelől azt jelzi, hogy a totális fasiszta rendszer kiépítése, valamint a háború eddig eléggé nem vizsgált társadalmi mozgásokat idézett elő — elsősorban továbbra is a fasizmussal azonosuló középrétegek számára nyújtva tiszavirág életű érvényesülési lehetőséget —, másfelől viszont azt, hogy a politikai konzervativizmus egyes csoportjai még a legnagyobb mértékű fasizálódás idején is megtartották elvi különállásukat. Jórészt — ha nem is kizárólagosan — ez utóbbi tette lehetővé az 1944. július 20-i Hitler-ellenes összeesküvés megszervezését. S bár ez elbukott, a túlélő személyek, valamint a Goerdeler nevével jelzett politikai koncepció érvényesült a második világháború utáni nyugatnémet politikai gondolkodásban is, elsősorban az Adenauer-korszak Kereszténydemokrata Uniójára gyakorolva számottevő hatást.

A szervezeti összefonódási folyamat, amely — mint láttuk — gyakorlatilag a politikai konzervativizmus irányzatainak beolvadását és egykori legszélsőségesebb irányzatának abszolút egyeduralmát eredményezte, szükségszerűen együtt járt az ideológiai konzervativizmus felbomlásával és a fasiszta ideológia monopóliumával Németországban. E tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy ezzel a fontos problémakörrel behatóbban foglalkozzunk. Pedig a vizsgálatot megkönnyítené, hogy az utóbbi években több értékes tanulmány, illetve könyv jelent meg — egyébként magyar szerzők tollából is — mind a nemzetiszocializmus, mind pedig az újkonzervativizmus ideológiájáról, illetve a kettő összefüggéseiről. Ám nemcsak egy Moeller van der Bruck, Julius Jung, Othmar Spann, Carl Schmitt — vagy magyar vonatkozásban, mondjuk Prohászka Ottokár, Milotay István, Mihelics Vid — és mások elméleteinek elemzésétől kell ezúttal eltekintenünk, hanem a két szóban forgó ország konzervatív politikai irányzatai által a propaganda nyelvére átültetett nézetek összefoglalásától és összetevésétől is. E nézetek csakúgy, mint az újkonzervatív és a fasiszta teoretikusok elméletei olyannyira eklektikusak, annyira keverednek bennük az autokratikus ókonzervatív, a neokonzervatív, a prefasiszta és a kifejezetten fasiszta álláspontok, hogy szétválasztásuk és összefüggéseik kibontása gyakran komoly nehézséget okoz, sokoldalú bizonyítást kíván, amely csak külön tanulmányban lenne elvégezhető.

Mindezt figyelembe véve most csupán annak a meglehetősen ismert jelenségnek a fontosságát hangsúlyozzuk, hogy az első világháború után Németországban és Magyarországon egyaránt — de tulajdonképpen egész Európában — rendkívül megnőtt a világnézet jelentősége a politikai hatalomért vagy annak megtartásáért folytatott harcban. A forradalmak, illetve a forradalmi mozgalmak, a szocialista eszmék nagy népszerűsége, a kommunizmus térhódí-

tása nemcsak politikai, hanem ideológiai téren is hatalmas kihívást jelentett a polgári irányzatoknak, s az ellenforradalmi konzervativizmust irracionális eszmerendszerének megújítására ösztönözte.

A válaszkeresés Németországban a rasszizmus térhódításához, majd uralkodóvá válásához vezetett. A fajelmélet vált azzá az összekötő kapoccsá, amely egybefűzte a gyakran egymásnak is ellentmondó társadalmi és politikai nézeteket, kifejezésre juttatta a nagyhatalmi törekvéseket, s mindenekelőtt eszközül szolgált a legfőbb világnézeti ellenfél, a marxizmus elleni harchoz. Hitler a „Mein Kampf"-ban úgy interpretálta a marxizmust, hogy az egyenlő értékűnek tekinti az emberi fajokat, ezért nem tesz különbséget a népi és az egyéni értékek között, s végcélja, hogy „a világot tervszerűen a zsidóság kezébe vezesse át". Ezzel szemben Hitler szerint a nemzetiszocialista világnézet „egyáltalán nem hisz a fajok egyenlőségében, hanem elismeri különbözőségüket, magasabb és alacsonyabb értékűségüket, és ezáltal kötelezve érzi magát arra, hogy annak az örök akaratnak megfelelően, amely a mindenségen uralkodik, elősegítse a jobb, az erősebb győzelmét, a gyengébb és a roszszabb fajok alárendelését..." Hitler megismétli — könyvében egyébként nemcsak itt, hanem számtalan esetben és formában másutt is — azt, amit már a századforduló völkisch-antiszemita írásaiban, különösen pedig Houston Chamberlain hírhedt könyvében („A XX. század alapelveiről") olvashatott az árják és az emberiség sorsának elválaszthatatlanságáról: „Az emberi kultúra és civilizáció ezen a földgolyón elválaszthatatlanul összekötődik az árják létezésével. Kihalásuk vagy kipusztulásuk egy kultúra nélküli korszak sötét fátylát borítaná erre a földre."

Ez az idézet — figyelembe véve a belőle következő, ismert politikai gyakorlatot — talán részletesebb bizonyító anyag felsorakoztatása nélkül, önmagában is elég annak illusztrálására, hogy a nemzetiszocializmus éppen a rasszizmus segítségével volt képes egyrészt betölteni az eszköz szerepét — azaz elősegíteni a politikai ellenfelek legyőzését, a hatalom megszerzését —, másrészt pedig megvalósítandó programot adni. A rasszizmus révén ugyanis a nemzetiszocializmus meghatározott, bár teljes mértékben hamis és tudománytalan, de mégiscsak új értékrendet állított szembe a marxizmussal, egyúttal a kereszténységre apelláló (némileg ugyan a fajelmélettel is kokettáló) konzervativizmussal, végül pedig az eredetileg a rációra és az emberek egyenlőségére hivatkozó liberalizmussal is. Ami pedig a programot illeti, egyértelmű célra mozgósított, ti. a „felsőbbrendű faj", az árják hegemóniájának, sőt világuralmának kivívására, mert hiszen szerinte egyedül ezáltal biztosítható az emberiség kultúrájának fennmaradása és virágzása. A nemzetiszocializmusnak ez az axiómája adott — mint tudjuk — elvi

indoklást mind a hódító háborúkra, mind pedig más népek, az „alacsonyrendű fajok" kiírtására.

A rasszizmus a tárgyalt korszakban tulajdonképpen csak a fasiszta Németországban vált a politikai rendszer hivatalos ideológiájának alapkövévé. De szerephez jutott azokban az országokban is — vagy legalábbis többségükben —, ahol a politikai konzervativizmus fasiszta, illetve fasisztának minősíthető módszereket alkalmazott a hatalom kivívása és fenntartása érdekében, és ahol — történelmi okok folytán — a más népek feletti uralom megszerzése vagy biztosítása beépült a rendszer ideológiai és politikai programjába. Hasonlóan más országokhoz, Magyarországon az ellenforradalmi konzervativizmusnak jobban megfelelt, hagyományaihoz is jobban kapcsolódott az ún. keresztény gondolat, amely képesnek látszott és valóban képesnek is bizonyult arra, hogy betöltse a rendszer konszolidálásának, majd fenntartásának világnézeti funkcióját, ámbár — a rasszizmusra épült nemzetiszocializmussal szemben — alkalmatlan volt arra, hogy politikai programmá is váljon. Felhasználható volt ugyan a magyar társadalom osztályok feletti egységének hangsúlyozására a marxizmussal szemben, felhasználható volt a materialista „bolsevizmus" elleni küzdelem, később pedig a valóságos háború ideológiai indoklására is, de a rendszer legfontosabb hatalmi célkitűzését, „Nagy-Magyarország" visszaállítását csak erőltetett propagandamanőverek tudták úgy ahogy kapcsolatba hozni a keresztény gondolat belső tartalmával.

A rendszer hatalmi törekvése és fő ideológiai bázisa közötti hiátus hozzájárult ahhoz, hogy a nemzeti gondolat sovinizmussá, sőt rasszizmussá torzulásának folyamata nálunk is kibontakozott. Talán ezúttal elég, ha például a turánizmus elméletére, vagy az egykori magyarországi nemzetiségeket is magában foglaló „fajkeret" fogalomra, vagy végezetül a zsidóságot kirekesztő, ám a nemzetiségeket vallási hovatartozástól függetlenül szintén felkaroló „keresztény faj" teóriájára utalok. A rasszizmus tehát a magyar konzervativizmus ideológiájának is szerves részévé vált, s jelentősége az egész politikai rendszer fasizálódásával növekedett. S bár nem tett szert a németországihoz hasonló egyeduralomra, nemzetközileg is figyelmeztető bizonyítékot szolgáltatott az ellenforradalmi konzervativizmus fasizálódási készségére és képességére.

Befejezésként hadd említsem meg: Németország összeomlása, a második világháborúban elszenvedett teljes katonai, politikai és ideológiai veresége szükségszerűen együtt járt azzal, hogy sem a fasizmus, sem a politikai konzervativizmus nem születhetett többé újjá a régi formában. Neofasiszta szervezetek és ideológiai tendenciák mindamellett az 1945 utáni Európa politikai életében is felbukkantak. Akcióik, a politikai terrorizmussal való kapcsolataik gyakran

felháborodott tiltakozást keltettek és keltenek a közvéleményben. Ám kibontakozásukat, hatékony politikai erővé válásukat a nemzetközi helyzet alakulása és a polgári demokráciák uralma Nyugat-Európában, ideértve a Német Szövetségi Köztársaságot és Olaszországot — sőt: ma már Spanyolországot és Portugáliát is — mindmáig sikeresen meggátolta.

Ezzel szemben a politikai konzervativizmus mint világjelenség is létezik. Bár módosult, gyakran meglehetősen elmosódott társadalmi bázison és megváltozott ideológiai tartalommal, mégis tovább él — főleg a kereszténydemokrácia keretében — és eszmei megújhodása egy ki tudja hányadik neokonzervativizmus formájában Európa-szerte, magában a Német Szövetségi Köztársaságban is megfigyelhető. Márpedig a történelmi tanulságok éppúgy, mint napjaink ellenforradalmi diktatúrái, arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a politikai konzervativizmus léte, hatalmi befolyása magában hordja a fasizmus vagy legalábbis a fasiszta módszerek újjáéledésének lehetőségét. És bármilyen bizonytalan alapokon nyugszik is a tudományos prognosztika, aligha kétséges, hogy emberi társadalom csak addig létezhet, amíg a fasizmus nemzetközi méretű újjászületése megakadályozható.

*

Ez a referátum egy rövid előadáson alapszik, amely 1979-ben Jénában, a politikai konzervativizmusról tartott tudományos konferencián hangzott el. Az ott tartott referátumok és felszólalások 1982 végén a jénai egyetem kétkötetes kiadványában megjelentek (Jenauer Beiträge zur Parteiengeschichte. 44—45. sz.)

Az előadás azonban — a dolog természetéből következően — többet foglalkozott a magyar, mint a német politikai konzervativizmus kérdéseivel. Az utóbbiak egy részét, főleg az 1918-as novemberi forradalommal összefüggésben, a „Németország 1918—1919" (Akadémiai Kiadó 1980.) című könyvemben dolgoztam fel.

A Magyar—NDK Történész Vegyesbizottság 1978-ban Debrecenben vitát rendezett a fasizmuskutatás időszerű kérdéseiről, amelyen ismert kutatók vettek részt mindkét országból. Előadásaik német nyelven a Kossuth Lajos Tudományegyetem által kiadott „Egyetemes Történeti Tanulmányok" XII. kötetében (Debrecen 1978.) láttak napvilágot.

Az elmúlt években megjelent feldolgozások közül — az említett jénai konferencia anyaga mellett — különösen használhatónak bizonyult Joachim Petzold NDK-beli történész könyve: „Konservative Theoretiker des deutschen Faschizmus" (Berlin 1982. 2. kiad.), a

Dietrich Eichholtz és Kurt Gossweiler által „Faschismusforschung" címen kiadott tanulmánygyűjtemény (Berlin 1980.), továbbá Kurt Pätzold és Manfred Weissbecker közös munkája a nemzetiszocialista párt történetéről: „Hakenkreuz und Totenkopf" (Berlin 1981.).

A magyar történeti irodalomból elsősorban Ormos Mária és Incze Miklós ismert könyve: „Európai fasizmusok 1919—1939" (Kossuth Könyvkiadó 1976.), és a *Századok* 1981. évi 6. számában megjelent tanulmánya „A fasiszta ideológiák alapjairól", a magyar politikai konzervativizmus vonatkozásában pedig Szabó Miklós, Márkus László, Lackó Miklós és — a kereszténységszocializmussal kapcsolatban — Gergely Jenő írásai adtak számomra értékes szempontokat. A konzervativizmus aktualitására újólag Köpeczi Béla „Új konzervativizmus és új jobboldal" (Kossuth Könyvkiadó 1982.) című kismonográfiája hívja fel a figyelmet, nagyívű eszmetörténeti áttekintést adva a kérdésről.

SZÉKELY GÁBOR

Hitler hatalomra kerülése és a német munkásmozgalom. A Kommunista Internacionálé a fasizmusról

1933. január 30-án a világ haladó közvéleménye megdöbbenéssel értesült a hírügynökségek délutáni jelentéseiből: Hindenburg német birodalmi elnök Adolf Hitlert, a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt (NSDAP) Führerét bízta meg kormányalakítással, és az új kormány letette az esküt. Megdöbbenéssel, mert Európa-szerte, de magában Németországban is meglehetősen általános volt az a vélemény, hogy a nácik a weimari köztársaságban minden választási sikerük ellenére sem juthatnak hatalomra. „Németország nem Olaszország!" — foglalták össze álláspontjukat demokrata, liberális, konzervatív és szociáldemokrata politikusok, akiknek jó része még a fordulat napján is csupán két lehetőséget tartott komolyan megfontolandónak: a nagytőkés és a konzervatív, militarista érdekek összehangolásán fáradozó Hugenberg—Papen kabinet, illetve egy hivatalnokkormány létrehozását, amely a „népi megbékélést" szolgálná. E két lehetőség közül azonban egyik sem szerepelt azokon a tárgyalásokon, amelyeken Hindenburg megbízottja, Franz von Papen végül is meggyőzte a német nemzetiek vezérét, Hugenberget a nemzetiszocialisták vezette koalíció szükségességéről. Formálisan e megegyezéssel jött létre a jobboldalnak az az egysége, amely lehetővé tette a nemzetiszocialistákból, a német nemzetiekből és a Hindenburg személyes bizalmát élvező úgynevezett párton kívüli politikusokból álló koalíciós kormány megalakulását.

A németországi munkásmozgalom dokumentumainak elemzése egyértelműen bizonyítja, hogy a különböző munkáspártok — Németország Kommunista Pártja (KPD), Németország Szociáldemokrata Pártja, Heinrich Brandler csoportja, a KP—Ellenzék, a szociáldemokratáktól kivált Max Seydewitz és Kurt Rosenfeld vezette baloldal, a Szocialista Munkáspárt és Willi Eichler Nemzetközi Szocialista Harci Szövetség elnevezésű szervezete — egyaránt érzékelték a jobbratolódási folyamatot, nemkülönben az antifasiszta összefogás szükségességét. Ellentéteik a pártok alapvető célkitűzéseinek, a követendő stratégiára és taktikára vonatkozó felfogásuknak a különbözőségéből fakadtak.

A kommunista párt 1932 tavaszán fokozatosan változtatott ko-

rábbi merev, szektás politikáján, ami legszembetűnőbben az egységfronttaktika módosulásában, valamint az antifasiszta harc szorgalmazásában mutatkozott meg. A változást egyértelműen a náci párt előretörése és a totális fasiszta rendszer veszélyének felismerése idézte elő.

1932. március—áprilisban, a kétfordulós elnökválasztások idején, amikor a weimari koalíció pártjai, így a szociáldemokraták is Hindenburg újraválasztását támogatták, a pártvezetőség Thälmann személyében külön jelöltet állított. A jelöléskor az antifasiszta egységre alapozta a választási agitációt: „Aki Hindenburgot választja, Hitlert választja; aki Hitlerre szavaz, az a háborúra szavaz!". Ezzel a jelszóval a párt elnyerte a munkásegységre törekvő Szocialista Munkáspárt, a Nemzetközi Szocialista Harci Szövetség, sőt a Vitus Heller vezette kereszténységszociális Munkás- és Parasztpárt támogatását is.[1] A siker elsősorban csak politikai volt — a Thälmannra leadott szavazatok száma és aránya nem haladta meg az 1930-as Reichstag-választások alkalmával szerzettet, sőt a második fordulóban jelentősen el is maradt attól.[2]

A párt Politikai Irodája április 28-i ülésén értékelte a választásokat. Beleegyezett abba, hogy széles körben publikálják a KB és a kommunista szakszervezeti ellenzék felhívását, amely többek között megállapította: „Készek vagyunk arra, hogy közösen harcoljunk minden olyan, munkásokat egyesítő szervezettel, amelyek valóban küzdeni akarnak a bérek és a juttatások csökkentése ellen."[3]

A nagy feltűnést keltő felhívás annak az elemző munkának az egyik első eredménye volt, amely az „egységfront alulról" taktika módosításának lehetőségeit vizsgálta, s a későbbiekben az egész

[1] *Ernst Thälmann:* Eine Biographie. Dietz Verlag, Berlin 1979. 553. old.

[2] Az 1930. szeptember 14-i választáson a kommunista párt 4 592 100 szavazatot szerzett, az összes szavazatok 13,1%-át. Az elnökválasztás első fordulójában 4 983 200-at (13%), a másodikban 3 706 655-öt (10,2%). (*Osterroth—Schuster:* Chronik der deutschen Sozialdemokratie. III. köt. Verlag J. H. W. Dietz Nachf. GmbH., Berlin—Bonn 1978. 797. old.) — Figyelemre méltó, hogy az NSDAP ugyanekkor 18,3%-ról 30,1%-ra növelte részarányát, majd a második fordulóban, amikor a jobboldal másik jelöltje visszalépett, már 38,8%-ra tett szert, tehát Hitler csaknem ugyanannyi szavazatot kapott, mint a legnagyobb náci győzelmet eredményező, ismert 1932. júliusi Reichstag-választásokon (37,4%). A kommunisták és a nácik erdményeinek egybevetése megmutatja annak a meglehetősen széles körben elterjedt nézetnek a megalapozatlanságát, amely szerint a weimari demokrácia válsága egyaránt kedvezett a „jobb-, illetve a baloldali szélsőségeknek". Valójában a kommunista párt jelentős előretörése nem a nácikéval párhuzamosan következett be, hanem csak annak egyértelműve válása után, 1932 tavaszán.

[3] A felhívást az *Inprekorr* már április 26-án közzétette (1040. old.), a nyitás irányvonala azonban Nemetországban szélesebb körben csak a Thälmann által előkészített, a *Die Rote Fahne* május 1-i számában megjelent vezércikkből vált ismertté.

korszakot jellemezte. A folyamat azonban korántsem volt egyenes vonalú.

1932. július 20-ig, amikor a birodalmi kormány államcsínnyel menesztette a porosz szociáldemokrata kabinetet, a kommunista párt több konkrét egységakcióra tett javaslatot, nem utolsósorban éppen a választásokon meggyengült poroszországi szociáldemokrata pozíciók védelmében. Június 4-én Ernst Torgler tárgyalt Wilhelm Abegg szociáldemokrata államtitkárral, és a jobboldallal szemben felajánlotta a kommunista parlamenti frakció támogatását a weimari pártoknak.[4]

A poroszországi államcsíny pillanatában, június 20-án, a kommunista párt Központi Bizottsága már közvetlenül a szociáldemokrata párt és a reformista szakszervezeti központ vezetőihez fordult, s általános sztrájkot javasolt.[5] A szociáldemokrata párt elnöksége azonban a *Vorwärts* délutáni számában közzétett felhívásában elutasította a kommunista javaslatot: „Most minden korábbinál fontosabb a szigorú fegyelem. Az illetéktelen oldalról kiadott vad jelszavakkal szemben ellenállást kell tanúsítani! Mindennél előbbrevaló az erők összefogása a szociáldemokrácia július 31-i [választási] győzelme érdekében.

A szociáldemokrata párt elutasító magatartásának kétségtelenül kedvezett, hogy a kommunista párt egységfronttaktikája korántsem volt egyértelmű. Az egységtárgyalások és javaslatok idején is számos cikk, állásfoglalás jelent meg, amelyekben kommunista vezetők éles szavakkal elítélték a szociáldemokrata párt politikáját, támadták vezetőiket. E támadások azonban egy lényeges ponton különböztek a korábbiaktól. Míg az 1932 márciusát megelőző hónapokban a „szociálfasizmus" és a „szociáldemokrácia a fasizmus mérsékelt szárnya" kifejezések azt jelezték, hogy a kommunista párt a szocialista forradalom, a „Tanács-Németország" stratégiai célkitűzését vallja, és ezzel összefüggésben a szociáldemokrata mozgalmat tartja fő ellenfelének, a nemzetiszocialista hatalomátvétel közvetlen veszélye az antifasiszta harc jelszavát állította előtér-

[4] Az 1932. áprilisi választásokon ugyanis a weimari koalíció pártjai a porosz parlamentben is elveszítették többségüket. A szociáldemokrata párt, a Centrum Párt és a Német Demokrata Párt összesen 163 mandátumot szerzett; a nácik 162-őt kaptak, de az őket támogató német nemzetiek 31 mandátumával együtt már 193-mal rendelkeztek. A kommunisták 57 mandátuma azonban biztosíthatta a parlamenti többséget a weimariak számára. (*Osterroth—Schuster:* Id. mű, 809. old.) — A náci áttöréskor, 1928-ban az NSDAP-nak még mindössze hat mandátuma volt. Egyébként Poroszországra is érvényes a megállapítás: a kommunisták ekkor mindössze eggyel tudták növelni mandátumaik számát.

[5] A dokumentumot közli *Joachim Petzold:* Der Staatsstreich vom 20. Juni in Preussen. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1956. 6. füzet. 1169. old.

be.[6] Az 1932. május 25-én meghirdetett új irányvonalnak, az „Antifasiszta Akciónak — a KPD felfogása szerint — a tömegek mindennapi követeléseiért folytatott harccal, valamennyi dolgozó létfeltételeinek védelmével, az üzemi munkások sztrájkjaival, a sok millió munkanélküli tömeges megmozdulásaival, és az egyesült munkásosztály politikai tömegsztrájkjával kell eltorlaszolnia a hitleri fasizmus hatalomra jutásához vezető utat".[7]

Az Antifasiszta Akció a kommunista párt egységfront-politikájának alapjává vált; egyben központi jelszava lett az 1932 második felében megtartott két Reichstag-választás előtti agitációnak is. Annak ellenére, hogy az új taktika még nem jelentett egyértelmű szakítást a korábbi szektás irányvonallal, a kommunista pártot az egységfront rugalmasabb értelmezése és a határozott antifasiszta irányvonal folytán a munkásság és az alsóbb szintű szervezetek vezetői a korábbinál nagyobb mértékben támogatták. 1932 júniusában a választók 14,6%-a, novemberben már 16,9%-a voksolt a párt programjára. A növekedés áprilishoz képest 6,7% volt. Ugyanebben az időben a szociáldemokraták csekély mértékben (1932 tavaszához képest mintegy 1,5%-kal) veszítettek korábbi szavazataikból. A nemzetiszocialisták előbb némileg (0,6%-kal) növelték részarányukat, majd ősszel elveszítették szavazóik mintegy 11%-át: részesedésük 37,4%-ról 33,1%-ra csökkent.

A kommunista párt szavazatnyeresége azonban nem tudta teljes mértékben ellensúlyozni a munkáspártok együttes erejének csökkenését, ami 1928 után, de még inkább a szociáldemokrata Hermann Müller vezette koalíciós birodalmi kabinet 1930. márciusi széthullása után következett be. E csökkenés kizárólag a szociáldemokrata párt veszteségeiből adódott, s elsősorban az volt az oka, hogy a párt vezetői mind nagyobb engedményeket tettek a szociáldemokráciától távolodó „weimari" polgári pártoknak, s az úgynevezett „tolerálás" hibás politikáját folytatták.

A tolerálás a korábbi szociáldemokrata koalíciós politika változata volt, s az 1930-ban birodalmi méretekben felbomlott weimari koalíció helyreállítását, illetve a Poroszországban még fennálló koalíció védelmét célozta. Így, ha joggal róható is fel a kommunista pártnak, hogy csak nagy késéssel döbbent rá a demokratikus

[6] E fordulat jelentőségét a marxista történetírókon kívül olyan mas mértékado monográfiák szerzői is elismerik, mint Siegfried Bahne (Die KPD und das Ende von Weimar, Das Scheitern einer Politik 1932—1935. Campus Verlag, Frankfurt—New York 1976. 23—25. old.) és Barbel Hebel-Kunze (SPD und Faschismus. Zur politischen und organisatorischen Entwicklung der SPD 1932—1935. Roderberg Verlag, Frankfurt am Main 1977. 53—54. old.)

[7] Die Antifaschistische Aktion. Dokumentation und Chronik. 1932. május—1933 januar Dietz Verlag, Berlin 1965. 38. old.

jogok védelmének fontosságára, a szociáldemokraták politikájáról megállapítható, hogy az alapvető demokratikus jogok védelme, sőt a polgári demokrácia intézményrendszerének védelme helyett olyan taktikát fogadott el, amely éppen a weimari alapoktól egyre inkább távolodó, volt polgári szövetségesekkel kereste a megegyezést. Elsősorban a Centrum Párttal, amelynek egyik tekintélyes politikusa nem volt más, mint az első elnöki kabinet kancellárja, Heinrich Brüning. A Brüning-kormány idején kezdődött a „kisebbik rossz" jegyében a „tolerálás" : ez elfogadta a már hatalomra került rendszert, s azzal az elképzeléssel utasította el a tényleges ellenállást, hogy egy esetleges összecsapásban a munkásmozgalom erői óhatatlanul vereséget szenvednének, s az addiginál is reakciósabb rendszer kerülne hatalomra. Lényegében ebből a megfontolásból utasították vissza a kommunista egységfrontjavaslatokat is: a szociáldemokrata pártvezetés jól tudta, hogy szociáldemokrata—kommunista egységfront esetén egyáltalán nem számíthat a weimari koalíció pártjainak támogatására. Fő szövetségese, a keresztény Centrum Párt amúgy sem balra, hanem jobbra tájékozódott, elsősorban az elnöki rendszer támogatásának lehetőségét mérlegelve. Sőt, 1932 második felétől a nemzetiszocialistákkal folytatott alkudozásoktól sem zárkózott el. A szociáldemokrata pártvezetés tudatában volt ennek, de két dologban reménykedett. Mindenekelőtt abban, hogy az éppen soron levő választásokon visszanyeri szavazóit, másodszor abban, hogy a nácik előretörése megtorpan.

A párt tömegbefolyásának növekedéséhez fűzött reményét a szociáldemokrata pártvezetés arra alapozta, hogy bár a párt előzőleg majd kétmillió szavazatot vesztett, taglétszáma változatlan maradt, sőt csekély mértékben még növekedett is: 1928 decemberében a pártnak 937 381 tagja volt, 1932 júniusában 984 117.[8]

A júliusi és a novemberi eredmények azonban szertefoszlatták ezeket a reményeket. A várt szavazatnövekedés nem következett be. Némi vigaszt jelentett, hogy az 1928 és 1932 tavasza közötti gyors visszaesés lelassult: a korábbi, mintegy 8%-os szavazatvesztéséghez képest a párt júliusra mindössze 0,4%-ot, novemberre további 1,2%-ot veszített.

A pártvezetőség megalapozatlan optimizmusa mégis elsősorban annak tulajdonítható, ahogyan a nácik előretörését, majd megtorpanását, végül visszaesését értékelték. Az elnökválasztásokat, a minden korábbinál jelentősebb náci sikereket, amelyek első ízben jelezték, hogy az NSDAP az ország legnagyobb politikai pártjává és a jobboldal vezető erejévé vált, a *Sozialdemokratische Parteikorrespondenz* a következőképpen kommentálta: „Március 13-a két-

[8] *Osterroth—Schuster* Id. mű, II. kot. 201, 271. old.

ségtelen bizonyítékát adta annak, hogy a fasiszták az általuk oly nagy hangon meghirdetett célt, a birodalmi hatalom legális megragadását nem fogják elérni. Hitler olyan vereséget szenvedett, amelynek mértékére senki sem számított táborában . . ."[9]

A júliusi választások után a nácik áprilishoz viszonyított mérsékelt szavazatnyeresége némi alapot adhatott a derűlátásra. A pártvezetőség azonban messze túlértékelte a nácik korábbi gyors előretörésének megtorpanását: „A hatalom átvételéből tehát semmi sem lett, s nem is lesz belőle semmi. A Harmadik Birodalom álma szertefoszlott. A választás megmutatta, hogy Németországban sohasem tehetnek szert többségre a jobboldali pártok."[10]

A párt központi lapja, a *Vorwärts*, november 18-i számában, az újabb választás után már szinte gúnyosan írta: „Valóban kancellár lesz Hitler? Három hónapon belül kétmillió szavazatot veszített. Ha az események ebben az ütemben zajlanak a továbbiakban is, akkor tizenöt hónap alatt teljesen megsemmisül." A korábbiakat ismétli a *Hamburger Echo*, közvetlenül a választások után, november 7-én megjelent vezércikkében: „November 6-nak Németország számára az a jelentősége, hogy a fasizmus sohasem hódíthatja meg Németországot. A Harmadik Birodalom sohasem valósul meg."

A szociáldemokrata párt vezetői az utolsó pillanatig ebben az illúzióban ringatták magukat.

A kommunista párt az októberi választások után reálisabban ítélte meg a helyzetet. A minden korábbinál kedvezőbb eredmény értékelésére összehívott pártkonferencia határozatában egyértelműen állapították meg: „A Reichswehr, a Stahlhelm és a nemzetiszocialisták révén létrejött Papen—Schleicher-kormány uralma Németországban eltorlaszolta az utat a szociáldemokrácia és a centrum előtt, s a fasiszta diktatúra egyik formáját jelenti. "[11] Igaz, a dokumentum fasiszta diktatúrának nevezi a fennálló politikai rendszert, ezúttal azonban, a korábbi megfogalmazásokkal szemben, annak csupán egyik, a nemzetiszocialista diktatúrához képest mérsékelt formáját látja benne. Lényegesebb az a felismerés, hogy a szociáldemokrata—centrum koalíció nem jelenthet reális megoldást. A kommunista pártban, szemben a szociáldemokratákkal, komolyan vették azokat a tárgyalásokat, amelyek még a nyár folyamán kezdődtek a nácik kormányrészvételének biztosítása érdekében, s október folyamán is folytatódtak. Az októberi párthatározatból azonban az is kitűnik, hogy a helyes helyzetértékelés mellett a

[9] *Sozialistische Parteikorrespondenz*, 1932. március. 141. old.

[10] *Volksstimme* (Hannover), 1932. augusztus.

[11] *Reinhardt Kühnl:* Der deutsche Faschismus in Quellen und Dokumenten. Pahl-Rugenstein Verlag, Köln 1978. 185. old.

kommunista pártvezetés túlértékelt két tényezőt: a tömegek forradalmi irányba fordulását, illetve a nácik és az őket támogató erők háttérbe szorulását.[12]

A két munkáspárt helyzetértékelésének különbsége jellemezte a Schleicher-kormány bukását és a Hitler-kabinet kinevezését elválasztó két napon keletkezett állásfoglalásokat is.

A kommunista párt Központi Bizottságának titkársága — amint azt egy január 28-án kiadott körlevél mutatja — ezekben a napokban már egyértelműen számított Hitler kancellári kinevezésére, s ezt a totális fasiszta diktatúra konkrét veszélyeként fogta föl. Az antifasiszta ellenállás egyetlen formáját az egységfrontban, a munkásság tiltakozását kifejező általános sztrájkban jelölte meg.[13]

A szociáldemokrata párt dokumentumaiból egyértelműen kiderül, hogy a pártvezetés nem számolt Hitler kinevezésével. A pártvezetés, a parlamenti frakció és a szakszervezetek vezetőinek január 30-án délelőtt tartott ülésén Rudolf Breitscheid és Rudolf Hilferding felvetette ugyan ezt a lehetőséget is, de mint valószínűtlent, elsősorban Hindenburg elnök Hitlerrel szembeni ismert ellenérzéseire utalva, nem elemezték. Nem tartották reális veszélynek egy Papen—Hugenberg-kabinet megalakulását sem; a jobboldalnak a nácik nélkül valóban nem lehetett esélye a birodalmi elnök által követelt parlamenti többség biztosítására. Átmeneti megoldásként egy elnöki hivatalnokkormány kinevezését tartották valószínűnek, amelyet most már a centrummal együttműködve a párt ismét kész volt tolerálni.[14]

Az ülés még tartott a Reichstag épületében, amikor a résztvevők értesülhettek Hitler kancellári kinevezéséről. Újabb döntést azonban nem hoztak, s elnapolták az ülést. Néhány órával később a pártvezetés kézhez kapta a kommunista párt ajánlatát, hogy lépjenek egységfrontra és indítsanak általános sztrájkot, ám rövid vita után másnap elutasították ezt.[15]

A munkásegység nem valósult meg Németországban, s ez kétségtelenül hozzájárult a fasizmus hatalomra jutásához. A fordulatnak azonban nem a munkásmozgalom akcióegységének elmaradása volt az oka, csupán kedvezőbbé tette a feltételeket a reakció számára. A weimari köztársaság utolsó három évét áttekintve megállapítható, hogy a munkásmozgalom Németországban nem rendelkezett

[12] Ugyanott, 187. old.

[13] Rundschreiben Nr. 3. das ZK Sekretariats. 1933. január 28. Bundesarchiv Koblenz. Himmler NL.

[14] *Hagen Schulze:* Anpassung oder Widerstand? Aus dem Akten des Parteivorstands der deutschen Sozialdemokratie 1932—1933. Verlag Neue Gesellschaft, Bonn-Bad Godesberg 1975. 131—136. old.

[15] Ugyanott, 145—146. old.

azzal az erővel és olyan befolyással, amellyel megakadályozhatta volna a jobboldal diktatórikus törekvéseinek érvényesülését. Ellentmondani látszik ennek a megállapításnak az a történeti irodalomban is meglehetősen elterjedt ábrázolás, amely a munkáspártoknak a birodalmi parlamenti választásokon elért eredményét csupán a nácik szavazataival veti össze, kimutatva, hogy az NSDAP csupán egy alkalommal, 1932 júliusában kapott némileg, pontosan 1,2%-kal több szavazatot, mint a munkáspártok együttvéve, októberben viszont már 4,2%-kal kevesebbet. Ebből látszólag valóban az következik, hogy a munkáspártok akár parlamenti úton is megakadályozhatták volna a Hitler-kormány kinevezését.[16] Ez a beállítás azonban két fontos ténnyel nem számol. Az első és nem lényegtelen, hogy Németországban 1930 óta már nem parlamenti kormányok, hanem elnöki kabinetek gyakorolták a hatalmat. A második, a lényegesebb, éppen a választási statisztikákból derül ki. Ha a ténylegesen szembenálló politikai erőcsoportosulások adatait vetjük össze, a következő eredményt kapjuk: a munkáspártok szavazataránya 1930 szeptembere—1932 októbere között néhány százalékos eltéréssel 37% körül mozgott, eltekintve az 1932. tavaszi elnökválasztásoktól, amikor átmenetileg 33%-ra csökkent. (Feltételezhetően amiatt, hogy a hagyományosan a szociáldemokraták mellett állók egy része nem értett egyet Hindenburg támogatásával, viszont Thälmann mögé sem sorakozott föl. A polgári pártok közül azonban — s e pártok a munkáspártokkal szemben a weimari köztársaság *egész* korszakában többséggel rendelkeztek — igen nagy mértékben, az 1930-as 25,3%-ról 43%-ra növekedett a munkásmozgalom és a weimari köztársaság szétzúzását nyíltan meghirdető jobboldal két fő szervezetének, az NSDAP-nak és a Német Nemzeti Néppártnak a részaránya. Nem tekinthetünk el attól sem, hogy ezekben az években a végrehajtó hatalom intézményei — a birodalmi elnökség, a kancellária, a hadsereg, a rendőrség és az államapparátus jó része — hasonló célokat elfogadó konzervatív jobboldal, s mind nagyobb mértékben a szélsőjobb befolyása alatt voltak. Sőt attól sem, hogy a munkáspártokhoz hasonlóan stabil, mintegy 15%-os eredményt produkáló keresztény centrum is jobbratolódott. Mindezek alapján állapítható meg: *a munkáspártok rendelkezésére*

[16] A munkáspártok saját, korabeli elemzései is bizonyos alapot adnak a feltételezéshez. Az egységfront jelentőségének hangsúlyozásakor s mindenekelőtt annak vizsgálatakor, hogy melyik párt a felelős a németországi akcióegység elmaradásáért, mind a nemzetközi kommunista sajtóban (így a *Rundschau* 1933. március 18-tól május 23-ig közölt sorozatában), mind pedig a szociáldemokrata elemzésekben (például Friedrich Adlernek a *Neuer Vorwärts* 1933. június 23-i számában megjelent, nagy visszhangot keltő cikkében) egyaránt találhatók olyan megfogalmazások, amelyek alkalmasak a munkáspártok egyedüli felelősségének a bizonyítására.

álló erők Németországban nem lehettek elégségesek ahhoz, hogy megakadályozzák az egyesült jobboldal Hitler vezette koalíciós kabinetjének a weimari alkotmány szellemével ellenkező, de paragrafusai által biztosított legális hatalomra jutását. A történelmi felelősségben Németország esetében a nácikkal és támogatóikkal mindenekelőtt azoknak a polgári pártoknak kell osztozniuk, amelyek nyíltan támogatták a fasiszta diktatúra kínálta megoldást vagy nem ismerték fel Hitler kinevezésének lehetséges következményeit.

Hitler hatalomra jutása és a munkásság összefogásának elmaradása, egyáltalában az, hogy a munkásszervezetek nem tanúsítottak komolyabb ellenállást a nácikkal szemben, nagy megrázkódtatást keltett a nemzetközi munkásmozgalomban. A Kommunista Internacionáléban és a Szocialista Munkásinternacionáléban egyaránt elemezték a történteket, s a nemzetközi antifasiszta egységfront létrehozását javasolták. Az SZMI február 20-án publikált felhívása a „munkásmozgalom megosztottságának felszámolását" indítványozta, a Komintern március 5-én „a fasizmus és a tőke támadásával szemben" hirdetett akcióegységet. A kétféle felfogás: a két internacionálé vezető szervei közti tárgyalások, illetve a munkáspártok konkrét akcióegységének elképzelése között jelentős volt a különbség, s ennek áthidalása 1933 folyamán nem járt sikerrel.[17] Megállapítható, hogy a megegyezéshez mindkét internacionálé részéről alapvető stratégiai fordulatra lett volna szükség, amelynek körvonalai csak később, 1934-ben bontakoztak ki a nemzetközi kommunista mozgalomban.[18]

*

Annak érdekében, hogy áttekinthessük a Komintern fasizmusképének kialakulását és ezzel összefüggésben az antifasiszta összefogás lehetséges kereteinek első meghatározásait, vissza kell lépnünk időben a nemzetközi kommunista mozgalom stratégiai fordulatát megelőző korszakba.

A Kommunista Internacionálénak a fasizmusra vonatkozó első elemzései az 1920-as évek elején, az olasz fasizmus kibontakozásának idején születtek. Kongresszusi dokumentumban első ízben 1921-ben, a Komintern III. kongresszusán foglalkoztak a fasizmussal: a burzsoázia segédcsapataként jellemezték. Tömegbázisáról

[17] Részletesen elemzi a történteket *Betlen Oszkár:* Párizs, Madrid, Bécs. A Komintern egységpolitikája 1933—1937. Kossuth Könyvkiadó 1968. 23—33. old., valamint az ide vonatkozó összeállítás: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1983. Kossuth Könyvkiadó 1982.

[18] A szociáldemokrata mozgalomban bekövetkezett változásokról Jemnitz János fog szólni előadásában.

megállapították, hogy a középrétegekből, az életkörülményeik romlásának hatására politikailag aktivizálódott paraszti, kispolgári és alkalmazotti rétegekből toborzódik.[19] A kongresszus után megjelent felhívásban először fogalmazták meg a munkásegységfront alapelveit is. A fasizmus és a vele egy kategóriába sorolt fehérterror elleni fellépés egyetlen lehetséges eszközét a parlamenten kívüli tömegakciókban és a fegyveres harcban jelölték meg: *„Ha milliók és milliók zárt sorokban harcba szállnak, kudarcba fulladnak a burzsoázia fondorlatai, a burzsoá erőszak:* akkor elakadnak azok a szerelvények, amelyeken a burzsoázia fehérgárdistáit a proletariátus ellen vonultatja fel, akkor jeges félelem keríti hatalmába a fehérgárdista egységeket. A proletariátus elragadja fegyvereiket, hogy segítségükkel szálljon harcba más fehérgárdista formációkkal."[20] Az idézett sorok érdekessége, hogy felbukkannak bennük azok a megfontolások, amelyek a nemzetközi kommunista mozgalomban lehetővé tették, illetve indokolták azt a fordulatot, amely végül is elvezetett a korabeli munkásmozgalom három irányzatának — a forradalmi baloldal, a centristák és a jobboldal — majd háromnegyed évvel későbbi, 1922. áprilisi egységtárgyalásaihoz. A fehérgárdista osztagok s ezen belül a fasizmus elleni fellépés célja ugyanis nem a hatalomért folytatott harc, a proletárdiktatúra, hanem a reakció támadásának visszaverése, a korábbi osztályösszecsapásokon kiharcolt vívmányok védelme volt.

A fasizmus osztályjellegének és tömegbázisának elkülönítése fontos lépés, amelyet hamarosan követtek azok az elemzések, amelyek a fasiszta mozgalmat a hagyományos ellenforradalom más megjelenési formáitól is elkülönítették. Vittorio Ambrosini és Umberto Terracini írásaiban a fasizmus már nem azonos a „fehér kesztyűs banditizmussal", hanem „a nemzetközi reakció megnyilvánulása az oroszországi körülmények között", amelynek „speciális sajátosságai vannak", illetve a „burzsoázia különleges védállása a kiéleződött osztályharc adott szakaszában".[21]

E megfogalmazások azonban még mindig meglehetősen általánosak. Gyengéjük elsősorban az, hogy nem veszik figyelembe a fasizmus sajátos szerepét az olasz ellenforradalom táborán belül. Más nézetek bírálata mellett e felfogással is vitatkozik Vaclav Vorovszkij a *Kommunyisztyicseszkij Internacional*-ban megjelent cikkében. „A fasizmus olyan megítélései, mint például hogy a »fasizmust forradalmi mozgalomnak kell tekinteni«, vagy éppen ennek

[19] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. Kossuth Könyvkiadó. 1975. 97. old.

[20] Thesen und Resolutionen des VII. Weltkongresses der Kommunistischen Internationale. Verlag der Kommunistischen Internationale 1921. 186. old.

[21] *Inprekorr*, 1921. november 22. 229. old.

az ellenkezője, »a fasizmus az ellenforradalom fehérgárdája«, nem helytállóak és felszínesek. *A fasizmus a finánc- és ipari tőke harci osztaga:* harcának iránya és módszerei a megfelelő gazdasági és politikai helyzettől függnek."[22]

Éppen ez az utóbbi összefüggés az, amelynek kibontásával az 1921-ben íródott tanulmány szerzője az egy évtizeddel későbbi németországi események megértetését is segíti. Vorovszkij ugyanis nem a munkásmozgalom és az uralkodó osztályok közötti, hanem az uralkodó osztályokon belüli erőviszonyok alakulását tartja elsődlegesnek a fasizmus genezise és fejlődése szempontjából. Abból indul ki, hogy Olaszországban a kapitalista társadalom kialakulása elhúzódó folyamat volt, és a burzsoázia a tőkés termelési viszonyok uralkodóvá válását követően sem volt képes arra, hogy politikai és gazdasági hatalmát az egész ország területén, valamint az állami és a közigazgatási apparátusban egyértelműen biztosítsa. Kénytelen-kelletlen meg kellett osztania a hatalmat a földbirtokosok osztályával, hogy azután lépésről lépésre, ahogy erősödött, pozícióharcot folytasson ellene. Mussoliniban a szerző a tőkés érdekek következetes képviselőjét látja, s éppen ezzel magyarázza, hogy személyének súlya 1921 tavaszán csökkent a fasiszta mozgalmon belül. A történeti irodalomban ez az „agrárfasizmus" időszakaként szerepel, amikor a fasizmus fő erői elsősorban a vidéki ellenforradalom támaszául szolgáltak, mégpedig olyan helyzetben, amelyet az uralkodó osztályok viszonylagos egysége jellemzett a munkásmozgalommal és a változást sürgető parasztsággal szemben. Mint Vorovszkij írja: „Ez egyben az az időszak is, amikor a fasizmus mintegy az egyesült ellenforradalom harci osztaga."[23]

A fasizmus tömegmozgalommá válásának és párttá szerveződésének szempontjából azonban Vorovszkij éppen az ezt követő időszakot tartja fontosnak: azt az időt, amikor az uralkodó osztályok egysége bomlik. A mozgalom párttá alakításának jelentőségét és a Mussolini vezette csoport célját abban látja, hogy „véglegesen eltávolítsák az agráriusokat, és ugyanakkor kiindulópontot nyújtsanak igen messze vezető tervek megvalósítására".[24] A Kominternben kialakult véleményt megfogalmazva, továbbá megállapítja: „Az a körülmény, hogy ha csupán hipotézis formájában is, de jelentkezett a *fasiszta állam* létrehozásának eszméje [ti. a fasiszták 1921. novemberi kongresszusán], bizonyítéka annak, hogy a fasizmus tendenciájában már ma is képes a nemzet sorsának irányítására."[25]

[22] *Kommunyisztyicseszkij International*, 1921. 19. sz. 4935. old.
[23] Ugyanott, 4937. old.
[24] Ugyanott, 4938. old.
[25] Ugyanott, 4940. old.

A Komintern központi elméleti folyóiratában megjelent elemzésből tehát kitűnik, hogy a nemzetközi kommunista mozgalomban már Mussolini hatalomra jutása előtt egy évvel alapjában helyesen határozták meg a fasizmus lényegét, funkcióját, sőt számoltak hatalomra kerülésével is. A későbbiek folyamán az elemzések elsősorban a már hatalomra jutott olasz fasizmus vonásainak, egyes fejlődési stádiumainak a meghatározásával gazdagodtak, a fasizmus tömegbázisának részletesebb leírásával, s nem utolsósorban azzal a felismeréssel, hogy Mussolini mozgalma nem sajátosan olaszországi jelenség. Ebben a munkában igen nagy szerepe volt a Giulio Aquila néven publikáló magyar kommunistának, Sas Gyulának. 1923-ban orosz és német nyelven (németül két kiadásban is) megjelent „Az olaszországi fasizmus" című könyve, majd 1924-ben, a Kommunista Internacionálé V. kongresszusára Willi Münzenberggel közösen készített tanulmánya a húszas évek első felének legátfogóbb és legalaposabb fasizmuselemzését nyújtja.[26] Hogy mégsem ezekből az írásaiból, hanem egy korábbi, még 1922-ben megjelent, „Az Olasz Szocialista Párt" című könyvéből idézünk, annak oka, hogy Sas Gyula ebben fogalmazta meg első ízben és a legtömörebben azt a felismerést, amellyel a leginkább gazdagította a Kominternben készült elemzéseket. Sas, miután a már ismert koncepciót összefoglalva megállapítja, hogy a fasizmus az egyesült reakció korszakát követően szembefordult az agrárérdekekkel és a dinasztiával, egyértelműen meghatározza a fasiszta állam célját is: „Feladata nem csupán a »bolsevista veszély« [a kifejezést Sas idézőjelben használja, és általában a munkásmozgalom megsemmisítését érti rajta] leküzdése volt, hanem a burzsoáziát foglalkoztató helyreállítási problémák integráns részének a megoldása is."[27]

A kommunistáknak azok az elemzései, amelyek a húszas években születtek, hozzájárultak ahhoz, hogy az uralkodó osztályok közötti ellentétek felismerésére, valamint a különböző társadalmi rétegek szerepének a felismerésére alapozva kialakuljon az egységfrontnál is szélesebb antifasiszta összefogás gondolata, sőt, hogy a mozgalom, ha csak csírájában is, de megtegye az első lépéseket a gyakorlati megvalósítás felé. Alapelvként fogadta el a mozgalom azt a gondolatot, amelyet Clara Zetkin 1923-ban, már a náci mozgalommal kapcsolatosan megfogalmazott: „Tudatában kell len-

[26] Fasizm v Italii. Izdatyelsztvo Krasznaja Nov. Moszkva 1923.; Der Faschismus in Italien. Hoym, Hamburg 1923. Bericht über die faschistische Bewegung. Frühjahr 1923. Unterbreitet dem Fünften Kongress der Kommunistischen Internationale im Auftrage der Komintern Komission gegen den Faschismus von M. Willi und G. Aquila. Neues Deutsches Verlag, Berlin 1924.

[27] Die Italienische Sozialistische Partei. Verlag der Kommunistischen Internationale. Hamburg 1922. 46. old.

nünk annak, hogy a fasizmus éhezők, szükséget szenvedők, egzisztencia nélküliek mozgalma. Arra kell törekednünk, hogy azokat a társadalmi rétegeket, amelyek most a fasizmus rabjai lettek, vagy megnyerjük harcunknak, vagy legalábbis semlegesítsük."[28] Ennek alapján került sor a munkásegység megvalósításán túl olyan értelmiségi, sőt polgári szervezetek megnyerését is célzó kísérletekre, mint amilyen a nácik 1923. nyári előretörésekor az úgynevezett Schlageter-agitáció,[29] vagy az 1929-ben Berlinben megrendezett Nemzetközi Antifasiszta Kongresszus volt. Ez utóbbit a haladó értelmiség olyan polgári képviselői támogatták, mint Heinrich Mann, Fridtjof Nansen, Upton Sinclair, H. G. Wells, Bertrand Russel és Vámbéry Rusztem.

A húszas évek második felében a munkásmozgalom ellentéteinek kiéleződése, a Kominternben a „szociálfasizmus", majd az „osztály osztály ellen" jelszó jelezte irányvonal nem kedvezett a fasizmusra vonatkozó elmélet továbbfejlesztésének, még kevésbé az egységakcióknak. Az első újabb jelentős megmozdulásra 1933 júniusában került sor, amikor a párizsi Pleyel-teremben a Komintern kezdeményezte nemzetközi antifasiszta kongresszuson a kommunisták mellett, ha csekély számban is, de már megjelentek szociáldemokrata, anarchista, keresztény munkásszervezetek és néhány polgári szervezet képviselői is.[30] A válság éveinek jobbára sematikus fasizmusképével szemben előrelépést jelentett a Komintern Végrehajtó Bizottságának XIII. plénumán elhangzott, majd két év múlva, a Komintern VII. kongresszusán Dimitrov által idézett, s ezáltal közismertté vált meghatározás. Ez tovább árnyalta a húszas években keletkezett megfogalmazásokat, a hatalomra jutott fasizmust már nem az egész finánctőke uralmaként, hanem csupán „legreakciósabb, legsovinisztább és legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrájaként" mutatta be.[31] Az elméleti megalapozás és nem utolsósorban a mindennapok gyakorlata tette lehetővé az uralkodó osztályok egyes csoportjaiig terjedő antifasiszta és háborúellenes népfront stratégiájának kidolgozását és megvalósítását.

[28] Protokoll der Konferenz der erweiterten Exkutive der kommunistischen Internationale. Moskau 1923. június 12—13. Hoym, Hamburg 1923. 228. old.

[29] A Komintern által kezdeményezett antifasiszta egységmozgalmak történetéről lásd *Székely Gábor:* A Komintern és a fasizmus 1921—1929. Kossuth Könyvkiadó 1980. 174—266. old.

[30] A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1982. Kossuth Könyvkiadó, 1981. 62. old.

[31] A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai. 398. old.

JEMNITZ JÁNOS

A szociáldemokraták és a fasizmus (1934)

Tanulmányunkban terjedelmi okokból csak érinteni tudunk számos, a témába vágó problémát, amelyeket tulajdonképpen elemezni, árnyalni kellene: így a fasizmus jelenségét, illetőleg a fasizmusok többféleségét, amiről a kortárs szocialista irodalomban is sokat lehet olvasni. Tanulságos lenne egyszer arról is szólni, miként érintkezik a fasizmussal a munkásmozgalom, és miként tűnik fel benne, illetőleg határtelületein a jobboldali radikalizmus ideológiájának eszmei „előfeltételezése" (pl. az olasz értelmiségi szindikalisták ideológiájában az 1911—1914-es korszakban[1], Sorel jó néhány megfogalmazása). Ez a jelenség, magához a fasizmushoz hasonlóan, ugyancsak a polgári demokrácia válságából, a nacionalizmusból és az „erőszak" apoteózisából fakad.

A parttalanul nagy területről csak két eseményt ragadunk ki, amelyeknek segítségével egyfelől azt igyekszünk bemutatni, menynyire nem volt egyszerű megfelelő választ találni a fasizmus kihívására, másfelől pedig mindkét eseménnyel érzékeltetni kívánjuk, hogy a támadó fasizmussal szemben mindkét esetben a munkásosztály, pontosabban a szervezett munkásmozgalom adott különféle sikerrel „ellenlökést". A két esemény az 1934. februári bécsi munkásfelkelés és az .1934 februári franciaországi fasiszta támadás visszaverése.

E két mozzanat kiragadásánál sok körülményt, hatóerőt ismertnek kell feltételezni, amelyek ugyanakkor mégis további kutatási feladatnak tekinthetők. Ilyen a gazdasági válság, Hitler hatalomra kerülése és mindennek visszahatása a munkásmozgalomra. Ismert, hogy a mély megrázkódtatás alapján mind a Kominternben, mind a Szocialista Munkásinternacionáléban ismételten foglalkoztak a fasizmus jelenségével, veszélyével. Ezeknek az állásfoglalásoknak nagy történeti irodalma is van.[2] A képet nemzetközi vonatkozásban

[1] Erről magyar nyelven lásd *Jemnitz János:* A háború veszélye és a II. Internacionálé. Akadémiai Kiadó 1966.

[2] A kortársak feljegyzéseit, cikkeit e helyütt nem is említve, az újabb magyar irodalom lásd *Székely Gábor:* Az Amsterdam—Pleyel-mozgalom és az antifasiszta egység. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1982.; *Szabó Ágnes:* Az SZMI bécsi kongresszusa. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1981.

annyiban kell kiegészíteni, hogy szóljunk egy széles, elfelejtett, s nem csupán egy ország keretében fellépő áramlatról. Noha ez az áramlat az 1932—1934-es években nem volt hangadó sem a Kominternben, sem a Szocialista Munkásinternacionáléban, mégis véleményt formált az új veszélyekről és feladatokról.

Ez az áramlat többrétű, eltérő múltú és erősségű csoportosulásokból állt össze. Egyik fő éltető erejét a baloldali szocialisták adták, akik sokszor riasztottak a fasiszta veszély láttán, s egyúttal jó érzékkel sürgették a széles munkásegységfront kialakítását, vagyis a kommunistákkal való akcióegység megteremtését is. Az irányzat egyik ismert csoportosulása az angol Független Munkáspárt (ILP) volt, amely 1932—1933 folyamán többször is közzétett ilyen értelmű felhívásokat[3], és az 1934-es esztendőt is egy újabb kiáltvánnyal kezdte.[4] A párizsi és a bécsi, illetve az osztrák események azután még inkább megerősítették őket értékítéletükben.[5] Angliában az ILP-t ekkor támogatta a Szocialista Liga, de ilyen csoportosulások Németországban, Franciaországban, a skandináv szocialisták körében is kialakultak, s hasonló gondolatokat fogalmazott meg több osztrák ausztromarxista, köztük Max Adler.[6] Az Ottó Bauer körül csoportosuló osztrák szocialisták álláspontjának meghatározása nehezebb, miként az olaszoké is.

Ugyancsak ennek az áramlatnak egy másik forrását adták olyan szindikalisták, akik készek voltak együttműködni a szocialistákkal és a kommunistákkal is — részben éppen a tőke támadása, a különféle jobboldali reakciós csoportosulások erősödése miatt (Franciaországban pl. Tardieu, Spanyolországban a CEDA csoportosulása és Lerroux politikája), illetőleg a fasizmus ellen (Spanyolországban ilyen Angel Pestanã csoportosulása, s az anarcho-szindikalista CNT-ben is voltak ennek hívei, miként Franciaországban, Hollandiában is).

Végül megemlítjük azokat a kommunistákat, akik ekkor már kívül rekedtek a kommunista pártokon. Ezek, köztük Kilbom, a svéd szocialista párt baloldalán foglaltak helyet, vagy Balabanovához hasonlóan ekkor nem csatlakoztak egy párthoz sem, de az antifasiszta erőfeszítésekbe aktívan bekapcsolódtak, de ott volt Monatte is, aki régi szindikalista kapcsolatait felújítva alakított új csoportosulást. Akadtak persze olyanok, akik külön „ellenpártot" alakítot-

[3] Magyarul lásd *Jemnitz János—Surányi Róbert:* Kísérlet az angol baloldali szocialisták és kommunisták összefogására 1931—32-ben. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1982.

[4] *Fenner Brockway:* The ILP and Moscow. The Party Attitude to Comintern and British Communists. *The New Leader,* 1934. január 12.

[5] Osztrák vonatkozásban erről még lesz szó.

[6] *Peretz Merchaw:* Linkssozialismus in Europa zwischen den Weltkriegen. Bécs 1979.

tak. Így tett Brandler és Thalheimer, akik hangsúlyozottan kommunisták maradtak, de megszólaltak a baloldali szocialisták orgánumaiban is.[7] Mindezen személyiségek és „alcsoportosulások" magatartásában közös volt, hogy már 1932—1933-ban elítélték a Kominternen végzetesen elhibázott „szociálfasizmus" elméletét és politikáját, s kaput nyitottak a széles munkásegység megteremtése előtt.[8]

Mindhárom csoportosulás politikáját az jellemezte, hogy hamar és jól reagáltak a fasiszta veszélyre, s volt még egy közös jellemző vonásuk, amire a magyar marxista történeti irodalom hosszabb időn át szinte egyáltalán nem figyelt fel: e csoportosulások ugyanis azonnali általános ellentámadást kívántak indítani a *tőkés rendszer* ellen, s már a végzetes 1933. januári dátum előtt, de ezt követően is a szocialista átalakulás közvetlen megvalósítását szorgalmazták. Ez a szemlélet eltért mind a szociáldemokrata centrum felfogásától, mind pedig a később kialakított kommunista népfrontgondolattól — de szorosan kapcsolódik a munkásosztály és a fasizmus problematikájához. E közvetlen szocialista átalakulást szorgalmazták Spanyolországban Caballero és a szocialista baloldal más vezetői csakúgy, mint a Pestaña-csoportosulás, illetve a CNT körei. Franciaországban a Marceau Pivert-féle szocialista balszárny, a *La Révolution prolétarienne* kör, az angol ILP és a Szocialista Liga,[9] s más szervezetek is. Ez a későbbi — itt nem vizsgált — történeti események során még nem kevés problémát okozott.

AZ 1934. FEBRUÁRI OSZTRÁK FELKELÉS TANULSÁGAI, VISSZHANGJA

A bécsi, illetve osztrák munkásfelkelés és fegyveres ellenállás történetét nem érintjük, hiszen ennek könyvtárnyi az irodalma.[10] Ez az irodalom mindig is erősen vitatkozó volt, nyilvánvalóan nem véletlenül.

[7] *August Thalheimer:* Can Comintern be reformed. *The New Leader* 1933. november 3. — Részben József Attila vagy Silone esete is e csoportosuláshoz kapcsolható.

[8] A Komintern pártjaiban, sőt vezetői között is voltak olyanok, akik a szociálfasizmus teóriát kezdettől elutasították (Clara Zetkin), illetőleg olyanok, akik ezekben az években éppenséggel ugyancsak a széles munkásegység megteremtését szorgalmazták (Jules Humbert-Droz). Herbert Wehner nemrégiben megjelent önéletrajzi feljegyzései szerint a német kommunisták körében is folytak erről viták 1933-ban. A megfelelő francia összefüggések még bonyolultabbak.

[9] A Szocialista Liga havi elméleti folyóiratában, a *The Socialist League*ben e véleményeknek magas színvonalú cikkekben adott ekkor hangot Stafford Cripps, Harold Laski, Henry N. Brailsford és mások.

[10] A felkelés 40. évfordulóján érdekes és többszempontú vita folyt a kérdéskörről a linzi nemzetközi konferencián. (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung. X. Linzer Konferenz. 1974. Bécs 1976.)

Azt lehetne hinni, hogy a felkelés, az ellenállás jelentőségét nem kell bizonyítani; ám valójában ez mégsincs teljesen így, noha a hitleri fasizmus hatalomra jutása után ez volt az első tömeges fegyveres küzdelem a fasizmus ellen, ami ráadásul a szomszédunkban zajlott le. A magyar szociáldemokrata és kommunista kortársak rezonáltak is rá, közülük nem egy értékes elemzéseket készített (elsősorban Rónai Zoltán, s részben Böhm Vilmos, a *Szocializmus* hasábjain), de ezekről már több megemlékezés hangot adott.

Elöljáróban két megállapítást. Az egyik az, hogy az ausztriai harcok annak idején — még Hitler hatalomátvétele után is — sokkal megrázóbb élményt jelentettek a világ demokratikus közvéleményének, mint ahogyan az a történeti messzeségből tűnik. A másik előzetes konklúzió, hogy — az előbbi tétellel furcsa ellentmondásban — éppen a munkásmozgalmi sajtó értékeléseiben mutatkoztak egykor a legmélyebb ellentétek. S ez érinti a szociáldemokrata mozgalmon belüli éles vitákat csakúgy, mint a kommunista—szociáldemokrata súrlódásokat, ami szorosan kapcsolódik ahhoz az alapkérdéshez, hogy milyen magatartást tanúsítsanak a fasiszta kihívással szemben, és mennyiben képzelhető el egyáltalán az együttműködésük.

Ami az első összefüggést, az osztrák felkelés rendkívül kiterjedt, sokrétű visszhangját illeti, a szomszédos Csehszlovákiából Beneš közvetlenül a vérbe fojtás másnapjáról kelt nyilatkozatát idézzük. Benešét, már csak azért is, mert ebben az időben ő fontos szerepet játszott és játszhatott az antifasiszta front potenciális szélesítésében. Beneš a különben konzervatív *Morning Post* tudósítójának kérdéseire válaszolva mondta: „Mi nem félünk az agressziótól. A mi félelmünk más természetű. Természetesen mélyen érintett minket az a vérontás, amelyre Ausztriában sor került."

S ezután következik Beneš nyilatkozatának az a része, amely a nemzetközi viszonyokat, részint a Dollfuss-rendszer hatalomra kerülésének következményeit elemzi. Ismét hangsúlyozzuk, az interjú még február 21-én, rendkívül korai időpontban jelent meg. Beneš ekkor így nyilatkozott: „Ami a jelenlegi helyzetet illeti, Csehszlovákia politikája nem lehet más, mint a kivárás, és a mérlegelés. Nincs ok arra, hogy a demokratikus Csehszlovákia és a fasiszta Ausztria ne élhessen baráti módon egymás oldalán. Ha az van elrendelve, hogy a fasizmus tegye boldoggá az osztrák népet, akkor hagyni kell, legyen fasiszta. Ami azonban engem illet, én úgy vélem, hogy a fasizmus új formája, amely Közép-Európában jelentkezik, abnormális jelenség és eltűnésre van ítélve."[11]

[11] Archives Diplomatiques. (A továbbiakban: AD.) Europe. 1930—1940. Autriche 193. köt.

Még ugyancsak a diplomáciai reagálásoknál maradva: Corbin, a londoni francia követ február 17-én, vagyis igen korai időpontban, első nagyobb összefoglalójában a következőket írta: „Nem tagadható, hogy Dollfuss erőszakos puccsa, s az a brutalitás, amelyet a főváros munkáslakosságával szemben alkalmazott, a legkedvezőtlenebb visszhangot váltotta ki az Egyesült Királyság népében."[12] Két nappal később pedig ugyancsak Corbin emlékezett meg arról: a *Daily Herald* nagy tisztelettel ír azokról, akik fegyvert fogtak „a szabadság és a demokrácia védelmében". A nagy liberális angol lapok, a *Manchester Guardian* és a *News Chronicle* cikkei is azt hangsúlyozták, hogy Dollfuss nem számíthat a nyugati polgári demokráciák rokonszenvére. Az ILP február 13-án kelt nyílt levelében, amely a párt hetilapjában február 16-án jelent meg — s amelynek címzettje a Labour Party, a kommunista és a szövetkezeti párt volt — ugyancsak elítélte a Dollfuss-puccsot, és köszöntötte a harcolókat. Erre a nyílt levélre külön is vissza kell térni, minthogy itt már — éppen az osztrák események kapcsán — új gondolatok, másfajta stratégia felvázolása is tapasztalható.

Ami a szélesebb angol közvéleményt illeti, a már említett február 17-i jelentésében Corbin megjegyzi: „Abban nincs semmi váratlan", hogy az angol Munkáspárt ellenséges hangot ütött meg a Dollfuss-rendszerrel szemben, „hiszen mindig is a szolidaritás hangján szólalt meg osztrák elvtársairól . . . de frappáns módon érzékelhető, hogy a legkülönbözőbb körökben, a konzervatívoknál csakúgy, mint a liberálisoknál, az elnyomás kegyetlensége heves és egységes elítélést váltott ki."[13]

Nem térünk ki a vizsgált téma szempontjából mellékes, a jelen konferencia témaköre szempontjából azonban nem mellékes kérdésekre: arra például, hogy Dollfuss akcióba lépése mögött milyen erők álltak, milyenek voltak a diplomáciai kulisszatitkok, s Dollfuss báb volt-e vagy sem, illetve mi volt a Heimwehr szerepe. Minderről a *News Chronicle* és a *Daily Herald* akkori, a diplomaták által is számon tartott tudósítói azon nyomban, februárban véleményt mondtak.

Rendkívül fontos, hogyan reagált a munkásmozgalom közvetlenül az események után. Ismeretes, hogy a felkelés kapcsán az osztrák szociáldemokrata pártvezetésben is eltértek a vélemények, s ugyancsak ismeretes, hogy az osztrák felkelés vérbe fojtásának mindjárt másnapján fellángolt a vita, hogy egyáltalán helyes volt-e fegyvert fogni. A bírálatot nem kisebb teoretikus fogalmazta meg, mint Karl Kautsky, s Bauer utasította el. Nem ismertetjük a vitát,

[12] Ugyanott.
[13] Ugyanott.

hiszen egykor magyar nyelven is megjelent az anyaga[14] — noha hosszú évtizedeken át nemigen esett szó róla. Végeredményben olyan értékelés vált általánosan elfogadottá, mintha Ausztriában a munkások vagy spontán módon, vagy éppenséggel a kommunista párt befolyása, vezetése alatt fogtak volna fegyvert. Ezeket a kérdéseket itt ugyanúgy nem érintjük, mint azt az ismert problémát, hogy mennyire csak a Schutzbund mozdult meg, s mennyiben kapcsolódtak bele az ellenállásba a szélesebb munkásrétegek. Mindennek úgyszintén nagy irodalma van. Történetírásunkban hosszabb időn át a bécsi felkeléssel kapcsolatban éppen az osztrák szociáldemokrácia csődjét hangsúlyozták (így, egészében és átfogóan), s egyúttal azt is, hogy ez a vélekedés a februári felkelés másnapján a kommunista irodalomban még általánosan elterjedt volt.[15] Csakhogy ez egyfelől tévedés volt, másfelől nyilvánvalóan akadályozta az antifasiszta összefogást.

A „csőd" hangsúlyozásával szemben a szociáldemokrata sajtó a bécsi, osztrák események másfajta értelmét emelte ki. A *Daily Herald* február 16-i számában jelentek meg a következő sorok: „A bécsi munkások hősiessége kivívta a világ elismerését. A szabadságot védelmezik a középkori barbarizmus ellen." Ez a pillanatnyi helyzetértékelés. Ám ugyanebben a cikkben a távlatról is volt már véleménye a szerzőnek, amikor megállapította: „A világ ma fantasztikus bűntény tanúja. Ha nem mennek ennek elébe gyorsan és habozás nélkül, akkor ezeket még sokkal nagyobbak követik."

S ugyancsak ezekben a napokban írta éppen Kautskynak a német szociáldemokrata párt ismert, többnyire független gondolkodású tagja, Rudolf Breitscheid: „Nem pusztán Ausztriáról van szó, hanem az egész Internacionáléról". Megjegyzésében Kautsky állásfoglalásaira reagált. Igaz, ekkor inkább összetört, mint harcias volt, s még hozzátette: „Nagyon kevéssé vagyok optimista."[16]

Ennél élesebben, Kautskyval ellentétes szellemben szólalt meg az emigráns orosz szociáldemokrata sajtóban A. N. Potreszov. Ő ugyan az 1880-as években ott volt a születő orosz szociáldemokrata munkásmozgalom bölcsőjénél, de később mindig a mensevik irányzat jobbszárnyán állt. Ekkor azonban így írt: „Az osztrák szociáldemokrácia schutzbundistáinak hősies, önfeláldozó harca...

[14] Az erőszak határai. Budapest. *Népszava* 1934. A brosúra Kautsky névtelen, három csillaggal jelzett állásfoglalásait, Bauer ellenvéleményét és Mónus Illés bevezetőjét tartalmazza. Mónus elhatárolta magát Kautskytól.

[15] E megállapításunkat sokrétűen, sok adattal, napjainkig alá tudjuk támasztani.

[16] Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. (A továbbiakban: IISG.) K. D. VI. 650.

az egész világ szociáldemokratáinak gondolkodásában kitörölhetetlen nyomot hagy. Örök dicsőség az elesetteknek."[17]

Ha azzal foglalkozunk, hogyan értékelték az osztrák tanulságokat az orosz mensevikek, meg kell emlékezni a mensevik irányzat akkori szellemi fejének, Fjodor Dannak az állásfoglalásairól is, aki a Nemzetközi Szocialista Irodában (NSZI) nagyon közel állt Bauerhoz, s az elsők között ismerte fel, hogy a fasiszta kihívás nyomán a szociáldemokrata pártoknak is újra kell értékelniük politikájukat. A mensevikek párizsi lapjukban már februárban és március legelején együttérzésüknek adtak hangot. Az itt középpontba állított kérdés — vagyis a tanulságok levonása és a munkásegység megvalósítása — kapcsán Dan vitázik Radeknak a *Pravda* hasábjain február derekán megjelent cikkeivel. Radek ugyancsak a szociáldemokrata csődjéről, illetve a spontán, avagy kommunista vezetésű munkásfelkelőkről írt.[18] A kéthetenként megjelenő lapban Dan elemezte az NSZI-nek a bécsi felkeléssel kapcsolatos nyilatkozatát, s ebből kitűnt, hogy az antifasiszta ellenállás hegemón irányítását ekkor még Dan is az NSZI számára tartotta fenn.[19] Nem egészen egy év múlva azonban, az újabb francia és spanyol események nyomán, ő is messzebb jut a tényleges antifasiszta összefogás gondolatának megértésében, s 1935-ös írásaiból már eltűnik a „hegemón" vezetés gondolata.

Breitscheidnél, Potreszovnál és Dannál sokkal messzebb jutott a következtetések levonásában az angol ILP, már jelzett nyílt levelében. Ebben a bécsi és a párizsi eseményekre hivatkozva megállapította: „Világos, hogy a szocializmus és a fasizmus közötti harc egész Európában rövidesen krízisponthoz érkezik."[20]

Ez nyilvánvalóan fontos meglátás. Ez az a pont, ahol 1933—1934-ben nagy hasonlóság fedezhető föl a kommunisták, a kommunista pártból kivált ún. ellenzéki kommunista (német és francia) csoportosulások és az angol, francia, spanyol baloldali szocialisták gondolkodása, értékelése között. Szorgalmazták a harcot a fasizmus ellen, s azt is látták, hogy ez a harc egyre szélesebb és hevesebb lesz — de a fasizmussal ekkor nem a népfrontelképzelést, hanem a szocializmus megvalósítását állították szembe.

Ez azonban problémalátásuknak csak egy része. A másik a széles munkásegység megvalósítása. Az angol ILP gondolatmenete

[17] *A. N. Potreszov:* Poszmertnij szbornyik proizvegyennij. Párizs, 1937. 351. old. — Megjegyzendő, Potreszov már 1933-as írásaiban szemére vetette a német szociáldemokratáknak az érthetetlen, harc nélküli visszavonulást.

[18] *F. Dan:* Pozornaja sztranyica. *Szocialiszticseszkij Vesztnyik*, 1934. március 17.

[19] *F. Dan:* Avsztrijszkoje vosztanyije i Szocialiszticseszkij Internacional. *Szocialiszticseszkij Vesztnyik*, 1934. április 10.

[20] *The New Leader*, 1934. február 13.

így folytatódik: „Ily körülmények között a brit szocialisták számára parancsolóan kötelező: felejtsék el ellentéteiket, és fogjanak össze, hogy segítsék elvtársaikat a kontinensen, és hogy ellenálljanak a fasizmus térhódításának saját országukban."[21]

1934 februárjában Bécs mellett a fasiszta és az antifasiszta erők erőpróbájának másik fő terepe Párizs és Franciaország volt. A két ország februári harcai nyilvánvalóan hatottak is egymásra.[22] A bécsi harcok francia visszhangja azonban korántsem volt problémamentes.

A Francia Kommunista Párt lapjának, a *L'Humanité*-nek a hasábjain február 12-én tudósítottak először az osztrák eseményekről, hangsúlyozva: „A polgárháború kirobbant Ausztriában; a tömegek fellázadtak a fasizmus ellen." Ugyanez az első híradás így folytatódik: „Az osztrák ausztromarxista vezetők nem mozdulnak meg, hagyják lefegyverezni az illegális Schutzbundot." Két nappal utóbb André Marty írt cikket ugyanitt arról, hogy az osztrák szociáldemokrata munkások a kommunista párt kezdeményezésére fogtak fegyvert, majd ismét két nappal később — az igazi tanulsággal homlokegyenest ellenkezően — Cachin azt állapította meg, hogy „a németországi események Bécsben megismétlődtek, pontosan egy évvel Hitler hatalomra jutása után". A rákövetkező napon Vaillant-Couturier még messzebb menve állapította meg a német, a francia és az osztrák események nyomán: „A munkásosztálynak csak egyetlen pártja van, és ez a kommunista párt. Ami a szocialista pártot illeti, az a burzsoázia legjobb szociális bázisa."[23] Amikor pedig megjelent a Szocialista Munkásinternacionálé nyilatkozata, amelyben szolidaritást vállalt a bécsi felkelőkkel, akkor arra a *L'Humanité* február 18-án a spanyol Uribe, az angol Campbell és a belga Jacquemotte közös ellennyilatkozatát közölte, amely az előbbit „szemtelen nyilatkozatnak" minősítette, hiszen a szociáldemokraták utolsó pillanatig elárulták az osztrák munkásokat. Cachin utóbb nagyobb cikkben megint azt állította, hogy a szociáldemokraták Bécsben csak megismételték a berlini árulást.

Marty, Cachin és Vaillant-Couturier cikkeinek értékelése között nem volt semmiféle lényeges eltérés. Anélkül, hogy e cikkek elemzésébe belebocsátkoznánk, a tévedések, s még inkább a hamis következtetések nyilvánvalóak: továbbá az is, hogy a francia kommunisták körében az osztrák fasiszta fordulat sem hozott azonnali helyesbítést a régi rossz szemléletben. Az is nyilvánvaló, hogy e fel-

[21] *The New Leader*, 1934. február 13.

[22] Dollfus akciója a francia jobboldal támadása után és veresége előtt következett be.

[23] *Paul Vaillant-Couturier:* Responsabilité des socialistes. *L'Humanité*, 1934. február 17.

fogás alapján az antifasiszta munkásegység megteremtésére ekkor még nem értek meg a feltételek.

Ezekkel az értékelésekkel szemben állt a volt anarcho-szindikalisták és volt kommunisták havi folyóirata, amelyet ugyanaz a Monatte és Louzon szerkesztett és írt, akik 1914 előtt a CGT induló havi folyóiratának születésénél bábáskodtak. Louzon ekkor azt hangsúlyozta, hogy „Közép-Európa utolsó proletár bástyáját" bevette a fasizmus. Ennél az idézetnél nem szabad megfeledkezni arról, hogy a folyóirat egyáltalán nem szociáldemokrata irányzatú, s Louzon sem volt soha a szocialista párt tagja. Szembetűnő Louzon értékelésében a megkülönböztetés Bécs és Prága között, a „Vörös Bécs" javára, hiszen a jelen ülésszak témakörének egyik fő problematikáját, a fasizmus színárnyalatainak megkülönböztetését illetően nem elhanyagolható, hogy Louzon ugyanitt így írt: „Mussolini és Hitler fasizmusa, a Heimwehr- és a náci fasizmus. A munkásosztály szempontjából nincs közöttük különbség."[24]

Ha a Berlin—Bécs összevetés kinél-kinél visszatért, és sokan megbocsáthatatlanul egybemosták a szociáldemokrata pártok eltérő magatartását, akkor ugyanez Louzonnál is feltűnt, mégpedig egy másfajta forradalmár-doktrinér értelmezésben. Louzon ugyanis azt taglalta, hogy mind Berlinben, mind Bécsben kettős hatalmi helyzet jött létre, amely nem maradhatott fenn. Louzon eme értelmezése után tért vissza a ceterum censeóként mindig is hangsúlyozott fő következtetéséhez: mindezt természetesnek kell tartani, s ezért kell felkészülni a szocialista átalakulásra, méghozzá azonnal.

A „La Révolution prolétarienne" nevű szindikalista csoportosulás és a Francia Szocialista Párt (SFIO — Section Française de l' Internationale Ouvrière — a Munkásinternacionálé Francia Szekciója) szélsőbaloldali szárnya, Marcel Pivert hívei között kifejezett szövetségi kapcsolat is létesült. A pivert-isták csak másfél évvel később adták ki önálló orgánumukat, de ennek első számaiban az egyik hangadó szerző, Gaston Goldschild visszatért a bécsi felkelésre, s kiemelte a fordulat fasiszta jellegét.[25]

Goldschild különben ugyancsak tisztelettel szólt általában a felkelésről, résztvevői közül külön kiemelte Wallisch Kálmánt — de ami éppen a tanulságok leszűrése szempontjából sokkal lényegesebb, a vereséget ő is a szociáldemokrata vezetők bátortalanságának tudta be, s annak, hogy nem merték a támadó szocialista forradalom jelszavát kiadni.

[24] *Robert Louzon:* Les faits de la quinzaine *La Révolution Prolétarienne*, 1934. február 25.

[25] *Gaston Goldschild:* Autriche: Opportunisme et lutte de classe. *La Gauche Révolutionnaire*, 1935. november 10.

Ami a Francia Szocialista Párt derékhadát, a Léon Blum körül csoportosuló centrumot és a párt központi orgánumát, a *Le Populaire*-t illeti, ennek jó szemű külpolitikai rovatvezetője, Oscar Rosenfeld már januártól rendszeresen felhívta a figyelmet a Heimwehr provokatív felvonulásaira. Az ausztriai feszültség fokozódása idején, a párizsi „pokol elszabadulása" előtt pár nappal Blum egy ötezres párizsi nagygyűlésen már világosan megfogalmazta ezt a gondolatot: „Dollfuss nagy hibát követ el, ha azt hiszi, hogy felvonultathatja a népét a függetlensége megvédésére, miközben elrabolja tőle a szabadságjogokat."[26]

A fegyveres harcok megindulása után a *Le Populaire* ebben a szellemben cikkezett, s a már jelzett Kautsky—Bauer vitában Bauer és az osztrák felkelők mellett foglalt állást. Február 15-én Párizsban a szocialisták osztrák gyűlést hívtak össze, amelyen Blum, Jean Longuet, Jean Zyromski és Jules Moch szólalt fel. Rosenfeld pedig napi kommentárjában, Louzonhoz hasonlóan, azt állapította meg: az osztrák munkások egyszerre fogtak fegyvert a zöld (Dollfuss), s a fekete és a barna fasizmus ellen.

Az osztrák felkelés franciaországi visszhangját áttekintve még meg kell emlékezni az SFIO-ból 1933-ban kivált jobbszárnyról is, amely önálló párttá alakult (PSdF — Parti Socialiste du France — Franciaország Szocialista Pártja), és önálló havi folyóirattal is rendelkezett. Ebben a folyóiratban februárban még nem voltak jellegzetesen elütő színárnyalatok. De néhány hónappal az események után megszólalt a párt egyik „erős embere", ennek a sajátos irányzatnak a hangadója, Marcel Déat, aki ekkor már elérkezettnek látta az időt, hogy pálcát törjön Bauer és az osztrák ausztromarxisták fölött radikalizmusukért és forradalmi programjukért, s részben őket is hibáztassa a bekövetkezettekért (bár óvakodott attól, hogy ezt az értékelését osztrák vonatkozásban konkrétan is kifejtse).[27]

Déat-nak ez a fordulata kevéssé volt meglepő. Hiszen ő és csoportja éppen azért szakított Blummel, mert francia talajon is sokallta Blum radikalizmusát. Hibáztatta Blumöt, hogy a kommunistákkal keres szövetséget a jobboldal ellen, míg ő új, erős, középpárti erőt kívánt kialakítani, hangsúlyozottan kommunistaellenes éllel. Déat-nak ez a gondolatmenete pedig nemcsak a szocialista baloldal, hanem a Blum-féle centrum számára is elfogadhatatlan volt. Az osztrák felkelés utólagos értékelése így a szocialista párton belül, illetőleg az egész szélesebb francia munkásmozgalom ívén jól megvilágította a sokféle állásfoglalást. Nem tévesztendő szem elől, hogy a megszólalók mind elítélték a Dollfuss-akciót, látták

[26] *Le Populaire*, 1934. február 3.
[27] *La Vie Socialiste*, 1934. június 2.

súlyos ausztriai, sőt összeurópai következményeit. A diagnosztizálás után azonban a baj okait eltérően értelmezték, s más-más, részben homlokegyenest ellentétes tartalmú terápiát kínáltak a fasizmus veszélyének leküzdésére.

Az osztrák felkelés kapcsán mégis megállapítható: ha nem rekedünk meg az azonnali visszhang szemrevételezésénél, az egymástól eltérő ítéletek ellenére is nyilvánvaló, hogy a felkelés és az ellenállás valóban komoly élményévé vált az egész nemzetközi munkásmozgalomnak, s ennyiben elősegítette a nemzetközi antifasiszta munkásösszefogást.

TANULSÁGOK AZ 1934. FEBRUÁRI PÁRIZSI, FRANCIAORSZÁGI SIKER KAPCSÁN

A párizsi, franciaországi februári napok nem kevésbé szövevényesek, s tényszerű megvilágításukra itt ugyancsak nem vállalkozhatunk. Mint a vázlat vázlata, nálunk is jól ismert, hogy amikor a Daladier-kormány a szocialisták támogatásával lemondatta a szélsőjobboldali és hosszú időn át „mindenható" Chiappe rendőrfőnököt, a jobboldal akcióba lépett, felvonultatta tömegeit, s ideiglenesen az utcák ura lett: megbuktatta a kormányt, és jobboldali kormányfordulat történt.

Ez a háttér, ám ezen túl igen ellentmondásos jelenségekbe ütközünk. Ha például még a munkásmozgalomhoz számítjuk (és ekkor még oda kell számítani) az 1933-ban kizárt, kivált szocialista jobboldalt és az említett, ekkor már önálló Franciaország Szocialista Pártját, a PSdF-et (amely már nevében is hangsúlyozottan „nemzeti" volt az internacionalista elnevezésű anyapárttal, az SFIO-val szemben), nos, akkor azt látjuk, hogy e párt egyik „erős emberét", Bordeaux polgármesterét és a párt egyik ideológusát, gazdasági szakemberét, Marquet-t delegálta az új jobboldali irányvételű kormányba. Ezt azonban a francia munkásmozgalom minden csoportosulása elítélte, és a dolog, magában a PSdF-ben is súlyos válságra vezetett.

De miről is volt szó? Felsőbb kormányszinten nem náci, avagy valamilyen „enyhébb" fasizmus fenyegette az országot, de erős tekintélyuralmi rendszer igen, amelynek oldalán felvirágozhattak és fel is virágoztak a különféle, kisebb-nagyobb szélsőséges fasiszta, klerikális, monarchista, antiszemita szervezetek.[28] S noha később

[28] Magyarul erről lásd Márkus László írását a *Történeti Szemle* 1962-es külön fasizmus-számában (3—4. sz.)

nem kevesen tagadták a fasiszta veszély „jelenlétét"[29] — ezt 1934-ben, azokban a viharos napokban, amikor a szélsőjobboldal ellepte az utcákat, a parlamentben is tumultuózus jelenetekre került sor, s a Daladier-kormány megbénult, lemondott — a francia munkásmozgalomban méltán nem így látták.

De nemcsak ilyen problémák adódtak a munkásmozgalomban. Jobbszárnyánál maradva, adott volt a Déat—Marquet-féle megoldás, a jobboldali kormány támogatása, s mint Déat ekkor hangsúlyozta, „a szélsőségesek" felülről való lecsendesítése. Déat különben egyszerűen csak „káoszról" beszélt. Támadásának élét Blum és a szocialista párt ellen irányította, mert nem voltak hajlandók támogatni az új, jobboldali Doumergue-kormányt, viszont készek voltak akcióegységre lépni a kommunistákkal.[30] Ugyancsak e pártban a PSdF öregebb vezére, formailag még a parlamenti csoport elnöke, aki betegsége miatt is már mindinkább visszavonulóban volt, epés nyilatkozatokban határolta el magát pártja „fiatal farkasaitól", köztük Déat-tól, hangsúlyozva: „Én hosszú idő óta mindig is a Nemzeti Egység kormányai ellen léptem fel. Nem változtattam meg a véleményemet".[31] Renaudel elutasította tehát a jobboldali erőkoncentráció politikáját. S Déat-tól búcsúzva hangsúlyozni kell, hogy az „erős kormány", a „rend", a „nemzeti újjászületés", az erős középpárt, az antikapitalista reformok, de ugyanakkor az éles antikommunista program — tehát mindaz, ami már ezekben a hetekben oly markánsan jelentkezett megszólalásaiban — jelezte, hogy Déat nem véletlenül vált ki a szocialista pártból, s nem hiába volt legfőbb ellensége Léon Blum.[32] Déat útja tényleg egyenes vonalon haladt végzete felé.

A februári napok azonban megrázták a francia munkásmozgalom más osztagait is. Ismeretes, hogy február 6-án, amikor a jobboldal és a fasiszták támadást intéztek a kormány ellen, tőlük ugyan függetlenül, de a kommunista párt is a kormány ellen mozgósította tömegeit, és csak késve ismerte fel, hol húzódnak az igazi frontvonalak. Ráadásul, akárcsak a bécsi munkásfelkelés kapcsán, a *L'Humanité* hasábjain megint egymás után szólalt meg Marty, Cachin, Vaillant-Couturier, Duclos és Frachon, valamennyien a szocialista pártot támadva, annak felelősségét hangsúlyozva. A kritikus feb-

[29] Erről az ellenvéleményről megemlékezik *Claude Willard:* Prologue au Front Populaire. *Claude Willard—Jacques Chambaz—Jean Bruhat:* Le Front Populaire. Párizs, 1972.

[30] *Marcel Déat:* Sang-froid et raison. *La Vie Socialiste,* 1934. február 17.

[31] *Pierre Renaudel:* Pour la République contre la dictature et le fascisme. *La Vie Socialiste,* 1934. február 17.

[32] Déat ezt a politikát mindjárt február 10-én a *La Vie Socialiste* hasábjain meghirdette, miközben az „osztálypolitikának" is hadat üzent, „elavultnak" minősítve.

ruári napokban is megmaradtak a már hajdanán is elhibázott „egységfront alulról" elképzelés mellett. A *L'Humanité*-ben a februári napokban nap mint nap jelentek meg felhívások a szocialista munkásokhoz, hogy saját vezetőik áruló politikájával szemben csatlakozzanak a kommunista párthoz. Majd úgy döntöttek, hogy a hegemón kommunista vezetés igényével rendezik meg február 9-én Párizs munkásainak antifasiszta tüntetését.

Hibás politika volt ez, s a Francia Kommunista Párt vezetői csak késéssel revideálták, több tényező hatására: ennek összefüggéseit itt nem elemezhetjük. Az FKP politikáját azonban nem lehet mellőzni a februári események kapcsán, hiszen tényleges hatása volt a munkástömegekre, s főként nem lehet megfeledkezni róla akkor, ha az antifasiszta küzdelem, a munkásegység a vizsgált problémakör. Ugyanakkor kétségtelen, hogy éppen a február 6-a után naponta folyó antifasiszta megmozdulások során született meg szocialisták és kommunisták között a helyi, alsó szintű kapcsolat és gyakorlati együttműködés, s az is tény, hogy az FKP felső vezetésében is voltak hívei annak, hogy a régi politikát feladva fogadják el a felső szintű akcióegység gondolatát.[33] Az FKP KB Politikai Bizottsága azonban az SFIO ilyen értelmű hivatalos megkeresését először elutasította.

A francia munkásmozgalomban a szocialista párttól balra helyezkedett el a már említett kisebb súlyú, de azért mégsem befolyás nélküli, erősen szindikalista, „La Révolution Prolétarianne" csoportosulás. Ez ugyanúgy, mint a bécsi felkelés esetében, a leghatározottabban megbélyegezte a jobboldali-fasiszta puccskísérleteket, de elutasította a Doumergue—Pétain—Tardieu—Herriot—Marquet-kormánnyal való együttműködést is, ez esetben is felkarolva a munkásegység megvalósítását és sürgetve a proletárszocialista ellentámadást.[34]

Ahhoz, hogy a Francia Szocialista Pártnak az erre adott válaszát felrajzoljuk, vissza kell kanyarodnunk az 1932-es választáshoz és politikai válsághoz, amikor a szocialista pártnak csalódnia kellett a jobbra orientálódó Herriot-ban, s amikor az SFIO a radikális szövetség helyett önálló „munkás-proletár" voltát hangsúlyozta saját jobbszárnya ellenében (akkor még Déat, Renaudel és csoportja az SFIO-n belül volt). Ekkor jelent meg, a „széles balszárny" közös orgánumaként, 1933 januárjában a *Bataille Socialiste*, amely tiszta

[33] A pozitív „sikerélmények" Párizs egyik vörös gócában, Jaques Doriot fellegvárában, Saint—Denis-ben születtek meg. Doriot a PB-ben is megpróbálta elfogadtatni elképzeléseit.

[34] *M. Chambelland:* La journée du 12 février. *La Révolution Prolétarienne*, 1934. február 25.

szocialista orientációt követelt a párttól. A lap szerkesztői közt ott volt Zyromski, de a „szélbal" képviseletében Pivert is, illetve a régi vezető gárda képviselőiből A. Bracke és J. B. Sévérac, sőt a párt akkori társ-főtitkára, Paul Faure is. A kétévi éles politikai, ideológiai küzdelem után az SFIO 1934-ben is elutasított mindenféle kacérkodást, egyezkedést a jobboldallal, (nemcsak a fasisztákkal, hanem a „tekintély-kormányokkal" is), s ugyanakkor már teljesen ráhangolódott — főként a jobboldali oppozíciós szárnytól való megszabadulás után — a munkásegység gondolatának elfogadására.

Ilyen körülmények között a február 6-i jobboldali puccskísérlet — ha meglepetésszerűen hatott is — az SFIO számára nem okozott gondot a következtetések, éspedig a jó következtetések leszűrése szempontjából. Február 7-én a *Le Populaire* a címoldalán idézte Léon Blumnek a parlamentben elhangzott beszédét, „A fasiszta reakció nem győz!" címmel. Blum ekkor Daladier-hez fordulva hangsúlyozta: a két évvel ezelőtt leszavazott jobboldal most erőszakhoz nyúlt. Ami az új helyzetet illeti, „a kormány vagy vállalja ellene az energikus harcot ... s akkor számíthat ránk, de ha nem teljesíti feladatát ... akkor a köztársasági erőkhöz fordulunk, és ugyanakkor a munkás- és paraszti tömegeket hívjuk harcba."[35]

Ugyancsak a február 7-i számban jelent meg Paul Faure-nak, a szocialista párt országos titkárának és E. Farinet-nek, a Szajna megyei titkárnak az aláírásával az a felhívás, amelyben Párizs munkásait már másnapra, azaz 8-ra nagy tüntetésre szólították „a reakciós fasiszta kísérletek" megtörésére. Ugyanez a felhívás tartalmazott egy olyan passzust, amely a kommunista pártnak, illetve a kommunisták vezette szakszervezeteknek, a CGTU-nek szólt, és egységre szólított. „Fegyverszünetet a véleményeltérésekben. Az óra megköveteli a legteljesebb egyetértést".[36] Paul Faure ugyanezen a napon másik cikkben külön a szakszervezetekhez is fordult, a szakszervezeti egység megteremtése végett.[37]

Másnap a *Le Populaire* már hírül adta, hogy a jobboldal első rohama sikerült, Daladier lemondott, megalakult a jobboldali kormány. Az SFIO pártvezetősége azonnal újabb nyilatkozatot adott ki, amelyben megbélyegezte a „monarchista és fasiszta merényleteket", de elmarasztalta Daladier-t és radikális társait is, amiért meghátráltak. Egyúttal bejelentették: a néptömegekhez fordultak a szabadságjogok védelmére.[38] S noha február 8-án már megjelent a *Le Populaire* és a *L'Humanité* hasábjain az FKP-nek az a válasza,

[35] *Le Populaire*, 1934. február 7.
[36] *Le Populaire*, 1934. február 7.
[37] *Paul Faure:* „Prolétaires, unissez-vous!" *Le Populaire*, 1934.
[38] Déclaration du Parti. *Le Populaire*, 1934. február 8.

amelyben az egységfrontot visszautasította, az SFIO változatlanul érvényesnek tekintette és újra megismételte egységfelhívását.

Február 8-án azonban még egy lényeges esemény történt: megjelent a CGT felhívása, amelyben február 12-re meghirdette az antifasiszta általános sztrájkot. Az SFIO azonnal köszöntötte a CGT akcióját, mint „a munkásság erejének megnyilvánulását", s lefújta a külön szocialista pártakciót. Az FKP egyelőre még nem jutott el a közös akció elfogadásáig. A február 9-i külön kommunista tüntetés napján a *L'Humanité* címoldalán Cachin ugyan a fasiszta hullám megtörésére szólított fel — de a gondolati tartalom a régi, elhibázott irányvonal folytatása volt. Cachin támadta a szocialistákat. Hangsúlyozta, hogy egyedül a kommunisták szállnak szembe a veszéllyel. Ráadásul még a munkás—paraszt kormány azonnali megteremtését is követelte.[39] Hasonló szellemben íródtak más kommunista vezetők cikkei is.

A februári események nyomán a munkások, nehezen félreérthetően, az antifasiszta egységakciónak adtak igazat.[40] A február 9-i akció mérsékelt, a február 12-i elsöprő, átütő erejű sikert hozott. Igaz, Párizs utcáin vér is folyt — de egyedül Párizsban 150 000 ember tüntetett, s az általános sztrájk valóban országos volt.

Ahogyan a bécsi felkelésnek, úgy a párizsi februárnak is komoly nemzetközi visszhangja volt, amiből ezúttal csak kevesebbet idézünk.

A február 12-i siker másnapján az angol Független Munkáspárt lapja részletesen beszámolt a párizsi eseményekről,[41] a tömegtüntetésről, hangsúlyozva, hogy a kommunisták és a szocialisták egyelőre még külön-külön vonultatták föl tömegeiket, ha azután azok sok helyen egyesültek is. Az ILP a teljesebb összhangot sürgette, miközben külön szerkesztőségi cikke az FKP vezetőinek rovására írta az SFIO egységjavaslatának elhárítását. „Ez a régi tévedések megismétlése, amelyekről azt hittük, hogy a kommunisták már kinőtték őket."[42]

Ami pedig magukat a párizsi eseményeket illeti, az ILP „a brit

[39] *M. Cachin:* Briser la vague fasciste. *L'Humanité*, 1934. február 9.

[40] Az FKP vezetői nem mindjárt szűrték le a tanulságokat, s a régi irányvonalat nem azonnal módosították. A *L'Humanité* még február 12-e után is a régi hangnemben jelent meg, sőt a CGTU február 23-i VB-ülésén maga Frachon a CGT-t, s még a február 12-i akciót is azzal támadta, hogy az „demagóg", s megmarad a kapitalista rendszer védelmének keretei között.

[41] A *The New Leader* már február 9-i számában szerkesztőségi szemlében számolt be a 6-i párizsi hírekről, megjegyezve, hogy az angol jobboldali *Daily Mail* a „szocialista diktatúra veszélyéről" cikkezett. Ezzel szemben az ILP már ekkor a baloldali szocialisták egységfelhívását méltatta, „amit a szocialisták és a kommunisták nem utasíthatnak el. Nem lehetnek vakok a német tapasztalatok után."

[42] A mistake. *The New Leader*, 1934. február 12.

szocialisták gratulációit küldte Párizs munkásainak" a nagy siker másnapján.[43]

A Franciaországgal szomszédos Belgiumban még a siker előtt, a veszély óráiban Vandervelde szólalt meg. Cikkét így kezdte, egy nappal a bécsi polgárháború előtt: „Vajon lehet-e most másról beszélni, mint a francia eseményekről?", s Blummel összhangban a Daladier-kormány és a radikálisok összecsuklásának tényét hangsúlyozta. Ő is a munkásegység megteremtését sürgette, mondván, hogy a fekete és a barna pestissel szemben „nyilván az egyedüli szolid garancia" a néptömegek és a munkásság támogatása lehet.[44]

Ilyen következtetésekre jutottak az emigráns szociáldemokraták is. Pietro Nenni már 1932-től többször ilyen hangnemben szólalt meg a francia szocialista sajtóban, Dan számos nagyobb cikkben támogatta ezt a felfogást a *Szocialisztyicseszkij Vesztnyikben* (a francia eseményekről több cikket is írt). Az osztrákok ekkor még az utcákon harcoltak, majd az emigrációban részt vettek e koncepció továbbépítésében. A párizsi német szociáldemokrata emigránsok, ugyanúgy, mint az egykori oroszországi zsidó Bund képviselői, mind könnyebben „értették meg", hogy a fasizmus valóban új helyzetet teremtett, új politikát követel. Szavak helyett valóban felkarolták a munkásegység ügyét. Ennek azonban a szociáldemokrata mozgalomban számos helyen (a skandináv pártokban, a Labour Party befolyásos vezetői körében stb.) komoly ellenzéke is volt, így az új helyzet követelményeinek, szükségleteinek tényleges elfogadtatása egyelőre még sehol nem következett be.

[43] Workers at Grips with Fascism in Austria, France and Spain. *The New Leader*, 1934. február 16. — Megjegyzendő, az ILP nem állt magában e gondolatokkal. Lényegileg hasonló koncepciót képviselt a Szocialista Liga is. A Liga vezetői — Cripps, Laski, G. D. H. Cole — 1934. tavaszán többször is írtak ilyen értelmű cikkeket a *The Socialist Leaguer* hasábjain, általános szocialista ellentámadást sürgetve nem csupán a fasizmus, hanem általában a tőkés reakció visszautasítására, de foglalkoztak külön a fasizmussal is. H. N. Brailsford pedig már a fasizmus nemzetközi kihatásáról, a háborúról írt ugyanitt.

[44] *Emile Vandervelde:* La leçon qui vient de France. *Le Peuple*, 1934. február 11.

INCZE MIKLÓS

Fasizmus és válság

Az első világháborút követő tíz évben — részben a forradalmi válság, részben a konszolidáció éveiben — négy újfajta, fasiszta típusú diktatúra keletkezett Európában: a magyar, az olasz, a portugál és a lengyel. Mellettük diktatórikus fordulatok zajlottak le Bulgáriában, Litvániában, Spanyolországban és Jugoszláviában, ezek eredményeként azonban nem alakult ki új fajtájú állami szisztéma. Fasiszta jellegű átalakításokra került sor Albániában is, ez azonban nem belső fejlődés eredményeként történt, hanem olasz gyámsággal járt együtt.

Az 1929—1933-as gazdasági világválság újból mozgósította az „új reakció" erőit. E válság jellegéről voltak és vannak viták. Úgy véljük, egyet kell érteni Erdős Péter akadémikusnak azzal a felfogásával, hogy ez a válság kétségkívül rendkívüli volt a kapitalizmus egész történetében, sajátosságai ellenére azonban mégiscsak azok közé a ciklikus válságok közé tartozott, amelyekre a klasszikus típusú válságelméletek általános modellje egyértelműen érvényesnek tekinthető, alkalmazható. A válság fellendítette a fasiszta mozgalmakat, kiterjesztette társadalmi bázisukat, s újabb lehetőségeket teremtett egyrészt arra, hogy a már fasizált államok rendszere tovább „keményedjen", másrészt arra, hogy újabb diktatúrák keletkezzenek. A válság hatásával állt kapcsolatban mindenekelőtt — és döntően — az 1933-as németországi fordulat.

Németországban 1931-ben a gazdasági világválság hatására alakult meg a Harzburgi Front, s ebben a fasiszta új reakció találkozott a hagyományos reakció egy részével. 1932-ben a nagytőke döntő erőivel is kiépült a kapcsolat: Hitler felvázolta programját, s úgy tűnt, garanciát nyújtott arra, hogy a mozgalom „plebejus" megnyilatkozásai nem érintik kormányzati elképzeléseinek lényegét. E körök együttes hatása, s azon belül Papennek, a keleti nagybirtok exponensének manőverezése hajlította Hindenburg elnököt a nácik felé. Miután pedig világossá vált, hogy egy ilyen megoldást a hadsereg zöme nem fog ellenezni, létrejött a kompromisszum: Hitler 1933. január végén koalíciós kormányt alakíthatott.

Az összeurópai fasizálódási folyamatban kétségkívül a nácik né-

metországi uralomra jutása volt a döntő mozzanat. Ezáltal vált a fasizmus európai, sőt világjelenséggé. Ezáltal jöhetett létre a fasiszta államok koalíciója, alakulhatott ez a rendszer minden reakció mintájává, s válhattak a válság évei és általában a harmincas évek lényegében a fasizmus, illetve az ellene folytatott harc évtizedévé.

A fasiszta államforma és szisztéma, meg az azt kifejező ideológia Németországban öltötte a leginkább kikristályosodott és egyúttal legzártabb formákat. Ez összefüggött azzal a ténnyel, hogy a fasizmus létrejöttében szerepet játszó belső ellentmondások, a társadalmi, politikai és eszmei feszültségek itt sűrűsödtek össze a legvégletesebben. A náci mozgalom 1933-ra nagyobb, kiterjedtebb és szervezettebb, ideológiailag zártabb egységgé lett, mint ahogy ez bárhol másutt történt; ebből eredt fokozott hatékonysága.

Az olasz fasizmusnál zártabb nácizmus alkalmassá vált arra, hogy a baloldali erőket már a kezdeti szakaszban totálisan felszámolja. Emellett fokozatosan a gazdasági vezető réteg különérdekeit is háttérbe szorította, és mindenekelőtt a német nagytőke érdekeinek vonalán valósította meg a gazdasági válság által napirendre tűzött állammonopolista tendencia autarchikus, háborús változatát.

A nácik hatalomra jutását követően 1933—1934 folyamán, még ugyancsak a gazdasági világválság idején, az Ausztriában végbevitt diktatórikus fordulat a Dollfuss vezette keresztényszocialista párt és a Heimwehr koalícióján és kompromisszumán alapult. Az 1934. februári bécsi napok, a baloldal és ezen belül mindenekelőtt a legerősebb szociáldemokrata baloldal szétverése lehetővé tette a parlament nélküli autoritatív állam megteremtését, de színre hívta a konkurrens, náci típusú fasizmust is, amely még ez évben (Németországgal a háta mögött) megkísérelte puccsal megdönteni a kormányt. A kísérlet kudarca után, a kancellárcsere nyomán is fennmaradt a Dollfuss által megalapozott rendszer: a diktatúrát a konzervatív és az új fasiszta jobboldal kompromisszuma biztosította, oly módon azonban, hogy az első maradt az erősebb fél. A rendszer lefelé zártabbá vált, felfelé sokkal kevésbé. A fasiszta erőkből többet engedett be a hatalomba, mint később Spanyolországban Franco, maga a Heimwehr-fasizmus azonban konzervatívabb volt, s így a rendszer egésze is mérsékeltebb maradt; tónusát illetően sokkal inkább a portugál rendszerhez lett hasonló. Az osztrák fasizmus a konzervatív, azon belül a keresztényszocializmushoz húzó típust képviselte.

Diktatúrák keletkeztek 1934 folyamán Észtországban és Lettországban is, majd — a válság után — 1936-ban Görögországban zajlott le fordulat. A balti diktatúrák egészében véve abban különböztek a balkániaktól, hogy a hatalomnak a hadsereg, mint a diktatúra

támasza és fenntartója, nagyobb stabilitást biztosított. A görögországi puccs a balkáni típushoz tartozott, azzal az eltéréssel, hogy itt a baloldali táborban egy valamivel számottevőbb polgári liberális csoporttal is számolni kellett. A fejlődés egyébként Görögországban, a többi balkáni államhoz hasonlóan, királyi diktatúrához vezetett. E fordulatok közös sajátossága, hogy — a fasiszta mozgalmakhoz hasonlóan — valamilyen módon mindegyikre hatott vagy az olasz, vagy a német fasizmus.

A gazdasági világválság kiváltotta (második) fasizálódási hullám során végeredményben Németországban, Ausztriában, Bulgáriában, Észtországban, Lettországban, Görögországban és Spanyolországban zajlott le diktatórikus fordulat. E fordulatok döntően belső fejlődés eredményeként, alapjában a belső társadalmi erők harcának eredőjeként mentek végbe, Spanyolországban pedig a kifejlethez már nagymértékben hozzájárult az olasz és a német katonai beavatkozás az 1936-ban elkezdődött polgárháborúba.

*

Válság és fasizmus kapcsolatát általában leegyszerűsítetten és leszűkítetten szokták értelmezni. Ezen belül — vagy ha akarjuk: ezen túlmenően — „válságon" a gazdasági válságot, vagy (a nácizmus és az azt követő fasiszta hullám esetén) az 1929—1933. évi gazdasági világválságot, szélesebben a két világháború között a kapitalizmus általános válságát értik.

Mindebből annyi mindenesetre világos, hogy válság és fasizmus kapcsolatában a „válság" fogalma érdemi tisztázást igényel. Annál is inkább, mivel napjaink ugyancsak világméretű gazdasági válsághelyzetében — bármilyen szétszórt és nem nagy volumenű neofasiszta mozgolódást érzékelve Európában — óhatatlanul feltámad a fasiszta veszélytől való félelem azokban, akik átélték a fasizmus, a nácizmus időszakát. S természetesen elméletileg érvényes ez mindazokra, akik történetileg és teoretikusan (bár különböző aspektusokból) foglalkoznak a fasizmussal mint történeti jelenséggel vagy veszéllyel (esetleg akut veszéllyel).

Mindennek tudatában, úgy vélem, megpróbálhatunk tudományosan elfogadható feleletet adni arra, hogy mi — milyen természetű válság, mely régiókban és milyen történeti időszakban — idézi vagy idézheti elő a fasizmus veszélyét.

Először talán — in medias res — röviden arról: milyen történeti szakasz, időszak vagy éppen korszak az, amelyben a fasizmus reális világveszélye jelentkezett vagy jelentkezhet? A félreérthetetlen válasz: a két világháború között, a kapitalizmus általános, nem végső de sokoldalú válsága idején, ha fasiszta rendszerekről s nem

csupán mozgalmakról van szó a fejlett tőkés országokban, és ha világméretű fasiszta veszélyről, a fasizmus világméretű előretöréséről, mint a nemzetközi rendszert, a nemzetközi helyzetet alapvetően befolyásoló, sőt meghatározó tényezőről van szó.

Távolról sem akarjuk ezzel azt mondani, hogy ma, napjainkban a neofasiszta mozgalmak és mozgolódások a fejlett tőkés országokban — mert európai vonatkozásban ma főleg ezekről beszélhetünk — nem jelentenek komoly veszélyt, nem kívánják meg az ellenük való következetes harcot — hogy kellő szemmeltartásukról, meg az ellenük folytatandó eszmei és társadalmi küzdelemről ne is szóljunk. Ilyen jelenségeket természetesen semmilyen körülmények között sem szabad félvállról venni vagy éppenséggel kézlegyintéssel elintézni.

De legyünk tisztában azzal is, hogy a fasizmus, a fasiszta rendszerek keletkezésének, megerősödésének, elterjedésének és a legújabb kori történelem legborzalmasabb világméretű veszélytényezőjévé, veszélyévé válásának a konkrét történelmi szakaszban, a két világháború közötti korban, adott történeti régióban adott feltételei voltak.

Ezeket a feltételeket kell — véleményünk szerint — megragadnunk ahhoz, hogy a fasizmus keletkezésének, eluralkodásának és világtörténelmi veszéllyé válásának kérdésében lehetőleg világosan lássunk, és ennek megfelelően gondolkodjunk napjainkban és a közeljövőben.

*

A fasizmus — tudjuk — az első világháború utáni időszak sajátos terméke. Ekkor keletkezett, ekkor nőtt fel, ekkor tört világuralomra, s ennek az időszaknak a végén került a történelem süllyesztőjébe — mivel történelmi zsákutcának bizonyult.

Ilyen ítéletet mondani ma természetesen könnyű. De „menet közben" egyáltalán nem volt könnyű megélni, átélni a fasizmust, sőt, eleinte, világosan látni a természetét. Most nincs időnk rá, hogy belemenjünk az utóbbi taglalásába; az előző előadások már képet adtak erről. Ragaszkodjunk tehát szorosabban vett témánkhoz: milyen válság idézhetett elő és milyen régióban fasizmust, fasiszta rendszert, rendszereket? Mindenekelőtt az a krízis — és egy időben ezzel meg is elégedtek —, amely annak idején a kapitalizmus általános, mint említettük nem végső, de sokoldalú válságának minősült. Ez volt valóban az a történelmi talaj, amelyen a fasizmus keletkezhetett, amely, mint általános szituáció, kondicionáló tényezőként hatott, s az általános alapokat adta a fasizmus megjelenéséhez. Ám — és itt érünk mondanivalónk lényegéhez — önmagában

a kapitalizmus általános válsága nem tekinthető a fasizmus kiváltó okának.

És itt kitérőt kell tennünk, hogy igen nyomatékosan hangsúlyozzuk: *semmiféle egytényezős magyarázat nem magyarázat a fasizmus, a fasiszta rendszerek keletkezése kérdésében.* Vagyis: a fasizmus nem a kapitalizmus szükségszerű velejárója (a rendszer végső stádiumában), nem valamiféle fatális törvényszerűség, de nem is a nemzet, a társadalom gazdasági szférájában létrejött problémák korrigálásának az eszköze, s nem is egyszerűen a középosztály mozgalmára visszavezethető jelenség — és így tovább, és így tovább.

A beszűkült, egytényezős, normatív értékelő rendszer tehát — amely annyira jellemezte az ötvenes évek marxista—leninistának mondott fasizmusértékelését — semmiképpen nem állja meg a helyét.

Ezzel szemben természetesen csupán többtényezős magyarázat lehetséges, s a válságfogalom így azonnal kibővül. *A fasizmus* ugyanis az adott időszakban csak meghatározott, *kivételes társadalmi struktúrákban és meghatározott politikai viszonyok közepette keletkezhetett, válhatott valósággá a jelenségek soktényezős összefüggési rendszerében.*

Mielőtt azonban a szóban forgó tényezőket kissé közelebbről meghatároznánk, hadd hangsúlyozzuk nyomatékkal: a két világháború közötti válságszakaszt vizsgáljuk, ám előfordulhat természetesen egy másik, újabb szakaszban is — bizonyos feltételek visszatérése esetén, meghatározott válságszituációban — hasonló jelenség, de már ennek az új szakasznak megfelelő — változott — formában. Hiszen „a történelemben soha semmi nem ismétlődik azonos módon. Vitathatatlan azonban, hogy a válsághelyzetek a világban időnként visszatértek, s tény, hogy ezek mindig nagy veszélyeket rejtenek magukban. Nemcsak arra az övezetre nézve, amelyek gócait képezték, de minél inkább összefüggött a világ, annál nagyobb területre nézve. Az is igaz, hogy a történelemből csak nagyon ritkán okul egyvalaki, ám az egész emberiség mégis szüntelenül alkalmazkodott hozzá. Ez az alkalmazkodás azonban nagyobbára nem tudatosan történt. Általában nem szoktuk ugyanazokat a hibákat elkövetni. Mivel azonban a történelem nem ismétlődik, ugyanazokat a hibákat nem is lehet elkövetni. Csak új hibákat lehet elkövetni. Az aktuális hiba pedig az lehet, ha egy esetleges veszélyt csak a megismert formában képzelünk el . . ."[1]

E rövid kitérő után kapcsolódjunk vissza a fasizmus és a náciz-

[1] *Ormos Mária—Incze Miklós:* Európai fasizmusok, 1919—1939. Kossuth Könyvkiadó 1976. 262. old.

mus eredetének, keletkezésének kérdéséhez. Nézzük először a (kivételes) társadalmi szerkezetet, a struktúrát, az általános elmaradottságuk leküzdésének útját járó régiók — a modern európai peremvidék — szerkezeti sajátosságait. A kapitalizmus első világháború utáni általános válsága természetesen nemcsak az európai kontinens legkevésbé fejlett részeit, peremeit sujtotta: összeurópai, és természetesen világjelenség volt; ennyiben általános törvény, ám ez az általános törvény régiónként és országonként más-más formában nyilvánult meg.

A „klasszikus" fejlődés útján járó nyugat- és észak-európai országokban természetesen voltak kisebb-nagyobb társadalmi bázissal rendelkező fasiszta mozgalmak, ezek azonban ebben a klasszikus fejlődésű és struktúrájú régióban sehol sem vezettek fasiszta rendszerek létrejöttéhez; ez az övezet mentesült ettől.

Ennek a régiónak az országaihoz — mint fejlődési és strukturális modellhez — kell tehát viszonyítanunk a fasiszta rendszerek övezete, a nem klasszikus régió fejlődési és szerkezeti modelljét. Természetesen nem abszolút kategóriák segítségével, hiszen az „elmaradottság", és így a viszonyítás is természetesen csak relatív lehet.

Lényegében arról van szó, hogy egyfelől egy relatíve elmaradott ország és a legfejlettebb országok között milyen feszültségek támadtak, másfelől pedig, hogy milyen feszültségek keletkeztek a relatív elmaradottság felszámolását járó nemzeti társadalmak belső szférái (gazdaság, társadalom, politika, mentalitás stb.) között.[2] E vizsgálódások azt mutatják, hogy e társadalmak fennálló politikai kereteikben az adott válságos időszakban olyan nehézségekkel találták szemben magukat, amelyeknek leküzdésére nem volt valódi alternatívájuk.

A vizsgálódások során persze távolról sem szabad abszolút, feltételezett, normatív fejlődési és strukturális modellekkel, kategóriákkal dolgozni, az ilyen eszmei kategóriák, amilyenekkel az ún. *modernizálási elmélet* hívei operálnak, teljesen történetietlenek, semmi közük sincs a létező társadalmak tényleges történeti valóságához. Így persze — az empíriát teljesen félretolva, egy nem létező ideális történelmet tételezve — szinte bármit ki lehet mutatni-következtetni. Még azt is, hogy a fasizmusnak, elsősorban a nácizmusnak lett volna történelmi funkciója a monopolista államkapitalizmus, a fogyasztói, jóléti társadalom felé vivő áttörés, illetve ennek hatékony elősegítése, amiről a valóságban szó sem volt.

Az „elmaradottság" behozásának kísérlete során a társadalom

[2] Lásd erre nézve bővebben: *M. Ormos und M. Incze:* Faschismus und Krise. Über einige theoretische Fragen den europäischen faschistischen Erscheinungen. *Studia Historica*, 173. sz. Akadémiai Kiadó 1980.

szektorai (gazdaság, társadalmi viszonyok, politika, mentalitás, tudati világ) egyenlőtlenül fejlődtek, és az egyes esetekben az elmaradottság tényénél is súlyosbítóbb körülmény volt.

E társadalmakban a gazdasági elmaradottság felszámolása általában gyorsabban ment végbe, mint ahogyan ezt a gazdasági fejlődést a társadalom a maga egészében szervesen követni tudta volna. Az új elemek társadalmi integrálása és a mentalitásváltozás, pl. a politikai demokrácia fejlődése lemaradt, a liberalizmus is valódi meggyökeresedés nélkül jutott válságba. Ezen az aszinkronitáson a gazdaságilag felzárkózó országok nem tudtak úrrá lenni.

A relatív elmaradottság és a belső aszinkron miatt későn jött létre (vagy éppen elmaradt) a nemzeti identitás tudata; a nemzeti egység megkésett, a nemzeti függetlenség csonka maradt, az idegen etnikumok asszimilálása nem, vagy csak részben történt meg. Ezekben az országokban tehát a társadalmi tudatállapot és mentalitás is külön feszültségeket okozott megoldatlan nemzeti problémák és sérelmek miatt, amelyek vagy objektíve is gátló körülmények, vagy hamis tudati elemek voltak: hatott a merev belső regionális tagolódás, vagy a határon kívüli elveszett, ám a nemzethez tartozónak tekintett területekhez fűződő kapcsolat. Így azután — paradox módon — az elmaradottság tényének tudata és a nemzeti lét (valódi vagy vélt) korlátai gyakran a nemzeti tudat túlfejlettségében is megnyilvánultak, ami alapul szolgálhatott ahhoz, hogy az irracionális fasiszta ideológia manipulatív mozgósító erővé váljon.

Összegezve a mondottakat, a *klasszikus fejlődési modellhez viszonyítva* tehát *azok a régiók, amelyekben fasiszta rendszerek jutottak uralomra, egy másik strukturális modellt alkotnak* — természetesen az ezen *az övezeten belüli fokozati eltérésekkel és módosulásokkal*, amelyek az egyes fasiszta rendszerekben többé-kevésbé megfelelően ki is fejeződtek.

Az általános válság korszakában ezek miatt a sajátos struktúrák miatt a szerkezeti kiegyenlítődés hiányában fokozott mértékben jelentkeztek a nehézségek az érintett országokban. Ám a fasizmus mégsem automatikusan keletkezett a válság és a strukturális kiegyenlítetlenség találkozásakor. *A közvetlen kiváltó okok a nemzeti struktúrák politikai szférájában jöttek létre*, egymástól különböző eseményekhez vagy problematikákhoz kapcsolódva (például a háború utóhatásaként, a politikai vagy a gazdasági stabilizáció sikertelensége miatt, a gazdasági világválság hatására), az e problémákra reagáló belpolitikai erők küzdelméből. *Valamely fasiszta rendszer hatalomra kerülésének kiváltó okát* tehát véleményünk szerint *három tényező összetalálkozása adja: egy világszintű* (a kapitalizmus általános válsága), *egy regionális* (szerkezeti), *és egy nemzeti*

(politikai) *tényező együttes jelentkezése és hatása, konkrét helyen és időpontban.*

Ezt értjük azon, hogy fasiszta rendszer csakis a felsorolt jelenségek többtényezős összefüggésében keletkezhetett. A fasiszta rendszerek létrejötte tehát nem vezethető vissza egyetlen okra — szemben az egytényezős, normatív magyarázatokkal —, hanem meghatározott összefüggésrendszerre, a jelenségek — nyomatékkal megismételjük — soktényezős összefüggési rendszerére.

Válság és fasizmus, fasiszta uralmi szisztéma keletkezése tehát ily módon függött össze!

*

A fasiszta diktatúrák állami és politikai szisztémájának összehasonlításával nem alakíthatók ki egyértelmű kategóriák. Így tehát a fejlett tőkés társadalom „klasszikus" politikai útjához viszonyítva kell kialakítani azokat a szempontokat, amelyek eligazíthatnak abban, hogy e klasszikus úttól mennyire és miben tér el adott ország állami-politikai berendezkedése, és hogy ez az eltérés miképpen viszonyul az adott ország gazdasági szintjéhez.

A kifejtett háromtényezős oksági rendszer természetesen eleve magában hordozza-foglalja a variációs lehetőségek többféleségét, hiszen az oksági rendszer tényezői, a történeti fejlődési előzmények a válság különböző pontjain eltérő szinteken találkozhatnak össze. A fasiszta uralmi rendszerek speciális vonásai ettől nyilvánvalóan nem függetlenek.

A kapitalizmus általános válsága természetesen maga is történeti folyamat. Az egyéni és a köztudatban tehát időfolyamatban és késleltetve jelentkeznek a megfelelő jelenségek. Nem mindegy ugyanis, hogy adott nemzeti társadalomban, országban az általános válságjelenségek mely szakaszában sűrűsödnek annyira össze a strukturális és a politikai problémák, hogy fasiszta uralmi kísérletre, fasiszta rendszer bevezetésére kerüljön sor.

Válsághelyzetben — különösen a gazdasági világválság idején — kiteljesedő politikai küzdelemben a fasiszta, illetve a nemzetiszocialista ideológia sajátos szerepet töltött be. Itt természetesen arra is szükség volt, hogy az új, fasiszta politikai vezető csoport az új, fasiszta ideológiát meglovagolja. Más kérdés, hogy ez az új csoport ezt az ideológiát maga formálja-e ki magának vagy lényegében rá hagyományozódik. A kész elemek: Hitler készen kapja minden csoport- réteg- és individuális érdekkel szemben a „nemzeti érdek" abszolút elsőségét, amibe beletartozik a fajelmélet, az idegengyűlölet és az antiszemitizmus. A „nemzeti érdek" realizálásának iránya

is adott: az expanzió. Ezt teoretikusan a Lebensraum (élettér) elmélet alapozza meg.

Az állam szerepéről vallott nézetek kialakulásában is közrejátszottak bizonyos korábbi, liberalizmusellenes, a totális diktatúra irányába mutató elképzelések. Ami pedig a társadalmi kérdésekre való reflektálás igényét illeti: Hitler főleg a popularizálásra alkalmas elemeket használta föl, többek között az antiszemitizmust. Az előző ideológiai elemekhez képest tehát nem is annyira az új ideológiai mozzanatok — hiszen ezek már előzőleg is léteztek —, hanem az új helyzet teremtette meg az elméletet; elterjedését pedig a náci mozgalom új szervezési módszerei és demagógiája mozdította elő.

A „nemzeti érdek" minden esetben elnyelte a szociális, „szocialista" tendenciákat, mivel a teória pusztán a politikai eszköz szerepét töltötte be. Annak ellenére, hogy egyes konstans ideológiai motívumok — bizonyos értelemben — önálló életet is éltek, mint pl. Németországban az antiszemitizmus. Ez az ideológia, mint eszköz, igencsak alkalmassá válhatott — adott, megoldhatatlannak tűnő helyzetben — a közvélemény manipulálására, sőt tömegmozgalom szervezésére.

A klasszikus fejlődéstől elmaradt régió, az európai „peremvidék" strukturális képletében országonként lényeges különbségek keletkeztek az első világháború utáni időszakban.

A szóban forgó országok rangsorát tekintve természetesen Németország érte el a legnagyobb eredményt gazdasági elmaradottságának felszámolásában. Ebben a vonatkozásban Olaszország következett a sorban. Utána Ausztriát, illetve Spanyolországot követte Portugália, majd Magyarország és Lengyelország. A sort a balti és a balkáni országok zárják, amelyek a királyi és katonai diktatúrákat a fasizmus egyes szimptómáival egészítették ki. Ez a sorrend egyúttal természetesen bizonyos típusbesorolást is mutat.

A strukturális adottságok következtében speciális — történeti és aktuális — tényezők által is befolyásolt jelenségekkel állunk szemben. Azokat a kereteket, amelyek között a fasiszta hatalomátvétel előtt a politikai harc, a politikai küzdelem zajlott, az állami rendszer szabta meg, figyelembe véve, milyen állami szisztéma létezett a fasiszták uralomra jutását megelőzően. Ez az állami szisztéma határozza meg lényegében azt is, hogy a fasiszta kísérlet kezdeményezőinek polgárháborúhoz vagy puccshoz kellett-e folyamodniuk.

Megjegyezzük, hogy a fasiszta tömegmozgalom kizárólag olyan államokban jöhetett létre, amelyekben a társadalmi alapokat a „lemaradásbehozás" relatív gyorsasága és eredménye ehhez kitermelte, és amelyekben egyúttal a szervezkedés legális politikai feltételei is megvoltak.

Ami a fasiszta hatalomátvétel kérdését illeti, mindazokban az esetekben, amikor — az iparosodás magas foka mellett — a fasiszta fordulatot demokratikus parlamentáris kísérlet előzi meg, a fasiszta mozgalom, mivel megvannak hozzá a politikai és társadalmi előfeltételek, ki is teljesül. E pontokon tehát a fasiszta szisztéma valódi tömegmozgalomra épült rá, azt folytatta. Amennyiben viszont valamely lényeges feltétele hiányzott, mások voltak a körülmények, amelyek a fasiszta kísérletet megelőzték.

Ismét csak empirikus tapasztalat: a viszonylag legfejlettebb társadalmakból származó és így tömegmozgalomra is támaszkodó fasiszta rendszerek voltak a legdinamikusabbak. Azok a fasiszta szisztémák viszont, amelyek közepes vagy viszonylag alacsonyabb fejlettségű országokban keletkeztek, s a diktatúrához az átmenetet polgárháborúval vagy puccsal hozták létre, eszmei-ideológiai rendszerüket tekintve konzervatívabbak voltak, s a fennálló gondolat- és értékrendszert védelmezték.

Ami a fasiszta rendszerek rangsorát illeti: ha a tömegmozgalmak méretei szerint próbálunk meg sorrendet tartani, arra jutunk, hogy Németországban és utána Olaszországban volt a mozgalom a legerősebb, legkiterjedtebb. Spanyolországban, Portugáliában és Lengyelországban nem volt tömegmozgalom. E két szélsőség között Ausztriában és Magyarországon kissé más volt a helyzet. Magyarországon a Tanácsköztársaság leverése nyitotta meg a kaput a gyors, fasiszta ellenforradalmi szervezkedés előtt.

*

A fasizmus funkcióját, funkcionális kérdéseit illetően mindenekelőtt ismételten le kell szögezni, hogy a fasizmus, a nácizmus alapvetően politikai szisztéma volt. Mint ilyen, természetesen nem maradt hatás nélkül a gazdaságra, a társadalmi viszonyokra, az ideológiai rendszerre, a mentalitásra, a tudati világra általában és így tovább. De lényegében — a többi szférától függetlenül — politikai hatalom maradt.

Ha ennek a politikai hatalomnak a funkcióját nézzük, a liberális kapitalizmus és az állami monopolkapitalizmus keretei között felmerülő kérdésekről, problémákról kell szólnunk. Emellett aszerint is differenciálnunk kell, hogy egy politikai rendszer milyen szerepet vél betölteni vagy hirdetni, és mit tölt be ténylegesen, a valóságban.

Természetesen minden új politikai rendszer azt hirdeti, hogy megoldja a társadalom, az ország minden problémáját. A fasiszta rendszerek is ezt tették. Ugyanazokat a megoldási metódusokat kínálták, amelyek őket magukat is a felszínre hozták. Persze, az

egyes országokban eltérések mutatkoztak, de közös, általános elemek is voltak a recept tekintetében: nemzeti egység az „idegen testek eltávolításával", az osztály és rétegtagozódás megszüntetésével, minden „nemzeti sérelem" megoldása-orvoslása olyan életlehetőségek — „élettér", birodalom, a régi, történeti országkeretek visszaállítása, a volt gyarmatok visszaszerzése stb. — révén, amelyek az egész nemzet vagy „faj" részére „biztosítják" a jólét feltételeit.

E fasiszta programok mindegyike megegyezett abban, hogy a fasiszta hatalmi rendszer funkciójának tekintette a fenti feladatok megoldását, s követeli egyúttal az e feladatok végrehajtásához szükséges feltételek megteremtését — az etatizmus bevezetésével.

E programok különbségeinek számbavételét ezúttal természetesen mellőzzük. Utalnunk kell viszont arra, hogy e fasiszta uralmak funkciójuk deklarálásában nem elsődlegesen emlékeztek meg a gazdaság, a gazdasági élet szférájáról. Ugyanez érvényes a társadalmi kérdések tekintetében is, hiszen valójában ezekben az esetekben kizárólag csak negatív javaslatokat tettek (a „nemzetidegen" politikai és „faji" elemek diszkriminációja formájában).

Az egyedül üdvözítő etatizmus jegyében keletkezett fasiszta politikai teljhatalom nem is vállalt tehát kötelezettséget a gazdaság érdemi irányítására és fejlesztésére. A fasiszta hatalmi szisztémák eredetileg nem is hirdették a gazdasági irányítás gondolatát, bár — előbb-utóbb — elkerülhetetlenül szembe találták magukat a különböző gazdasági kérdésekkel. Empirikusan pedig az tapasztalható, hogy számottevő gazdasági elmozdulás azokban a fasiszta rendszerű országokban történt, amelyekben ez a gazdasági tendencia már előzetesen is jellemző volt. Ahol viszont megelőzően is lassú volt a gazdaság fejlődési üteme, ott nem mutatkozott számottevő fellendülés.

Ilyen körülmények között — saját programjukat meghaladva — hogyan befolyásolhatták a gazdaság fejlődését a fasiszta uralmi rendszerek? Már csak a rendelkezésükre álló idő rövidsége miatt is csupán arról lehetett szó, hogy a gazdaság dolgaiba való beavatkozás tendenciája legfeljebb kiindulási alap lehetett, a fejlődés irányán módosíthatott valamit. A gazdaság befolyásolása a fasiszta rendszerek által elsődlegesen — és szinte kizárólag — az expanziót szolgálta, főleg a közvetlen háborús célokat, amennyiben ezt a körülmények lehetővé tették.

Németország és Olaszország esetében ez természetesen elsősorban a nagyipar javára történt. Tehát csupán olyan államokban kerülhetett sor erre, amelyek — mint említettük — már úgyis ezen az úton haladtak, vagyis semmiféle politikai kényszereszköz nem kellett ahhoz, hogy erre az útra lépjenek. Ugyanakkor a konzervatív

fasiszta rezsimek esetében még reformok meghirdetésével sem jutottak számottevően előre — a korlátozó gazdasági struktúra miatt.

Ami végül a fasizmus politikai funkcióját illeti: az igazi problémák később, más módokon oldódtak meg. Ennek részletezése helyett annyit szögezzünk le, hogy a fasizmus az általános válság, a strukturális válság és az aktuális politikai problémák között nem volt képes igazi kiutat találni, s mint megoldási kísérlet objektíve zsákutcának bizonyult.

Hozzászólások a 24-i délelőtti ülés referátumaihoz

Szabó József: Elnézést kérek, elvtársak, hogy nem történész létemre fölteszek néhány kérdést. Az indíttatást az adja, hogy tavaly Szófiában a tudomány zászlaja alatt is, meg a politikusok körében is végighallgattam egy-egy nemzetközi Dimitrov-konferenciát. Már Szófiában is megfogalmazódott bennem a fasizmus tömegbázisával kapcsolatos kérdés. Egyetértek a fasizmus osztályjellegéről szóló dimitrovi meghatározással, és izgat az a kérdés, hogy az a nagyarányú munkanélküliség, amely a fasizmus hatalomra kerülésekor fennállt, mennyiben aktuális ma? Mennyiben alkották a munkanélküli-tömegek, akik nem nevezhetők lumpen elemeknek, a fasizmus tömegbázisát?

A másik probléma, ami Szófiában fogalmazódott meg bennem, a fasizmus és az általa alkalmazott módszerek összefüggése. Úgy is föltehetjük a kérdést, hogy a polgári demokratikus intézményrendszerű országokban, különösen pedig a hagyományos konzervatív diktatúrákban, ahol fasiszta módszereket is alkalmaznak, fasiszta-e a kormányzat vagy a hatalmi rendszer?

A kommunista pártok képviselői Szófiában is szenvedélyesen ítélték el a mai reakciós politikai uralmi rendszereket, az agresszív konzervativizmust, a katonai diktatúrákat. Politikai megbélyegzésként erőteljesen hangsúlyozták egyes elvtársak, hogy fasiszta rendszer van például Izraelben, mások fasisztának bélyegezték a Reagan-kormányzat egyes intézkedéseit. Itt Tokody elvtárs említette, hogy a fasizmusnak, illetve a fasiszta módszerek alkalmazásának veszélye fönnáll. A politikai megbélyegzésen túl megkérdezem: szükség van-e a fasizmus újfajta értelmezésére, amennyiben polgári demokratikus intézmények fenntartása mellett alkalmaznak fasiszta módszereket? Az elvtársak érintették ezt a kérdést, én csak kiélezem egy kicsit.

Incze elvtárs is rendkívül izgalmas, érdekes kérdést vetett föl: mit jelent a fasizmus a kapitalizmus centrumában és a kapitalizmus perifériáján? Mi az azonosság és mi a különbség? Az oktatásban is fontos probléma ez.

Szófiában sokan szólaltak fel a kommunista pártok részéről.

Több mint száz párt képviselője volt jelen. Dimitrov neve összehozta a pártokat, még ha viták vannak is köztünk. A nemzetközi kommunista mozgalomnak nagy demonstrációja volt ez.

Fölmerül a kérdés, hogy a kapitalizmust megelőző társadalmi, gazdasági alakulatokban, ahol a prekapitalista viszonyok vannak túlsúlyban, egyáltalán létezhet-e fasizmus? Ma a fejlődő világban ez izgalmas és érdekes probléma: fasizmus van-e Chilében vagy Törökországban és másutt, ahol katonai diktatúra uralkodik? Melyek az azonosságok és a különbségek a mai fasizmusok különböző típusai között? Úgy gondolom — az előadások is utaltak rá —, hogy ezeket a problémákat behatóbban kell elemezni.

Tokody Gyula: A fasizmust és a fasiszta módszereket külön kell választani. Azokra a módszerekre, amelyeket valójában a fasizmus, mindenekelőtt a német fasizmus tett hírhedtté, nem alaptalanul alkalmazzuk mindmáig a „fasiszta" jelzőt. De abból, hogy bizonyos körülmények között, egyes országok egyes burzsoá pártjai ilyen fasiszta módszereket alkalmaznak — például tömeggyilkosságokat vagy a mindennapi politikai életben állandó politikai terrort —, helytelen lenne arra következtetni, hogy ezek az országok mindenképpen fasiszták. Szabó elvtárs példáihoz hadd tegyem hozzá még Kambodzsát is; ezzel az országgal kapcsolatban is elhangzott, hogy fasiszta, a polpotista rendszerre utalva. Erősen kétlem, hogy tudományosan bizonyítani lehet bármilyen összefüggést a Pol Pot-rendszer és az annak idején Európában kitermelődött fasiszta rendszerek között. A kettőt megkülönböztetném, noha nem hibáztatom a sajtót azért, mert fasiszta *módszereknek* bélyegzi azokat a módszereket, amelyeket az európai, pontosabban a német fasizmus tett általánosan ismertté. Mégsem tartanám helyesnek, ha azonosítanánk ezeket a különböző országokat, például Izraelt tudományosan is azonosítani próbálnánk a német fasizmussal, hiszen éppen politikai szerkezetüket tekintve semmiképpen nem lehet egyenlőségjelet tenni közéjük.

Székely Gábor: A tömegbázis kérdéséhez szeretnék még néhány adalékot hozzátenni. Amikor a fasizmus tömegbázisáról beszélünk, felsoroljuk azokat a társadalmi rétegeket, amelyek részt vesznek benne, és kialakul egy olyan kép, hogy a legnagyobb számban a középrétegek képviselői találhatók a fasiszta mozgalomban. Torz ez a kép, mert a nagytőkések semmiféle mozgalomban nem lehetnek jelen nagy százalékarányban, éppen mivel a társadalomban minimális a számarányuk. Hasonlóan kis létszámú a nagybirtokos réteg is. Én az olyan összehasonlítást tartom korrektnek, amikor adott társadalmi osztály vagy réteg részvételét egy adott mozgalom-

ban az összlakosságban képviselt százalékos arányával összehasonlítva vizsgáljuk. Ennek legjobb példája az NSDAP-ben mutatható ki, egyetlen kivétellel az adatok pontosak, de ez az egy kivétel éppen a munkásosztály. Az NSDAP hivatalos statisztikája a hatalomátvétel előtt azt állítja, hogy a munkásság aránya az NSDAP-ben 28,1%. Mivel azonban a német társadalomban a munkásosztály részaránya az adott időszakban 45,9%, ezt 100-nak véve részvételi aránya a többi rétegéhez képest 61,2%. Az alkalmazottak akkor 25,6%-kal képviseltették magukat a náci pártban. Társadalmi arányukhoz képest ez 213%, tehát relatíve a náci pártban három és félszer annyi alkalmazott vett részt, mint munkás. Egy másik kategória, amelyet a nácik elkülönítenek, az úgynevezett önállóak igen vegyes csoportja. Ők 20,7%-kal szerepelnek a tagságban, a társadalomban elfoglalt arányukhoz képest viszont ez 230%. Az önállóakhoz és az alkalmazottakhoz még hozzávehetjük a hivatalnokréteget, amely 8,3%-kal van képviselve a náci pártban, ami társadalmi vetületében 162%-nak felel meg. Megállapítható, hogy az NSDAP tagsága túlnyomórészt ebből a három rétegből: az alkalmazottakból, az önállóakból és a hivatalnokrétegből verbuválódott. A kép érdekes, mert mondani szokták, hogy a paraszti, köztük a kisparaszti rétegek is a német nácizmus hatalmas bázisát alkották. Valójában közel sem akkorát, mint az előbbiek. A náci pártban a parasztok mindössze 14%-ot jelentettek és 132%-os volt a jelenlétük a társadalmi vetületben.

Az egyéb kategóriák — a nagytőke, a nagybirtok, s lehet hogy más kategóriákat is ide soroltak, nem tudni pontosan — 3,3%-kal szerepelnek. Megjegyezzük, hogy a munkásság 28,1%-os részvétele náci adat, és arra a korszakra vonatkozik, amikor a náci párt munkáspárt jellegét hangsúlyozták. A mai történeti kutatásoknál, a legújabb monográfiákban erősen megkérdőjelezik ezt a számot, és 28,1% helyett 8,8 és 14% közötti értékeket adnak. Ennek alapján viszont a munkásosztály részvétele társadalmi vetületét tekintve körülbelül huszonvalahánytól negyven százalékig terjed csak.

A munkanélküliekről néhány szót.

A munka nélküli munkásokról megállapítható, hogy elsősorban a kommunista pártot támogatták. A kommunista párt taglétszámának gyors fölfutása, megduplázódása az ő csatlakozásukkal függ össze. A fenti számok viszont azt bizonyítják, hogy a nem munkás munkanélküliek nagy százaléka valóban az NSDAP sorait gyarapította.

Incze Miklós: A kérdések, amelyeket Szabó elvtárs fölvetett, alapvető kérdések. Mindazzal, amit Székely Gábor elmondott, tökéletesen egyetértek. Azt hiszem, lényegében választ adott a bázis kérdé-

sére, s rámutatott a munkanélküliség nagy jelentőségére. Egyetértek Szabó elvtárssal abban, hogy ki kellene dolgozni valamiféle mai fasizmusértelmezést is arra, ami e téren napjainkban történik. Én a két világháború közötti időszakról beszéltem, és azért szólok most, hogy fölhívjam a figyelmet egy szerintem magától értetődő tényre. A fasizmus ugyebár, a két világháború között született. Most viszont a kapitalizmus egy másik szakaszában vagyunk. A két világháború között az általános válság szakaszáról beszéltünk. Tudjuk, hogy ez nem végső válsága volt a rendszernek, mert a kapitalizmusnak még voltak tartalékai. 1945 után új szakasszal van dolgunk a kapitalizmus történetében, amelyet monopolista államkapitalizmusnak vagy állammonopolista kapitalizmusnak hívunk, s amit Nyugaton a polgári ideológusok jóléti társadalomnak, fogyasztói társadalomnak stb. neveznek. Egészen természetes, hogy ha egy rendszer fejlődésének két, eléggé különböző történeti szakaszában találkozunk hasonló jelenségekkel, nem lehetnek *azonosak*. Egyetértek Tokody elvtárssal abban, hogy egy rendszert, ha fasiszta módszereket alkalmaz, még nem lehet föltétlenül fasiszta rendszernek nevezni. Hogy mégis szóba hozom ezt, annak az az oka, hogy én nem vagyok annyira udvarias, mint Tokody elvtárs, és bizony egyáltalán nem értek egyet azzal, hogy ha nyilvánvalóan nem fasiszta rendszerrel kapcsolatban folyton fasiszta módszereket emlegetünk. Szerintem ez nem járul hozzá a fogalmak tisztázásához.

Pach Zsigmond Pál: Az első előadáscsoport és a hozzá kapcsolódó spontán vita máris jelezte, hogy itt valóban nemcsak előadások meghallgatására, hanem nézetek megvitatására is mód nyílik. Az elhangzottakkal kapcsolatban két rövid megjegyzést tennék. Az egyik, hogy itt máris alapvető teoretikus és politikai kérdések merültek fel, például a kapitalizmus korszakolása, a kapitalizmus általános válságának értelmezése dolgában. Csak jelezni szeretném ezzel kapcsolatban: van olyan vélemény is, hogy a második világháború után éppen a kapitalizmus általános válsága lépett újabb szakaszába. Tehát ilyen értelemben van kapocs a két világháború közötti korszak és a második világháború utáni korszak között. Ezek valóban megvitatást kívánó kérdések.

A másik probléma a munkanélküliség és a fasizmus szociális bázisa. Ha jól emlékszem, 1933 januárjában Németországban több mint hatmillió munkanélküli volt. A nemzetiszocialista párt két fő jelszava közül pedig az egyik az volt, hogy „Zertrampelt den Marxismus!" vagy „Zertrampelt den Kommunismus!" („Taposssátok el a marxizmust, a kommunizmust!"). A másik azonban így hangzott: „Arbeit und Brot einem jeden Deutschen!" („Munkát és kenyeret minden németnek!"). Vannak olyan kutatások is, amelyek megpró-

bálják többé-kevésbé kideríteni, hogy az egymást követő választásokon a társadalom egyes rétegei hogyan voltak képviselve a nemzetiszocialista párt szavazói között. Ebből kiderül az — éspedig nem is kifejezetten marxista, kommunista kutató tollából —, hogy még az 1933. március 5-i választásokon is messze nagyobb volt a középréteg részesedése a hitleri pártra adott szavazatokból, mint a munkásrétegeké. De nagyon izgalmas áttekinteni (láttam egy ilyen statisztikát), hogyan hullámzott ez az egyes választásokon és jutott el azután a márciusi választásig, amikor az NSDAP 44%-át kapta a szavazatoknak. Ez a szociális részletezés azt mutatja, hogy kétségtelenül a középrétegek szerepeltek a legnagyobb arányban ezen a választáson a hitlerista szavazók között.

Más kérdés — és ezt majd tovább kell vizsgálni —, hogy ezt követően a már kialakult náci rezsim mennyire és hogyan tudott újabb munkásrétegeket a befolyása alá vonni. Ennek a vizsgálata elől nyilván nem térhetünk ki, mint oly sok más kérdésé elől sem, amelyeket az előadások, a vitafelszólalások már eddig is fölvetettek, s amelyek a továbbiakban nyilván még részletesebb megvilágítást nyernek.

Az olasz fasizmus

Éppen negyven éve lesz, hogy az olasz fasizmust, az Olaszországban több mint húsz esztendőn át fennálló rendszert és államot a történelem összeomlásra ítélte. Keletkezésének, mibenlétének és jellegének tanulmányozása mégsem vesztette el aktualitását. Bár a fasizmus örökségét fenntartó Olasz Szociális Mozgalom[1] megalakulása óta nem tett szert nagyobb politikai befolyásra, s választási eredményei[2] folytán csupán a töredékpártok sorsában osztozhat, a fasizmus reminiszcenciái — olykor tragikus formát öltve — mind gyakorlati, mind tudati síkon újjáéledőben vannak. Nincs ugyan közvetlen fasiszta veszély: a neofasizmus hatalomra kerülésének vagy akár csak a hatalomban való részvételének esélye a mai Olaszország politikai viszonyai közepette szinte teljesen kizárt. Sokan rámutatnak azonban arra, hogy annak idején a fasizmus is az osztályerők és a politikai pártok közötti viszonylagos egyensúlyhelyzetet kihasználva — mint harmadik erő — tudott felülkerekedni. S mivel ilyesféle politikai patthelyzet Olaszországban immár évtizedek óta ismét fennáll, a holtpontról való elmozdulás perspektíváinak mérlegelésekor e neofasiszta tendenciák erősödését sem lehet számításon kívül hagyni. A korlátozott befolyású neofasiszta párt azonban legális eszközökkel kevéssé tudja elérni, hogy a patthelyzetből való kimozdulás egyszersmind a fasiszta államtípus megteremtésének egyszer már csődöt mondott kísérletéhez kanyarodjék vissza. Ezért a fasizmus korai szakaszából már ismert harci formához, a titkos, földalatti szervezetek terrorizmusához folyamodik. Idősebb generációk tagjai, akik átélték az 1920—1922-es évek nagy fasiszta terrorhullámát, úgy nyilatkoznak, hogy a gyakoriságot tekintve a mai fasiszta terrorakciók meg sem közelítik az emlí-

[1] Movimento Sociale Italiano. Alakult 1946-ban.

[2] A neofasiszta mozgalom — más szélsőjobboldali csoportokkal való szövetségben — csak az 1972-es parlamenti választásokon ért el kiugró eredményt a szavazatok 8,7%-ának megszerzésével, ami 56 parlamenti helyet hozott számára. Az összes többi választáson 6, de még inkább 5% alatt maradt a szavazataránya. (Lásd: *P. Rosenbaum:* Il nuovo fascismo. Da Salo ad Almirante. Storia del MSI. Editori Feltrinelli, Milánó 1975. 258. old.)

tett évek terroristakampányát, amely akkor már a polgárháború határát súrolta. Méreteiben és brutalitásában azonban a mai terrorizmus felülmúlja a korábbit, mivel — gondoljunk csak a legnagyobb terrorakciókra: a milánói mezőgazdasági bankban elkövetett robbantásra, a bresciai baloldali tömeggyűlésen történt merényletre, az Italicus express alagútban történt felrobbantására vagy a bolognai pályaudvaron lezajlott véres eseményekre — a mai fasiszta terrorizmus már nem kifejezetten politikai ellenfelek ellen irányul, hanem — válogatás nélkül — a békés hétköznapjait élő emberek sokaságát veszi célba. Antonio Gramsci egykori jellemzése, amelyet az 1919—1920-as fasiszta terrorizmusról adott[3], napjainkban ismét érvényes: a mai neofasizmus olyan fegyveres harcot indított, amely nem nyílt síkon folyik, hanem a társadalmi életnek a politikától sokszor távol eső, mélyebb régióiban. De mindenütt zűrzavart teremt, félelmet és rettegést vált ki, fellazítja a normális emberi és társadalmi kötelékeket, aláássa az élet- és vagyonbiztonságot, meggátolja a mindennapi élet megszokott és természetes működését, legendává foszlatja az emberi szabadságot, és magát az államot is meggátolja abban, hogy érvényesítse funkcióit. Mivel az elbizonytalanodás légkörében élő egyszerű emberek sokasága amúgy sem képes eligazodni a rombolás és a gyilkolás mesterséges útvesztőjében, tudatukban változás megy végbe, s fellép az igény egy erős kezű állam iránt, amely képes visszaállítani a dolgok normális menetét. A neofasiszta terrorizmus célja nem is kevesebb, mint hogy e vágyakozást a végsőkig fokozza. Mint ismeretes, az ún. baloldali terrorizmust, még ha formailag ellenkező előjellel is (bár csapásait a neofasizmussal ellentétben nem látszólag elvont célokra, hanem közvetlenül az állam és a gazdasági élet funkcionáriusaira méri), hasonló törekvések vezérlik. Sokan felhívják azonban a figyelmet: annak idején a fasizmus is „baloldali—forradalmi" jelszavakkal lépett fel, a végeredmény mégis a forradalmi mozgalmakat elnyomó totális állam megteremtése lett.

Az elmondottak ellenére — számos oknál fogva, amelyeket e helyen nem áll módunkban kifejteni — Olaszországban jelenleg nem áll fenn a fasizmus előretörésének, még kevésbé felülkerekedésének veszélye. Az immár másfél évtizede tartó terrorhullám hatására azonban — különösen a kispolgárság soraiban — már egyre erőteljesebb a vágyakozás, amely esetenként általában igényli a rend helyreállítását, esetenként azonban kifejezetten a Mussolini-korszak által nyújtott „nyugalomra" és „biztonságra" hivatkozik. A Mussolini iránti mai olaszországi nosztalgiák még inkább alátá-

[3] V. ö. Opere di Antonio Gramsci. 9. köt. L'Ordine Nuovo. 1919—1920. Editori Einaudi, Torinó 1954. 276—277. old.

masztják annak szükségességét, hogy a fasizmus mibenlétével ne csak aktuális szempontból, de történetileg és ideológiailag is mind behatóbban foglalkozzunk.

A mibenlétének meghatározásáról folyó viták, amelyek a fasizmus megszületése óta szinte egyhuzamban tartanak a politikusok, az ideológusok és a tudományos kutatók körében, ma sem fejeződtek be, sőt: azt lehet mondani, hogy a fasizmusról szóló dialógus az utóbbi években világszerte szinte reneszánszát éli. E viták és kutatások számos pozitív eredményre vezettek: sokoldalúan közelítették meg a fasizmus problémakörét, nagy mennyiségű ismeretlen tényanyagot tártak fel és számos, eddig még figyelmen kívül hagyott összefüggésre mutattak rá, végül pedig lehetővé tették új konklúziók megfogalmazását. Mégis úgy érezzük, a világszerte folyó viták és kutatások negatívnak ítélhető elemeket is tartalmaztak. Ezek közül talán természetesnek lehet venni, hogy maga a fasizmus — történetiségében és ideológiai tartalmában is — mai politikai törekvések forrása és tárgya lett. Nem egy kutató azt emelte ki a fasizmusból, ami mai politikai felfogásához nyújtott adalékot, vagy fordítva: jelenlegi politikai koncepciójából azt vetítette vissza a fasizmusra, ami azzal megegyezett. A fasizmus megítélése sok tekintetben a mai politikai harcok függvénye lett. Kissé visszájára fordult az a helyes törekvés is, hogy a fasizmust sokoldalúan, széles összefüggéseiben tárják fel és mutassák be, s elkerüljék a fasizmusnak egy definícióban összesűríthető megfogalmazását, mivel ez a fasizmus dogmatikus megközelítésére utalhatott. A fasizmus azonban nemcsak tudományos probléma, hanem sok egyéb mellett a közelmúlt generációinak tragikus életélménye is. Az emberek egzakt módon is választ kívánnak arra, hogy mi volt a fasizmus, és milyen okok vezettek a világot lángba borító, az országok, népek és egyes emberek kálváriáját okozó jelenség létrejöttéhez. Propagandamunkánk során is tapasztalhatjuk azonban, hogy ez — talán az információk sokasága, de inkább az egymásnak ellentmondó magyarázatok folytán — nem mindig sikerül.

Nem célunk, hogy felsoroljuk a fasizmusra vonatkozó álláspontok összességét, hiszen ez már csak nagy számuk miatt is lehetetlen. Csupán az olasz fasizmus néhány legismertebb interpretációját kívánjuk érinteni, főként azokat, amelyek a leghevesebb vitákat váltották ki.

Érdekes módon a mai olasz történettudományban folyó polémiában, éppen annak a szociáldemokrata történésznek, De Felicének az álláspontja vezetett a leghevesebb vitákhoz, aki egyébként a legnagyobb érdemeket szerezte a fasizmusértékelések összegyűjté-

sében és kiadásában.[4] Mussoliniről szóló ötkötetes életrajza, a kommunista Santarelli fasizmustörténete[5] mellett, jelenleg a legnagyobb szabású munkának tekinthető a fasizmusról szóló rendkívül széles körű irodalomban. De Felice élesen megkülönböztette a fasiszta mozgalmat a fasiszta államtól, s a kettő közé határvonalat húzott. Szerinte a fasiszta mozgalom „megannyi újító szándékot" képviselt, és a fasizmusban rejlő „forradalmiság" arra irányult, hogy „valami újat, különbözőt és következeteset" teremtsen; „míg a fasiszta rezsim, Mussolini politikája olyan politika eredménye, amely arra irányult, hogy a fasizmust egy személyi hatalom, egy diktatúra s egy olyan politikai vonal tömegszervezetévé változtassa, amely mindinkább egy tradíció örökösévé válik. A fasiszta mozgalom eltévelyedés, a rendszer kontinuitás."[6] E nem éppen egyszerű megfogalmazás, amely már első hallásra is számos kérdőjelet szül, tartalmaz pozitív elemeket, például azt, hogy a fasizmus rendszere bizonyos fokig kontinuitás, s ha ezt az olasz polgári államnak megszületésétől kezdve megnyilvánuló szűk demokratizmusával, de még inkább diktatórikus vonásaival azonosítjuk, a megállapítás nemcsak hogy helytálló, de pozitív állásfoglalást is jelenthet egy másik, nagyon is aktuális polémiában. Közismert, hogy a szocializmus mai építése kapcsán még az olasz kommunisták is gyakran hangsúlyozzák, hogy a szocializmus kelet-európai modellje éles ellentétben áll Nyugat-Európa, s természetesen Olaszország demokratikus tradícióival. Ha azonban Olaszország történetét konkrétan vizsgáljuk, ellentétes képet kapunk. Olaszország csak a második világháború után vált demokratikus országgá. Előző története — leszámítva a századelő liberalizmusának korszakát — nagyon is a diktatórikus kormányzás jegyeit mutatja.

De Felice koncepciója azonban több ponton súlyos ellentmondásokkal terhes. Ha egyáltalán el is lehetne választani egy jelenséget (vagyis a mozgalmat) annak produktumától, vagy megfordítva: az eredményt az előzményétől, az ismertetett koncepció akkor is hibás lenne. A fasiszta mozgalom ugyanis, minden újítást hangsú-

[4] *R. De Felice:* Le interpretazioni del fascismo. Laterza, Bari 1969. Ismerteti *Horváth Jenő. R. de Felice:* Fasizmus interpretációk. *Információs Szemle,* 1975. 3. sz.; Il fascismo e i partiti politici italiani. Cappelli Editore, Milánó, é. n. — E kötet az egykori politikai elemzések eredeti szövegeit tartalmazza, köztük a magyar *Sas Gyula* (Giulio Aquila) fasizmustanulmányát.; Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici. Editori Laterza, Bari 1970.

[5] *R. De Felice:* Intervista sul fascismo című előadásából idézi *F. Malgeri:* Il fascismo da movimento a regime (1922—1933). (Előadás a magyar—olasz történésztanácskozás IV. ülésszakán. 1979. november 5—6. Kézirat. 1. old.)

[6] *E. Santarelli:* Storia del movimento e del regime fascista. I—II. Editori Riuniti. Róma 1967.

lyozó vonása mellett, elsősorban terrorista mozgalomként jelent meg a küzdőtéren, mégpedig a szó köznapi értelmében is. A fasiszta állam viszont, amelynek már nem volt szüksége a spontán terror mindennapos alkalmazására, hiszen azt már intézményesen, törvényesített keretek között alkalmazhatta, mindvégig hangsúlyozta újításra törekvését. Ismeretes például, hogy Mussolini 1939 folyamán többször célzott rá: elsöpri a monarchiát, és — saját szavai szerint — „merész nekirugaszkodással" végrehajtja elsöprő forradalmát, amellyel megszünteti a burzsoáziát.

De Felice koncepciójának további ellentmondása, hogy mind az „újítónak" feltüntetett fasiszta mozgalom, mind a személyi diktatúrának és konzervatív kontinuitásnak aposztrofált fasiszta állam esetében elmulasztja ezek társadalmi tartalmának és funkciójának meghatározását, pedig a fasizmusvita középpontjában többnyire éppen ezek a kérdések állnak. Tisztázásuk már csak azért is szükséges, mert mindkét kérdésben találkozhatunk elfogadhatatlan álláspontokkal.

Ezek közül a legmeglepőbb álláspont éppen Olaszországban terjedt el Benedetto Croce, a híres idealista filozófus megfogalmazásában. Hosszas idézés helyett Croce tételeinek főbb pontjait foglaljuk össze. Eszerint: *1.* Minden következtetés hibás, amely feltételezni engedi, hogy a fasizmus egy adott osztálynak vagy az osztályok egy csoportjának mozgalma lett volna más osztályokkal vagy osztályok más csoportjával szemben. *2.* A fasiszta mozgalom valamennyi társadalmi osztály körében megtalálta támogatóit. *3.* Nem igaz, hogy a fasizmust elsősorban a nagyipar támogatta, sőt ellenkezőleg: a fasizmus totális gazdaságpolitikájától és főként a hadigazdaságtól éppen a nagyipar szenvedett a legtöbbet. *4.* Minden magyarázat, amely a fasizmust a kapitalizmus utolsó, kétségbeesett kísérletének tekinti a szocialista forradalom elodázására, alapvető tévedés. *5.* Nincs értelme kutatni, hogy melyik osztály segítette győzelemre a fasizmust, mert ezt egymagában egyik sem érhette el. A fasizmust az összes osztályok népessége támogatta.[7] Végül: *6.* A fasizmust tehát nem lehet osztályérdekekből levezetni, mivel az valójában „morális betegség", „a háború által kitermelt tudati eltévelyedés, társadalmi depresszió és részegség volt", ez pedig nemcsak az olaszokat jellemezte, hanem minden népet, amely részt vett az első világháborúban.

E helyen talán nem is szükséges kitérnünk arra, hogy Croce — aki egyébként a második világháború idején újjászülető és az antifasiszta népfrontban részt vevő olasz liberális párt egyik vezetője

[7] *B. Croce:* Chi é „fascista"? Megjelent: *R. Felice:* Il fascismo. Le interpretazioni dei contemporanei e degli storici. Editori Laterza. Bari 1970. 397—401. old.

volt — ezt az álláspontját akkor fogalmazta meg, amikor a szövetséges koalíció hatalmaival kötött fegyverszünet értelmében Olaszországnak is végre kellett hajtania az ún. „defascistizzazionét", a „fasisztátlanítást", azaz a fasiszta intézmények felszámolását, a háborúért és az olasz népet sújtó fasiszta diktatúra megszervezéséért elsősorban felelős fasiszták felelősségre vonását. Ilyen értelemben Croce tézisei a fasiszta bűnösök felmentésére irányuló első kísérletek ideológiai igazolását is adták. S talán arra sem kell kitérnünk, hogy Croce megfogalmazása Dimitrov híres tézisének — amely a fasizmus osztályjellegének nagyon is konkrét, de egyben sokat vitatott meghatározását adja — legszélsőségesebb ellentézise volt. Ilyen ellentézisek természetesen már korábban is megfogalmazódtak. Ezek közül Angelo Tasca[8] 1938-as álláspontját idézhetjük. Tasca nyomatékosan hangsúlyozta, hogy — ideértve elsősorban Dimitrov meghatározását — ellenzi a fasizmus bármilyen definícióba sűrített értékelését. „A fasizmus diktatúra — írja. — Mindmáig ebből indulnak ki a fasizmus meghatározásának összes kísérletei. De ezen a ponton túl az egyetértés minden, csak nem szilárd: a tőke diktatúrája »a hanyatlás korszakában«; a nagytőke diktatúrája; a finánctőke diktatúrája; »a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája«; »a kétszáz család«[9] diktatúrája stb. S így abban a sietségben, hogy pontosítsák és körülírják, néhány ponton eljutnak oda, hogy a fasizmust Hitler és Mussolini személyes diktatúrájának tekintsék. »az olasz fasizmus = Mussolini« — mondották." Ehelyett Tasca szerint a fasizmus legjobb definíciója az, ha megírják a történetét.[10]

Visszatérve Croce álláspontjához, ez — mint minden tézis — tartalmazhat valóságelemeket. A fasizmusról írt valamennyi elemzés, bármilyen végkövetkeztetésre jut is, egyetlenegy pontban teljesen egyetért: abban, hogy hangsúlyozza az első világháború elsődleges szerepét a fasizmus keletkezésében. A háború minden síkon megnyilvánuló terhei, a termelés teljes átalakulása, a gazdaságra és az államháztartásra bénítóan ható feladatok, a lakosság megpróbáltatásai, a tömeges deklasszálódás, de különösen a frontkatonák lelkiállapotában a fronton és a hazatérés után is visszatükröződő szociális és morális indulatok mind olyan tényezők, amelyek hoz-

[8] Az Olasz Kommunista Párt egyik alapítója, az *Ordine Nuovo*-csoport aktív tagja és Gramsci közeli munkatársa. Később jobboldali nézetei miatt kizárták a pártból. Szakított a kommunista mozgalommal: a második világháború alatt a francia fasiszta Vichy-rendszer kollaboránsa lett.

[9] Utalás a franciaországi Vichy-rendszer kommunista értékelésére.

[10] *A. Tasca:* Nascita e avvento del fascismo. Editori Laterza, Bari 1965. II. köt. 553. old.

zájárulhattak egy addig ismeretlen társadalmi jelenség megszületéséhez. Néhány történész — például a baloldali Leo Valiani a legutóbbi magyar—olasz történésztalálkozón tartott előadásában — e legutóbbi tényező nagyon is konkrét szerepére mutatott rá.

A több éves frontháborúból fakadó életforma tömegméretekben vezetett olyan szemléletmód és életfelfogás kialakulásához, amely a harctérről hozott és ott természetessé vált erőszakos és agresszív magatartást a háború utáni társadalmi kapcsolatokban is alapvető, állandósítható és megengedett normának, esetenként egyenesen foglalkozásnak vagy hivatásnak tekintette. Nem véletlen, hogy a fasizmus legagresszívabb csoportjai — különösen vezetői — azokból a volt frontkatonákból és tisztekből kerültek ki, akik a harctéren a rohamcsoportoknál szolgáltak, a háború után pedig nem is igen szándékoztak vagy tudtak más megoldást választani, mint hogy a terrorizmusban szerzett jártasságukat és szakértelmüket foglalkozásként hasznosítsák. Croce megfogalmazásában tehát igaz lehet az, hogy a háború nagy tömegekben morbid gondolkodásmódot fejlesztett ki, morális betegséget szült. Mindez azonban csak tükröződése reális dolgoknak, csak egyik összetevője a fasizmusnak, de nem maga a fasizmus. Ha ugyanis kiragadjuk e jelenséget más összefüggésekből, akkor nem kapunk választ arra a kérdésre, hogy ugyanez a tudati megnyilvánulás — amely többé-kevésbé valóban minden hadviselt országban tapasztalható volt — miért csak Olaszországban és Németországban járt együtt a fasizmus győzelmével (Olaszországban négy évvel, Németországban másfél évtizeddel a háború után). Más országokban (például Angliában és Franciaországban) ugyanez a morális válság egyáltalán nem vezetett hasonló társadalmi megrázkódtatáshoz.

A fasizmus meghatározásait a végtelenségig lehetne idézni, hiszen csupán a definíciók puszta felsorolása köteteket tesz ki. Ezért csupán még néhány fontosabb álláspontra kívánunk kitérni. Ezek közül figyelmen kívül hagyhatjuk a crocei idealista koncepcióhoz hasonlítható megállapításokat, mint például a katolikus Del Noce tézisét. Noce szerint a fasizmus „totalitarizmusa valójában egy világi vallás, amit a modern nyugati civilizáció vallásos és erkölcsi értékeinek válsága, és különösképpen a századunkban megvalósult ateizmus expanziója", vagyis a kereszténységellenesség hozott létre.[11]

Ezek helyett néhány, a munkásmozgalomban megfogalmazódott korai definícióra térünk ki, amelyek a fasizmus problémakörét jóval konkrétabb és egzaktabb módon közelítették meg.

1919-ből, amikor a fasiszta mozgalom Milánóban hivatalosan megindult, csak nagyon kevés értékeléssel találkozhatunk. Ennek

[11] Idézi: *R. De Felice:* Interpretazioni del fascismo. 80. old.

nyilvánvalóan az az oka, hogy a fasizmus kialakulása után mintegy két éven keresztül, az ún. „biennio rosso" (vörös két év) folyamán a munkás- és parasztmozgalom rendkívüli fellendülése idején, a fasiszta mozgalom annyira jelentéktelen maradt, hogy létezéséről is alig lehetett tudni, ha két jelenség nem hívja fel rá a figyelmet. Az egyik, hogy a mozgalom zászlóbontása után egy héttel fasiszták egy csoportja szétrombolta a szocialista párt lapjának szerkesztőségét. Ami pedig talán ennél is nagyobb feltűnést keltett: néhány nagyvárosban a kitört sztrájkok leverésére kivonuló és a sztrájkoló munkásokkal harcban álló katonai és rendőri hatalom oldalán megjelentek olyan — főként városi lumpen elemekből álló — civil csoportok, amelyek fasisztáknak nevezték magukat. Ezen túl azonban úgy tűnt, hogy a fasizmus nem tud gyökeret verni: a fasiszták száma hivatalosan alig érte el az ezer főt. Az 1919-es választáson, amely nagy szocialista előretöréssel — mint mondják: valóságos „választási forradalommal" — végződött, a fasiszták egyetlen parlamenti helyhez sem jutottak. Ennek ellenére már a munkásmozgalom hatalmas arányú fellépése idején is sokan rámutattak arra, hogy a reakció visszacsapásával kell számolni: a kapitalizmus, amely a háború végére végső válságba jutott, csakis a dolgozókkal szemben alkalmazott kegyetlen megtorlással tudja majd újra rendezni a termelést, s ennek érdekében semmilyen eszköztől nem fog visszariadni, hogy „a terrorizmus révén restaurálja a termelőeszközök feletti uralmát".[12] Ebben a folyamatban például, Gramsci szerint, a fasizmus nem más, „mint az állam restaurációjának előkészítő szakasza, azaz a kapitalista reakció megmerevedése, a kapitalista harc kiéleződésének fázisa a proletár osztályok legelemibb igényei ellen. A fasizmus a kapitalista erőszak törvénytelen formája, és az állam restaurációja ennek az erőszaknak a törvényesítése."[13] Valósággal látnoki szavakkal találkozhatunk az 1919-ben és 1920-ban megfogalmazott írásokban. Az anarchista Enrico Malatesta például figyelmeztetett: „Ha nem megyünk végig az úton, akkor azt a félelmet, amelyet most a polgárságból kiváltottunk, véres könnyekkel kell majd megfizetnünk."[14] Vagy idézhetjük ismét Gramscit, aki kiemelte: mindaz, ami Olaszországban végbemegy, egyszersmind nemzetközi jelenség is, és hatása is meg fog egyezni az olasz események konklúziójával. „Biztos, hogy az olasz reakció erősödik — írta —, és igyekszik majd rövid időn belül kegyetlenül visszavágni. Ez a reakció saját fejlődési törvényeinek engedelmes-

[12] Opere di Antonio Gramsci. 9. köt. L'Ordine Nuovo. 1919—1920. 117. old.
[13] Ugyanott, 366. old.
[14] Idézi: *E. Nolte:* Der Faschismus in seiner Epoche. München 1963. 252. old.

kedik, s majd a legkegyetlenebb terrorban éri el tetőfokát, amelyet valaha is látott a történelem."[15]

Bár az idézett szerzők pontosan megsejtették és felvázolták a jövőt, teljességgel mégsem adhatták a fasizmus sokoldalú meghatározását, és általában megmaradtak azon a szinten, hogy a fasizmus nem más, mint kapitalista reakció. 1920 őszétől kezdve azonban mind az eseményekben, mind az értékelések számában és részben a meghatározásokban nagy változás következett be. A forradalmi mozgalom tetőpontjának minősíthető ún. gyárfoglaló mozgalom veresége után pár héttel az addig háttérbe húzódó és valóban nagyon jelentéktelen fasiszta mozgalom, amely mindaddig csak az említett városi összeütközésekben jutott szóhoz mint az állam fegyveres erejét kiegészítő és a gyárosok pénzén szervezett segédhaderő, szinte máról holnapra, hirtelen, nagy erőkkel rendelkező, félelmetes terroristamozgalomként jelent meg a vidéken, elsősorban a Pó-síkságon, az agrárövezet városaiban és falvaiban. Féktelen vehemenciával támadt a parasztszervezetekre és a szocialista községtanácsokra, amelyek még az 1920-as községtanácsi választások után is csaknem teljesen uralták a Pó-síkság városait. Egyben új, „forradalmi" antikapitalista társadalom felépítésének programját hirdették meg, ami egyébként nem hiányzott Mussolini 1919-ben életre hívott fasiszta mozgalmának programjából sem. Mint közismert, eleinte Mussolini, a fasizmus megalapítója sem tudta mire vélni mozgalmának e tőle független, hirtelen előretörését, amely „a bolsevizmus elleni harc" jegyében válogatás nélkül lecsapott mindenhová, ahol „bolsevizmust" sejtett, bár a támadás célpontja lehetett kommunista, szocialista, köztársasági, demokrata, néppárti, katolikus vagy éppenséggel a fasizmussal rokonszenvező nacionalista szervezet. Végül is Mussolini élére állt e mozgalomnak, saját, kis hatóerejű városi fasiszta mozgalmát a vidéken feltámadt ún. agrárfasizmussal egyesítve párttá szervezte, s ezzel Olaszország és a világ történelmében első ízben alakított olyan pártot, amely egyszerre minősült politikai és civil katonai szervezetnek. Ez a politikai-katonai szervezet 1922-ben hatalomra jutott, s Olaszországban létrejött a fasiszta diktatúra. A lezajlott események visszatükröződtek a fasizmus-interpretációk megnövekedett számában: az olasz és a nemzetközi munkásmozgalom választ keresett arra, miben határozható meg a fasiszta diktatúra jellege, és főként, miben határozható meg a forradalmi munkásmozgalom felett győzedelmeskedő fasizmus osztálytartalma.

A korabeli értékelések számos ponton megegyeznek vagy kiegészítik egymást, ugyanakkor számos ponton lényegesen el is térnek

[15] Opere di Antonio Gramsci. 9. köt. L'Ordine Nuovo. 350. old.

egymástól. Vannak, akik egyetértenek abban, hogy a fasizmus igazi megszületése nem Mussolini 1919-es mozgalmában, hanem az agrárfasizmus 1920-as nagy támadásában jelölhető meg. Ebből következik — mondják —, hogy a fasizmus igazi osztályhátterét a falusi burzsoáziában lehet megjelölni, s az agrárburzsoázia leginkább ott volt vehemens, ahol a parasztmozgalom a fennálló birtokviszonyokat leginkább veszélyeztette. A kegyetlen visszavágást az agrárburzsoázia félelme váltotta ki. 1921-es cikkeiben ezt az álláspontot vallotta Gramsci is. 1922-ben a Kommunista Internacionálé IV. kongresszusa is hasonló értékelést adott, megállapítva: „A fasiszta mozgalom fegyver a nagy földbirtokosok kezében. Az ipari és kereskedelmi burzsoázia aggodalommal követi a reakció kísérletét, amelyre úgy tekint, mint fekete bolsevizmusra."[16] Már ugyanezen a kongresszuson elhangzottak más értékelések is. Bordiga, az Olasz Kommunista Párt (OKP) vezetője például úgy nyilatkozott, hogy a fasizmust a kispolgárság élesztette és táplálta, azonban ennek ellenére „az uralkodó osztály nagy, egységes mozgalma", amely uralkodni tud a részérdekek felett.[17] Karl Radek viszont a fasizmus legfontosabb összetevőjét a kispolgárságban és az értelmiségben látta, amely azt az illúziót táplálja, hogy „a fasizmus hatékony közvetítőszerepet tölthet be a tőke és a munka között".[18] A Komintern V. kongresszusa azonban már úgy fogalmazott, hogy a fasizmus „a nagypolgárság harci eszköze a proletariátus ellen".[19] Ezzel megegyezett az anarcho-szindikalista Labriolának a véleménye, amely szerint a fasizmus „a burzsoázia diktatúrája és a kapitalista társadalom dekadenciája".[20]

Mások a nagypolgárság vagy általában a polgárság, valamint a nagy földbirtokosok helyett a burzsoázia meghatározott csoportjait jelölték meg a fasizmus alapvető osztálybázisaként. Így a magyar Sas Gyula (Giulio Aquila) a fasizmust „az ipari tőke előrenyomulásának" tekintette.[21] Trockij pedig a monopoltőke elsődlegességét hangsúlyozta.[22] A Kominternből később kizárt Thalheimer ezzel teljesen ellentétes tézist fejtett ki: szerinte nem igaz, hogy a fasizmus a kapitalizmus végső védekezése az agóniában, éppen ellenkezőleg: növekvő erejének kifejeződése.[23] Mint ismeretes, ez utóbbi elmélettel még napjainkban is találkozhatunk. Egyes kuta-

[16] *R. De Felice:* Interpretazioni del fascismo. 64. old.
[17] Ugyanott. 65. old.
[18] Ugyanott.
[19] Ugyanott, 68. old.
[20] Ugyanott, 51. old.
[21] Ugyanott, 147. old.
[22] Ugyanott, 69. old.
[23] Ugyanott, 54. old.

tók szerint a fasizmusnak éppen az volt a küldetése, hogy ezt az erőt a kapitalizmus intenzív továbbfejlődése érdekében kifejezésre juttassa és biztosítsa.[24]

Végezetül ismeretesek azok a meghatározások, amelyek a fasizmus keletkezésében, kifejlődésében és hatalomra jutásában elsődleges szerepet tulajdonítottak a középrétegeknek és a kispolgárságnak. Ezekben a rétegekben látták azt az erőt, amely leginkább fenyegetve érezte magát a munkásosztály forradalmától, de ugyanakkor elnyomott helyzetben volt a monopoltőkével, a nagypolgársággal szemben. E két tényező magyarázza egyfelől a munkásosztállyal szembeni radikális, terrorista fellépését, vállalkozását, hogy a számára védelmet nyújtó diktatúra élharcosa lesz, de egyben ez eredményezte, hogy a fasizmusban antikapitalista tendenciák is kifejezésre juthattak. A kispolgárság e szerepét nagyon hosszú időn keresztül hangúlyozták a különféle meghatározásokban. Köztük olyan elemzésekkel is találkozhatunk, amelyek a fasizmust „a kispolgárság utolsó politikai megtestesülésének" (inkarnációjának) tartják.[25]

A fasizmusértékelések áttekintését néhány kevéssé ismert meghatározással zárjuk. Ezek egyetlen osztályt sem jelölnek meg a fasizmus fenntartójaként, de — határozottan kiemelve a fasizmus ellenforradalmi jellegét — benne a társadalom összes konzervatív elemeinek, a nemzet valamennyi reakciós és ellenforradalmi csoportjának összefogását hangsúlyozzák. Egy olasz republikánus álláspont szerint „a fasizmus felsőbb érdekek védelmének mozgalma, amely nem morális feltételezésekből indul ki, hanem eszköze és célja az agresszív és erőszakos cselekedet". Egy másik — szintén republikánus — álláspont szerint a fasizmus „kaotikus konzervatív mozgalom, amely a kategóriák megkülönböztetése nélkül, egy negatív követelmény körül gyűjti össze a burzsoázia összes erőit". Van olyan szocialista vélemény, amely szerint a fasizmus konzervatív érdekeket képviselő milícia.[26] A sort az anarchista Luigi

[24] Nem kívánunk részletesen kitérni *Vajda Mihály:* „A fasiszta diktatúra funkciója" című cikkére, csupán utalunk rá, hogy a szerző a fasiszta rendszer feladatát abban jelölte meg, hogy „biztosítsa az extenzív növekedés, a tőkeakkumuláció feltételeit, amire az olasz burzsoá demokrácia teljesen képtelennek bizonyult". (*Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 3—4. sz. 533. old.) Fejtegetését ezzel a konklúzióval zárja: „Olaszország gyors fejlődése a második világháború után, az a tény, hogy ma már áttérőben van a kapitalizmus fejlődésének intenzív periódusára, elképzelhetetlen lett volna a fasizmus korszakában beindult folyamatok nélkül." (Ugyanott, 530. old.)

[25] Lásd Opere di Antonio Gramsci. II. köt. Socialismo e fascismo. L'Ordine Nuovo. 1921—1922. Editori Einaudi. Torino 1970. 9—19. old.

[26] *R. De Felice:* Le interpretazioni del fascismo. 146. old.

Fabbri kevéssé ismert, de frappáns meghatározásával fejezzük be.[27] Fabbri szerint a fasizmus a társadalom összes reakciós, konzervatív elemeinek „preventív ellenforradalma", amelyet a „biennio rosso" által keltett félelem váltott ki, s egyben a munkás- és parasztmozgalom veresége tett lehetővé. Ez utóbbi mozgalom ugyan nem jutott el a forradalom közvetlen kirobbantásáig, de ereje folytán előrevetítette ennek lehetőségét, s bukása után az olasz reakció végrehajtotta saját ellenforradalmát, hogy ezt a lehetőséget a továbbiakban kiiktassa. Ezt az álláspontot nem véletlenül idéztük: hasonló elemekkel — mint az előbbiekből is kitűnik — a kommunista és a szocialista értékelések között is találkozhatunk.[28]

A meghatározásokkal kapcsolatos véleménykülönbségek ismertetése mellett röviden még ki kell térnünk arra is, hogy az elemzések zöme — mint láttuk — az agrárfasizmus nagy támadási hullámának idejére helyezi a fasizmus tényleges megjelenését. Számos kutató és politikus viszont — többek között Tasca, Salvatorelli, Sas Gyula — már 1914—1915-ben, a háborúba való belépéssel kapcsolatos pártharcokban és mozgalmakban regisztrálja a fasizmus létezését. Ezen álláspont mellett maga a szó tanúskodik: a fasiszta elnevezés már elterjedt, amikor a mozgalom még nem is alakult meg, s a jelzett időpontban már fasisztáknak nevezték mindazokat, akik a háború mellett szálltak síkra, s akik valamilyen háborúpárti „fascio" tagjai lettek. Ugyancsak erre utal a hadba lépés kikényszerítésének ténye: ez valójában egy exparlamentáris államcsíny keretében történt, amikor a hadba lépést szorgalmazó monopoltőkés csoportok — a semlegesség mellett síkraszálló tőkés csoportok ellenében — a monarchiára, a katonai kasztokra és a háborúpárti nacionalista irányzatok rohamcsapataira támaszkodva érték el Olaszország bekapcsolódását a háborúba, valóságos utcai harcokban verve szét a semlegesség mellett kiálló szocialista és katolikus tömegeket. Nem véletlen, hogy hívei később ebben a tettben a fasizmus ún. első forradalmát látták.

Az újabban megfogalmazott álláspontok hívei azonban mégsem emiatt tartják jogosnak a fasizmus korábbi létezését regisztráló elemzéseket. Sokkal inkább amiatt, hogy — Európában szinte egyedülállóan — Olaszországban már a század tízes éveiben kialakultak olyan nacionalista irányzatok, amelyek az ország modernizálását, minden elavult intézmény eltörlését, egy totális diktatúra bevezetését hirdették. És miközben a szociális igazságosságot hangsúlyozták, civil rohamcsapataik, akkor még kék ingben, meg-

[27] *L. Fabbri* tanulmányát közli: *R. De Felice:* Il fascismo e partiti politici italiani. 167—168. old.

[28] Vö. *P. Alatri:* Le origini del fascismo. Editori Riuniti, Róma 1956. 62. old.

lehetős vehemenciával csaptak le — különösen Olaszország „vörös övezetében" — a munkás- és parasztszervezetekre. Társadalmi bázisát tekintve ez a mozgalom az észak-olaszországi monopoltőke egyes dinamikusan fejlődő csoportjaitól, tömegeit tekintve pedig a közép-olaszországi agrárburzsoáziától nyert támogatást. Külpolitikai céljait az olasz népfelesleg elhelyezésében, új földek meghódításában, Olaszország külső horizontjának — különösen az Adriaitérségben történő — kiterjesztésében jelölte meg. Nagyon messze vezetne, ha megkísérelnénk felvázolni e mozgalom irányzatait és összetevőit. Talán egyedül arra utaljunk, hogy ebben a nagyon sokszínű és differenciált mozgalomban — különösen az 1904-es első nagy olasz általános sztrájk, majd az 1908-as nagy pármai parasztmozgalom után (mindkettő első ízben keltette fel az ipari és az agrárburzsoáziában a nagy társadalmi félelem nagyon is valós érzetét) — a század tízes éveire kialakult egy jól körülhatárolható irányzat, amelyet „nazional-sindacalismónak", vagy „nazionalsocialismusnak", azaz nemzetiszocializmusnak neveztek. Ez a mozgalom arra hivatkozott, hogy Olaszország „proletárnemzet", vagyis sokkal szegényebb, mint a nagy nyugati országok. Ezért a belső jólét megteremtése érdekében Olaszországnak a nemzetközi küzdőtéren kell megvívnia forradalmát a „plutokrata" nemzetek ellen. Az olasz „proletárnemzet" harcának eszerint ugyanaz a funkciója, mint a munkásosztály felemelkedését célzó proletárforradalomnak. Ezért minden belső erőt egyesíteni kell a cél érdekében, minden belső erő rendelje alá magát az Olaszország felemelkedését zászlajára tűző nemzeti céloknak. Kitűnik, hogy a nemzeti fasizmus későbbi érvelése valóban már az első világháború előtt megfogalmazódott. Ezzel kapcsolatban érdemes idézni magát Mussolinit, aki 1932-ben kísérletet tett rá, hogy definiálja a fasizmust. A fasizmusban — mondta — „az egyén csak annyiban létezik, amennyiben egybeesik az állammal ... a fasiszta számára minden az államban van, és semmi emberi vagy spirituális nem létezik vagy bír értékkel az államon kívül. Ebben az értelemben a fasizmus totalitárius és a fasiszta állam, amely minden érték szintézise és egysége, fejleszti az egész nép életét ... Az államon kívül nem lehetnek sem egyének, sem csoportok (politikai pártok, egyesületek, szindikátusok, osztályok)".[29] Külpolitikai programját tekintve a fasizmus „nem hisz az örök békének sem a lehetőségében, sem a hasznosságában. Éppen ezért visszautasítja a pacifizmus doktrínáját ... Egyedül a háború válthatja ki az emberi energiák legnagyobb fokú megfeszíté-

[29] *B. Mussolini:* Fascismo. Dottrina. Idee fondamentali. Enciclopedia italiana. XIV. köt. Editori Rizzoli, Milánó. 1932. 847. és 848. old.

sét és nyomhatja rá a nemesség bélyegét azokra a nemzetekre, amelyek elég bátrak ahhoz, hogy találkozzanak vele."[30]

A nacionalizmus és a fasizmus e részleges, bár nem jelentéktelen tartalmi azonossága felhívja a figyelmet arra, hogy a fasizmus meghatározása nem nélkülözheti a politikai és ideológiai források kutatását, a század első évtizedének elemzését, amelyben ezek a prefasiszta formációk már többé-kevésbé kialakultak. Togliatti — a fasizmusról 1935. január és április között tartott híres előadássorozatában — ezenkívül rámutatott arra is, hogy magát a megvalósult fasizmust sem lehet statikusnak felfogni, mivel „a fasizmus fejlődésének perspektívái ma nem záródtak le, s nem haladnak előre a kijelölt úton".[31] Ha az idő részben túl is haladta a fasizmus Togliatti által akkor kifejtett periodizációját, mondanivalója feltétlenül igaz: hiszen az olasz fasizmus kiteljesedése a német nemzetiszocializmushoz képest egyfelől lassúbb, másfelől sokrétűbb formát öltött.

Az olasz fasizmus periodizációját ma az alábbi módon lehet összegezni. 1910—1918: a prefasizmus korszaka, amelyben létrejönnek és megjelennek a színen a fasiszta mozgalom előfutárai. 1918—1922: a liberális állam összeomlása és a fasiszta ellenforradalom kibontakozása és hatalomra jutása, amelyben megtörténik a fasizmus és a konzervatív társadalmi erők fokozatos egyesülése, de még fennmaradnak a fasizmussal nem azonosuló elemek, beleértve a monopoltőke egyes csoportjait is. 1922—1925: a fasiszta koalíciós kormányzás évei. 1925—1926: a fasiszta totális diktatúrára való áttérés. 1926—1943: a totális diktatúra. Ez utóbbin belül több alperiódus különíthető el. 1926—1929: a totális állam kiépítése és a fasizmussal még nem egyesült társadalmi tényezők integrációja, beleértve a monopoltőke fennmaradó csoportjait és a katolikus egyházat. 1929—1935: a korporatív állam kiépítésének szakasza, amelyet a fasizmus teljes győzelme és széles tömegek — részben kikényszerített, és következésképpen formális, részben tudatos csatlakozás révén elnyert — támogatása alapján a konszenzus korszakának is neveznek. 1935—1936: a fasiszta autarchia kiépítése. 1936—1943: a fasiszta háborúk időszaka és a „dissenso" kibontakozása, majd a fasizmus teljes belső bázisának és magának a fasizmusnak az összeomlása. Végül 1943—1945: az eredeti formáihoz való visszatérés, valójában a németek által Észak-Olaszországban restaurált fasiszta bábállamnak és a fasizmus végső agóniájának és összeomlásának korszaka.

Valamennyi korszakot és a fasizmus belső formaváltozásait figyelembe véve, az olasz fasizmus jellegét és tartalmát — mintegy

[30] Ugyanott. (Dottrina politica e sociale.) 849. old.

[31] *P. Togliatti:* Lezioni sul fascismo. Róma 1970. 22. old.

kísérletképpen — az alábbiakban összegezhetjük: az olasz fasizmus a társadalom összes reakciós, proletárellenes erőinek preventív ellenforradalma, amelynek során a kiindulópontjában spontán és sokféle színezetű tömegmozgalom hosszú folyamat eredményeként, számos politikai mozgalom integrálódása és mindenekelőtt az olasz társadalom tradicionális konzervatív erőivel, az ún. legitim reakcióval való kohéziója nyomán vált össznemzeti ellenforradalommá. Politikai síkon ez az ellenforradalom a kapitalista társadalom restaurációját és továbbfejlesztését célozta, de egy új, korszerűbb követelményeket figyelembe vevő szisztéma alapján. Ez egyfelől kifejezésre juttatta a nemzeti ellenforradalomban részt vevő kispolgári tömegek szociális törekvéseit, másfelől kifejezésre juttatta, hogy az olasz kapitalista gazdaság és társadalom nem tartható fenn és nem fejlődhet tovább a régi, elavult társadalmi, politikai, gazdasági és szociális struktúra keretében. A mozgalom, amelynek legdinamikusabb ösztönzői az agrárius rétegek voltak, tömegbázisát pedig a városi és falusi közép- és kispolgári rétegek alkották, fokozatosan egyesült a tradicionális reakció csoportjaival (a monarchiával, a hadsereg tisztikarával és a monopoltőkés csoportokkal). Miután hatalomra került, új államtípust hívott életre, amely új, harmadik alternatívát kínált az első világháború után létrejött európai politikai struktúra keretében: harmadikat a Kelet születő szocialista állama és a Nyugat liberális, polgári demokratikus rendszerei között. Ez a harmadik államtípus formájában antiliberális, antidemokratikus, antiszocialista, abszolút központosított, totális, nyílt diktatúra; egyaránt irányul a forradalmi munkásmozgalom és minden demokratikus tendencia ellen. Tartalmában mind gazdasági, mind politikai és szociális téren a nemzeti erőforrások maximális kiaknázására és összpontosítására törekszik. Ennek megfelelően természetesen kapitalista, minthogy a tulajdonviszonyok érintetlenül hagyása, sőt megerősítése mellett a nemzeti termelőerők abszolút kifejlesztésének ösztönzője. Egyszersmind „antikapitalistának" tűnik, minthogy a kapitalizmus egyes tendenciáit is alárendeli a „nemzeti" szempontok elsődlegességének. Végül szociális jellegű, amennyiben éppen a nemzeti erőforrások maximális biztosítása érdekében kénytelen helyt adni a dolgozó osztályok bizonyos szociális igényeinek és törekvéseinek, legalábbis néhány, a munkával, a kultúrával és általában a megélhetéssel kapcsolatos területen. (Például munkaügyi döntőbíróságok, szabadidő-mozgalom, tömeges lakásépítési akció). Végül „újító" abban is, hogy szétrombolt ténylegesen idejétmúlt vagy elavultnak ítélt gazdasági és politikai viszonyokat, amelyeket alkalmatlannak tartott a nemzetgazdaság erőinek maximális koncentrálására, és megvalósított olyan intézkedéseket, amelyek ezt elősegíthették. (Például új ipari centrumok létre-

hozása, az infrastruktúra erősítése, telepítési akciók, új termőföldek kialakítása.) A fasizmus így nem más, mint a nemzeti állam abszolutizálása, de egyben kései megszervezése is bizonyos típusú országokban.

És ezen a ponton még egy kérdést említünk meg. A fasizmus nemzetközi jelenség, minthogy főbb vonásaiban hasonló típusú mozgalmak Európa csaknem minden országában (és az Egyesült Államokban is) kialakultak. De a fentebbi értelmezésű fasizmus csak Olaszországban, Németországban és Spanyolországban (bár itt is specifikus distinkciókkal) tudta megszerezni a hatalmat és tudta megszervezni államát. Azokban az országokban viszont, ahol az átütő erejű polgári forradalmak mélyreható kapitalista fejlődést eredményeztek, a gazdasági és a politikai struktúra tartós stabilitás jegyében alakult és fejlődött, a fasizmus sehol sem tudott meggyökerezni, erőre kapni. Ugyanakkor azokban az országokban, ahol a polgári forradalmak rendre elvetéltek, ahol a nemzeti állam csak kései és felemás tőkés fejlődés eredményeként jött létre, s ahol a nemzeti állam nem feudális gazdasági és politikai viszonyok gyökeres lerombolása, hanem a reakciós erőkkel létesített kompromisszum eredményeként született meg, s ezért gazdasági és politikai viszonyaiban nem a demokratikus tendenciák váltak uralkodóvá, hanem a regresszív vonások, ott a gazdasági és politikai struktúra a létező és soha meg nem oldott mély ellentétek miatt sohasem lehetett stabil. Amikor pedig ezek az országok a XX. század elején a kapitalizmus fejlődésének új állomásához jutottak, a belső problémák még bonyolultabbakká váltak. Az első világháború nem enyhített ezeken a problémákon, inkább súlyosbította a belső feszültséget. Ahol mindez a legsúlyosabban jelentkezett, a régi rendszereknek szükségképpen össze kellett omlaniuk. Ez Oroszországban be is következett: Kelet-Európa legnagyobb országa megteremtette a maga szocialista államát. Az ilyen átalakulás tendenciája azonban megvolt az Oroszországnál fejlettebb, de a Nyugat egyenletesen fejlődő országainál fejletlenebb országokban, Németországban és Olaszországban is. Vitatott kérdés, hogy ezekben az országokban az első világháború után mennyiben állt fenn a szocialista forradalom objektív lehetősége. Németország — mint az 1918—1923-as periódus számos példával szolgált rá — talán közelebb állt ahhoz, hogy kövesse Oroszországot, de több okból ez nem következett be. Olaszország a gyárfoglaló mozgalommal még nem lépett a szocialista forradalom útjára. Mégis: mindkét országban létezett ez a *tendencia*, mint a belső problémák megoldásának egyik lehetséges eszköze. S ettől kezdve a szocialista forradalom perspektívája mint egyik alternatíva állandóan ható tényezője lett a két ország politikai fejlődésének. E perspektíva reakciójaként szü-

letett meg többek között Németországban és Olaszországban a fasizmus, mint harmadik alternatíva, amely logikus folytatása volt ezen országok reakciós politikai és egyben ideológiai hagyományainak, antitézise az összeomló, tovább fenn nem tartható liberalizmusnak. Ugyanakkor visszahatása és egyben antitézise volt a szocialista forradalomnak is, a teljességében még meg nem érett, de tendenciájában már létező szocialista megoldás alternatív lehetőségének. A *döntés* Olaszországban és Németországban különböző időpontokban következett be. Az lényegtelennek látszik, hogy a szocialista forradalom lehetőségének konkrét megjelenése idején, vagy még annak kibontakozása előtt, esetleg utána került rá sor. Inkább az a lényeg, hogy mindkét országban a politikai válság rendkívüli kiéleződésének pillanatában kellett dönteni, amikor a belső feszítőerők szinte robbanásszerű intenzitással követelték a viszonyok megváltoztatását, és amikor a hagyományos szisztéma tovább fenntartása már leküzdhetetlen antagonizmussal fenyegetett. És az átalakulás dinamizmusa, valamint a kiformálódó új állam arculata egyenes arányban állt e feszítőerők intenzitásával, azzal, hogy az új (fasiszta) erőknek a hagyományos reakció csoportjaival való integrálódási folyamatában melyik erőcsoport tudta erőteljesebben befolyásolni az átalakulás menetét és az átalakulásból eredő új formációk tartalmát és profilját. Végül egyenes arányban függött bizonyos külső tényezőktől és körülményektől is, amelyek ezt a belső átalakulást sok tekintetben életre hívták és befolyásolták. A fasizmus külpolitikai síkon nem más, mint Németország és Olaszország dinamikus fellépése a nemzetközi küzdőtéren a hatalmi viszonyok és befolyási szférák megváltoztatása érdekében, „lázadás" a Nyugat nemzeteinek világuralma ellen, hogy azt saját terjeszkedésükkel vagy uralmukkal váltsák fel: lázadás az első világháború után kialakított európai nemzetközi politikai struktúra ellen, amelyet e két ország tényleges gazdasági és politikai súlyához képest nem tartottak kielégítőnek. S e lázadás annál erősebb intenzitásúnak bizonyult, minél fejlettebbek és izmosabbak voltak az adott ország termelőerői és kapacitásai, s mennél inkább ellentétben álltak a kialakult nemzetközi politikai struktúra kereteivel. Ennek megfelelően alakult a fasizmus ideológiája: a német nemzetiszocializmus ultrasovén, a német faj felsőbbrendűségét hirdető faji teóriája és az olasz fasizmus fordított, mintegy kisebbségi komplexumból fakadó, csupán történelmi érvekkel alátámasztott fajelmélete.[32]

[32] Vö. *Kis Aladár:* Il fascismo ungherese. *Ungheria d'Oggi.* 1971. 4—5. sz. 49—51. old.

HARSÁNYI IVÁN

A Franco-diktatúra jellegéről

Franco spanyolországi diktatúrájának keletkezése egyik jelentős mozzanata volt annak a kíméletlen világméretű küzdelemnek, amelyet a fasizmus és az antifasizmus erői a második világháború előestéjén vívtak. Spanyolországban az antifasizmus megrendítő vereséget szenvedett, talán a legsúlyosabbat azok közül, amelyek megtisztították a terepet a fasizmus nagy háborús kalandja előtt. A spanyol háború pusztításainak, hat-hétszázezer halottjának, a közel félmilliós emigrációnak és a nagyjából ugyanennyi bebörtönzött — közülük mintegy 192 000 kivégzett — köztársasági fogolynak az emléke nehezen halványult. Nemigen róható föl a politikai irodalomnak, hogy évtizedekig nem volt képes érzelmek nélkül közeledni a témához, s nem csodálkozhatunk azon, hogy a történészi vállalkozások is többnyire politikai pamfletelemekkel telítődtek. Ezek az óhatatlanul előtérbe toluló érzelmi hullámok, amelyeket a Franco-rendszer ismétlődő erőszakcselekményei később sem hagytak elülni, körülbelül a hatvanas évek elején engedtek utat az alaposabb elemzésnek. Ugyanakkor kezdtek változni a diktatúra gyakorlásának formái, s így a világfasizmus történetében először vált lehetővé egy totális diktatúra fokozatos felbomlásának nyomon követése. A rendszertől sorra távolodtak el olyan erők, amelyek születésétől kezdve közreműködtek benne és támogatták. Mindez felkeltette az érdeklődést a kormányzó szélsőjobboldali politikai és osztályszövetség komponensei, belső áramlatai iránt. A következő években elemzések születtek a Franco-rendszer jellegéről is. Egyes szerzők igyekeztek megkülönböztetni a diktatúra és a „caudillátus" fogalmát,[1] mások azt vitatták, vajon „totalitárius" vagy csak „autoritárius" kormányzati alakulattal van-e dolgunk.[2]

A spanyol fasizmus sajátosságait ennek az időszaknak a hazai irodalmában elsőnek Jemnitz János elemezte, megbízható tény-

[1] *Jean-François Villevieille:* Francisco Franco, chef d'Etat et chef de parti, les fondements du caudillat. Párizs 1964.

[2] Juan José Linz: L'opposizione in un regime autoritario: il caso della Spagna. Storia documentaria, 1970. 1. sz.

anyagon.[3] Jemnitz a Franco-diktatúra legfontosabb jellemzőjét abban látja, hogy a belső ellenforradalmi csoportok viszonylag gyengék voltak, s így „a rendszer nem egyszerűen saját belső erejéből, hanem minden bizonnyal elsősorban a német—olasz támogatás és a vétkes francia—angol non-intervenciós politika következtében győzött". Emellett tényeket felsorakoztatva bemutatja, hogy „a reakció tábora nem volt egységes. Koalíció jött létre a konzervatív reakció és a radikális fasizmus frakciója között." Ez a Franco-diktatúra egyik számottevő sajátossága más, hasonló típusú külföldi diktatúrákkal szemben. Emellett „Francoval nem egyszerűen a restauráció győzött. Itt is bebizonyosodott, hogy egy forradalom és ellenforradalom után az ancien régime-et nem lehet egyszerűen visszaállítani."

Azt, hogy a restauráció Spanyolországban mennyire volt teljes, több oldalról lehet megközelíteni. Az egyik szempont, hogy milyen mértékben semmisítették meg az előző forradalom reformjait. E tekintetben a francoizmus példátlanul konzekvens, a reakció tábora pedig teljesen egységes volt. Ettől eltérő, másik szempont, hogy mennyire pontosan állt helyre a forradalmat megelőző állapot. Ebben a vonatkozásban Jemnitz János véleményét osztom: megközelítőleg sem beszélhetünk semmilyen korábbi állapot helyreállításáról. A Franco-diktatúra esetében azonban azt sem olyan egyszerű eldönteni, mit tekintsünk a forradalmat megelőző állapotnak: az 1936 júliusa, az 1936 februárja, vagy az 1931 áprilisa előtti helyzetet. A rendszer vizsgálatakor ezért az tűnik célravezetőnek, ha nemcsak külföldi mintákkal vetjük össze, hanem a XX. századi egyéb reakciós spanyol kormányzatokkal is.

Nyilvánvalóan semmiféle lényegi azonosság nem mutatható ki Franco államrendszere és XIII. Alfonz uralkodásának első két évtizede (1902—1923), a parlamenti módszerekkel kormányzó, liberális vonásokat is viselő konzervatív monarchia között. Ugyanilyen félreérthetetlenek viszont egyes rokonvonásai Miguel Primo de Rivera tábornok diktatúrájával (1923—1930). Ez likvidálta a parlamentet és a választott községtanácsokat, betiltotta a kommunista pártot és az anarchista szervezeteket. Bizonyos értelemben létrehozta az 1936 utáni ellenforradalmi blokk korai előzményét is. A diktatúra megteremtésében és fenntartásában részt vettek a monarchisták (maga a király kezdeményezte), s támogatta az egyházi vezetés. Jelen volt benne a politikába való beavatkozásra mindig kész hivatásos tisztikar, éspedig a tábornok-diktátor vezetésével, aki később megpróbálkozott egy — részben 1926 előtti olasz ideo-

[3] *Jemnitz János:* A spanyol fasizmus jellegéről. *Történelmi Szemle,* 1962. 3—4. sz. 536—544. old. — Az alábbi idézetek is innen vannak.

lógiai mintákat követő — korporatív államszervezet kiépítésével is. Ez fontos körülmény, mivel jelzi: a spanyol konzervatív jobboldal már a húszas években hajlott arra, hogy uralmát korántsem hagyományos, „modernebb" elemekkel támassza meg. De a különbség is szembeötlő. Primo de Rivera megfosztotta ugyan a politikai pártokat tevékenységük olyan fontos színterétől, mint a cortes és a választási kampányok, ám ebben a „takarékra zárt" mivoltukban megtűrte többségüket, még a szocialistákat is. Mi több, vezetőiket — köztük Largo Caballerót, az Általános Munkásszövetség (UGT) vezéralakját — mint adott rétegek (hivatásrendek) képviselőit, meghívta 1926-ban alakított államtanácsába. Emellett a diktatúra következetlenül valósította meg az ún. vezérelvet. Legalábbis formálisan nem nyúlt az uralkodó tekintélyéhez, a monarchia intézményeihez. A diktátor nem biztosított magának korlátlan és feltétlen hatalmat. Uralmát a király bizalmára, illetve a katonai körzetek parancsnokainak (capitanes generales) támogatására alapozta. Így 1930 januárjában, amikor mindkettőt elvesztette, lemondott.[4]

Francót, mint életrajzírói megállapítják, igen mélyen foglalkoztatták a bukott diktatúra tanulságai. De la Cierva írja róla: „Politikai, katonai és szellemi fejlődésére minden kétséget kizáróan döntő és lényegi hatást gyakorolt a »primorriverista« diktatúra politikai és katonai tapasztalata."[5] Tanúk szerint ezt állandóan emlegette és elemezte. S ha rendszere nem volt is egyenes folytatása a tábornok uralmának, mindenesetre „jórészt ennek az elemzésnek a gyümölcse volt". 1938 januárjában Franco éppen a diktátor bukásának évfordulóján nevezte ki első kormányát, amelyben helyet kapott M. Primo de Rivera három közeli munkatársa. Ezt — mondja de la Cierva — „nem lehet másképp magyarázni, mint egyfajta kontinuitási törekvést". Ugyanerre utal, hogy a tábornok-diktátor gyermekei kivételes elbánásban részesültek; fontos pozíciókba helyezték őket a Franco-rendszer éveiben.

Franco dicsérte a diktatúra „rendteremtő" politikáját és gazdaságélénkítő intézkedéseit. De nemcsak elismerően emlékezett meg róla. Nyilvános beszédben bírálta például a rendszer „kétfejű" mivoltát, a diktátor és a király uralmát.[6] Primo de Rivera bukását elsősorban azzal magyarázta, hogy rendszere eleve az ideiglenesség benyomását keltette; hatalomra jutásakor a diktátor hangoztatta, hogy hivatását betöltve ismét átadja a terepet az alkotmányos szerveknek. Ezt a benyomást erősítette, hogy 1925-ben formálisan visz-

[4] *Harsányi Iván:* A spanyol munkásszervezetek a monarchia válságának évében (1930). A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1980. 185. old.

[5] *Ricardo de la Cierva:* Historia básica de la España actual (1800—1974). Planeta. Barcelona 1975. 476. old.

[6] *Nuestra Bandera,* 1940. 6. (novemberi) sz. 24. old.

szatért a „polgári" kormányzásra, civil politikusokat vont be a kormányba. Franco azt is többször kijelentette, szűk körben: a diktatúra végzetes hibája volt, hogy „nem változtatta meg a rendszert, csak megtámasztotta". A jövendőről alkotott elképzelései mindenképpen tartalmazták a diktatúra „korrigált", hibáitól megszabadított modelljét. Nézeteire a harmincas évek első felében termékenyítőleg hatott két eszmekör, anélkül, hogy bármelyiket fenntartás nélkül magáévá tette volna. Az egyik José Antonio Primo de Rivera falangista államelképzelése, a másik Salvador de Madariaga első ízben 1935-ben megjelent könyvének[7] terve a veszélybe került demokrácia autoritárius és „organikus kiigazítására". Mindezeknek a megfontolásoknak egyfajta konglomerátuma jellemezte Franco gondolkodását, amikor 1936-ban teljes energiával vetette magát a katonai-fasiszta lázadás szervezésébe, miután hosszú időn át eltökélten távol maradt a Spanyolországra oly jellemző, időnkénti tiszti „pronunciamentóktól".

Ha a Primo de Rivera-féle diktatúra és a Franco-rezsim között ellentmondásos kontinuitásról beszélhetünk, ennél jóval bonyolultabb, de még sokkal fontosabb a kapcsolat a Franco-rendszer, és az 1933 őszétől 1935 végéig húzódó reakciós időszak, az ún. két fekete év (bienio negro) között. A kormányzat struktúráját illetően itt semmiféle azonosság nem áll fenn, hiszen ebben a szakaszban a reakció valamennyi áramlata arra kényszerült, hogy szándékait az 1931. április 14-i forradalom által felhúzott politikai színfalak között, apró lépésekben, a reakció parlamenti többségére támaszkodva próbálja keresztülvinni. Maga a falangisták vezére, a bukott tábornok-diktátor fia, José Antonio Primo de Rivera is jelöltette magát az időszak mindkét parlamenti választásán, és 1933-ban el is nyerte az óhajtott mandátumot. (1936-ban eredetileg maga Franco is jelölt volt a köztársasági cortes pótválasztásán, a cuencai körzet jobboldali egységlistáján, de visszalépett Primo de Rivera javára.)[8] Mégis, a reakció több áramlatában — a legkonzekvensebben természetesen a falangistáknál, de korántsem csak náluk — éppen *ezekben az években formálódik ki egy — Miguel Primo de Riveráénál következetesebb — diktatórikus politikai struktúra elgondolása,* amely megbízhatóbban, a hatalom minden szintjén és küzdőterén kiküszöböli az ellenzéket, és a lehető legteljesebben megfosztja a visszavágás lehetőségétől. Drámai élességgel fogalmazta ezt meg José Calvo Sotelo, a Spanyol Megújhodás (Renovación Española — RE) *alfonzista monarchista* pártjának vezére a cortes 1936. júni-

[7] *Salvador de Madariaga:* Anarquía o jerarquía. Hozzáférhető kiadás: Aguilar, Madrid 1970.

[8] Lásd *Harsányi Iván:* A spanyol népfront 1936. februári választási győzelmétől a júniusi lázadásig. *Párttörténeti Közlemények,* 1976. 2. sz. 104. old.

us 16-i ülésén elhangzott felszólalásában, amikor is a demokratikus alkotmányt támadva kijelentette: „A steril állammal, amely ebből az alkotmányból adódik, én az integrált államot állítom szembe, amely igazságos gazdaságot teremt, és az őt megillető tekintéllyel ki fogja mondani: egyetlen sztrájkot se többé, és egyetlen kizárást sem; soha többé éhbéreket, uzsorát és kapitalista visszaéléseket; ne legyenek politikai véletlenekből eredő nyugdíjak és anarchikus szabadságjogok, se bűnös összeesküvések gazdaságunk ellen, amelynek termékei egyaránt szolgálnak minden osztályt, minden pártot és érdekcsoportot. Az ilyen államot sokan fasisztának nevezik. Nos, rendben van, ha ez fasiszta állam, akkor én, aki hiszek ezekben az elvekben, fasisztának vallom magamat."[9] A burzsoá elitnek ezt a tehetséges konzervatív képviselőjét a kiélezett osztályharc logikája odáig vitte, hogy a fasiszta szociális demagógia jellegzetes érveivel támadta a polgári parlamentáris kormányformát — a parlamentben, ahonnan azonban felszólalása után, pártjának 13 tagú frakciója élén egyszer s mindenkorra kivonult.

A legkülönösebb talán az, ahogyan a monarchisták másik csoportjának, a trónkövetelő *karlista* ágnak ún. tradicionalista ideológiája érintkezik és olvad részben össze a falangisták fasiszta eszmevilágával. A tradicionalisták tulajdonképpen a legkonzervatívabb középkori politikai és világnézeti elképzeléseket követték; tovább élt bennük a XVI. századbeli Spanyolország, az inkvizíció gondolatköre. Mégis, mind politikailag, mind világnézetileg ők találták meg a leghamarabb a közös nyelvet a falangistákkal. A fasizmust olykor egyszerűen egyfajta konzekvensen végigvitt, XX. századi tradicionalizmusnak tekintették. Egyik teoretikusuk, José Pemartín, aki a fasizmust „hegeli értelemben vett abszolutizmusként" fogta föl, így írt a spanyol jobboldal 1932-től megjelent közös lapjának, az *Acción Española*nak az 1937. évi 89. számában. „. . . Nemcsak arról van szó, hogy Spanyolországnak el kell fogadnia — a körülményeknek megfelelően — ezt a fasiszta létezési módot, hanem arról, hogy már el is sajátította azt. Az olasz és a német fasizmus számunkra nem talált föl semmit. Spanyolország már négy évszázaddal előttük fasiszta volt." Ez a tradicionalista mozgalom olvadt össze 1937 áprilisában szervezetileg is a Falange Española.

Hasonló irányú eltolódás ment végbe a katolikus jobboldalon. A A Spanyol Autonóm Jobboldal Szövetsége (CEDA), Gil Robles vezetésével, a parlamenti formát megőrző tekintélyuralmi rendszer híve volt. Ezt próbálta megteremteni 1933 őszétől, amikor a jobbol-

[9] Der spanische Bürgerkrieg in Augenzeugenberichten. Deutscher Taschenbuch-Verlag, München 1967. 27—28. old. — „Kizáráson" Calvo Sotelo „lock-out"-ot ért.

dal többségre tett szert a cortesben. A fejlemények azonban azt mutatták, hogy az akkori spanyolországi erőviszonyok között az alkotmányos formák betartásával nem lehet féken tartani a mindinkább forradalmasodó tömegeket. Nem tudta megoldani ezt a feladatot az asztúriai munkásfelkelést követő fehérterror sem (1934. október—1935. július), amely csupán az aktív forradalmi erőket szorította illegalitásba, de nem szüntette meg más demokratikus erők legális működési lehetőségeit. Végképp csapást mért erre a hagyományosnak mondható autoritárius elképzelésre az 1936. februári választáson elszenvedett vereség, noha maga a CEDA 94 mandátumával nagyrészt megőrizte pozícióit. Ennek az eseménynek a hatása alatt a párt ifjúsági tagozata, a Népi Akció Ifjúsága (JAP) 1936 tavaszán kivált a CEDÁ-ból, és csatlakozott a falangista párthoz. Így a katolikus mozgalom legaktívabb, az előző évek politikai demonstrációinak egyik fő tömegerejét adó osztaga (élén vezetőjével, Serrano Súñerrel, aki Franco sógora volt) nyíltan a fasiszta mozgalom részévé lett. A lázadás kitörése után a CEDA felbomlott. Vezére, Gil Robles egy skizofrén politikai nyilatkozat után, amelyben elhárított magáról minden felelősséget a lázadásért, de „nemes lelkű hazafiaknak" minősítette a lázadókat, külföldre távozott.

Hasonló folyamat zajlott le a húszas évek végétől a katonai reakció táborában. Igaz, a hadsereg 1930-ban cserbenhagyta a megingott diktatúrát, 1931 tavaszán pedig nem volt hajlandó erőszakkal megvédeni a felbomló monarchiát, 1932-ben azonban Justo Sanjurjo tábornok balsikerű puccsa már élesen antidemokratikus irányvételt jelzett. A katonai kaszt létrehozta szélsőjobboldali tiszti szervezetét, a Spanyol Katonaszövetséget (UME). 1934-ben az asztúriai felkelés és a katalán autonomista mozgalom leverésével bizonyságot tett elszántságáról és cselekvőképességéről. 1933 óta a reakció minden irányzata fölvette a személyes kapcsolatot a német és az olasz kormánnyal, illetve a náci párttal és az olasz fasisztákkal; így 1936 tavaszán már a falangista párt vezérének, José Antonio Primo de Riverának a társaságában Sanjurjo tábornok is Berlinben tárgyal, támogatást kérve a jobboldal készülő fegyveres akciójához. A tábornoki kar politikai színképében végbemenő jelentős eltolódásokat nem annyira egyes eredetileg is szélsőjobboldali főtisztek (Juan Yagüe, Agustín Múñoz Grandes, Millán Astray) nyílt falangista hitvallása mutatja, hanem sokkal inkább az olyan, eredetileg Zamora köztársasági elnök köréhez tartozó liberális katonáké, mint Gonzalo Queipo de Llano.

A jobboldal választási vereségében a Falange is osztozott: egyetlen mandátumhoz sem jutott. A falangisták azonban a választási kampányt csupán harci terepnek tekintették, ezért soraikat a parla-

menti megoldás kudarca nem bomlasztotta. 1936 májusában azonban a köztársasági hatóságok letartóztatták a Falange szinte teljes vezetőségét. Ez határt szabott annak a folyamatnak, amelyet Bravo Martínez francóista történész, 1943-ból visszatekintve, „a spanyol jobboldal fasizálódása"[10] kifejezéssel illet, mivel lehetetlenné tette, hogy a Falange a számára kedvező tendenciákat felhasználva elnyelje, inkorporálja a hagyományos jobboldalt. A lázadás előkészítése mindenekelőtt a katonai reakció kezébe került. Mindazonáltal a nem falangista jobboldal fő csoportjait a lázadás kirobbanásának időpontjában már csak részben és jelentős fenntartásokkal tekinthetjük hagyományos értelemben vett konzervatív erőknek. Az előző években szerzett tapasztalataik mindenképpen arra ösztönözték őket, hogy győzelmük esetén az uralkodó osztályok hatalmát ne a többször is ingatagnak bizonyult állami-politikai formák között állítsák helyre, hanem új típusú diktatúrát hozzanak létre. Ezért nehéz egyetérteni J. J. Linz már említett tanulmányának erre vonatkozó megállapításával. „Nem szándékozunk tagadni — írja — a totalitarizmus irányába mutató erős tendenciákat, különösen a harmincas évek végén és a negyvenes évek elején, habár fenntartjuk, hogy a külföldi beavatkozás nélkül ezek sohasem erősödhettek volna meg."[11] A valóság az, hogy a totális állam kialakítására való törekvés belső szükségletet fejezett ki, amely megelőzte a polgárháború kitörését, és így a külföldi fasiszta intervenciót is.

A Franco-diktatúra jellegének meghatározásakor nem kerülhetjük meg azt a kérdést: milyen viszony fűzte a korabeli nemzetközi reakció legmarkánsabb irányzatához, a fasizmushoz? Noha az eddig elmondottak alapján a rendszert aligha jellemezhetjük egyetlen minősítő jelzővel, nem közömbös, hogy csak szélesebb értelemben (bizonyos tendenciák és nemzetközi kapcsolódások alapján) „érintkeztetjük"-e a fasizmus problémakörével, vagy pedig struktúrájánál és tartalmánál fogva közvetlenül is a fasizmus fogalomkörébe vonjuk. Ennek a hordereje nyilvánvaló. Ha csupán fasiszta „beszűrődéseket" állapítunk meg, ez minősíti a kommunista, a szociáldemokrata és más, gyakran nem is baloldali demokratikus erők több évtizedes értékítéletét is, amelyek a Franco-rendszer ellen, mint a fasiszta diktatúra spanyolországi variánsa ellen léptek föl, egyfajta „túlélő" fasizmust látva benne.[12]

[10] *Francisco Bravo Martínez*: Historia de la Falange española de las JONS. Madrid 1943. 180 old.

[11] *Linz* Id mu, 74. old

[12] A kerdest azert is érdemes tisztázni, mert nem veszélytelenek az ideológiai „kettos konyveles" olyan esetei, amikor kifejezetten politikai vagy oktatasi célra fenntartunk olyan megallapitásokat, amelyeket az alaposabb tudomanyos vizsgálódas nem tamaszt ala

Az 1971-ben rendezett fasizmusvita[13] közvetlenül csupán egy-két utalás erejéig érintette a Franco-diktatúrát. A vita előtt és magában a vitában azonban elhangzottak olyan, kirekesztő jellegű fasizmusmeghatározások, amelyek a spanyolországi rendszer fasiszta jellegét a rá vonatkozó különösebb vizsgálódás nélkül eleve kizárták. Vajda Mihály 1970-ben publikált tanulmánya például kizárólag a német és az olasz diktatúrát tekintette fasisztának, de közülük is csak a németet „klasszikusnak".[14] Az 1971-ben rendezett vitában Vajda Mihály kimondottan ellenezte a fogalom kiterjesztését a kontinens egyéb diktatúráira. Ezt egy későbbi tanulmányában kifejezetten Spanyolországra nézve is megindokolta.[15] Ebben a Franco-rendszert az olyan ellenforradalmi diktatúrák egyikének fogja föl, amelyek „bizonyos fasiszta módszereket és elveket átvettek".[16] Azt, hogy „Franco rendszerét nem kell fasisztának tekinteni", négy körülménnyel támasztja alá: „*1.* A spanyol diktatúra nem távolította el a hagyományos uralkodó osztályt a politikai hatalomból; *2.* Mivel nem úgy nyerte el a hatalmat, mint tömegmozgalom, hanem inkább mint ellenforradalom, s mert nem volt kényszerítve, hogy kielégítse, vagy hogy úgy tűnjön, mintha ki akarná elégíteni a tömegek igényeit radikális reformokkal; *3.* Nem került sor kifelé irányuló politikai agressziójára; *4.* Legfőképpen: Spanyolországot fasisztának tekinteni azt jelentené, hogy eltekintünk a fasiszta rendszerek jellemző gazdasági funkciójától, amely nem csupán ellenzi az áruk külkereskedelmét, hanem teljesen megszünteti azt."

A Franco-diktatúra ilyen minősítése számos ellenvetést válthat ki. Először is, a rendszer jellegét Vajda Mihály olyan kritériumokon mérte, amelyek a fasizmus sokrétű jelenségvilágának legfőbb vonásait csak igen halványan tükrözik. Másodszor a spanyol valóság több vonatkozásban még ezen az elégtelen mércén mérve is ellentmond megállapításainak. Ami például 1. pontját illeti: ha elfogadnánk, úgy egyetlen fasiszta rendszert sem ismerhetnénk el, minthogy nem volt olyan új típusú burzsoá diktatúra, amely nemcsak általában a hatalomból, de akár csak a kormányból is teljesen kiszorította volna a grófokat és a bárókat, a bankárokat és a nagybirtokosokat, a tábornokokat és a régi uralkodó osztályok hivatá-

[13] A vita fő referátumait, illetve a fölszólalások ismertetését lásd: *Párttörténeti Közlemények*, 1971. 2. és 3. sz.

[14] *Vajda Mihály:* A fasiszta diktatúra funkciója. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1970. 3—4. sz. 561. old.

[15] *Mihály Vajda:* On Fascism. *Telos*, 1971. 8. sz. 43—63. old.; *Vajda Mihály:* A kispolgár adekvát osztályszervezete. (Fasiszta diktatúra: a hatalomra jutott fasiszta mozgalom.) Történelmi Szemle, *1972. 3—4.* sz. 471—496. old. — Az idézetek az utóbbiból valók.

[16] *Vajda:* A kispolgár adekvát osztályszervezete. 472. old. A következő idézet is innen van.

sos diplomatáit. Uralmuk korábbi politikai struktúráját viszont a spanyolországi diktatúra sem állította helyre. Ad 2: az, hogy a német diktatúra 1933-ban egy válságos, de közvetlenül nem forradalmi időszakban *tömegmozgalomként* — bár alkotmányos eljárással —, a spanyol viszont 1936 után egy győztes, előrehaladó forradalom kellős közepén *ellenforradalomként* kerekedett fölül, korántsem belső természetükből, hanem sokkal inkább helyzetük eltérő adottságaiból eredt. A népfront 1936. februári választási győzelme után a szélsőjobboldalnak akkor is az ellenforradalom eszközéhez *kellett* volna folyamodnia, ha a körülmények nem állják útját folyamatban levő tömegmozgalommá válásának. Annak a taglalása, hogy egy fasiszta rendszer milyen értelemben elégítheti ki a tömegek igényeit (s hogy mit értünk az utóbbiakon), messze vinne szűkebb témánktól. Annak a látszatát azonban, hogy erre törekszik, Franco rendszere — és maga Franco — gondosan igyekezett fenntartani. Amikor végső győzelme után, 1939 áprilisának második felében Franco meglátogatta a csupán március végén elfoglalt Córdobát, a város környéki Santa María de la Cabeza kegyhelyen tartott beszédében többek közt ezt mondta: „Legyetek mindnyájan hűségesek Spanyolországhoz, egyesüljetek vele hagyományaiban. Ám ez a diadal ne csak azt jelentse, hogy feltámad a nemzet, hanem induljon útjára a nemzeti forradalom is, azzal a céllal, hogy minden tőle telhetőt megtegyen a szegénység ellen . . . El kell érni, hogy mindenkinek a munkáját kellően díjazzák, hogy megszűnjön a korábbi kizsákmányolás."[17] Noha az ilyesfajta megnyilvánulások fő hangoztatói a régi falangisták voltak, a legkülönbözőbb politikai táborokból indult politikusok szájából idézhetnénk hasonlókat.

Ami a 3. pontot illeti: túlságosan is elvont egy olyan elképzelés, amely a fasizmus sine qua nonjának nyilvánítja a konkrét külső agressziót, tekintet nélkül arra, hogy a szóban forgó állam általában — és az adott pillanatban — mennyire képes erre. A „modell"-nek ez az eleme eleve csakis nagyhatalmi fasizmust feltételez és ismer el. Ez visszautal Vajda Mihály „mindössze két fasizmus" álláspontjára, csakhogy így a bizonyításba előfeltevés keveredik. Emellett köztudomású, hogy a Franco-kormányzat étvágya e téren nem hiányzott, bár kielégítésének rajta kívül álló tényezők korlátokat szabtak. Kezdettől hangoztatta például Spanyolország történelmi jogát Gibraltárra (a német és az olasz sajtó lelkes helyeslésével). 1940 júniusában, amikor Franciaország összeomlása nyomán a helyzetet a maga számára kedvezőbbnek ítélte, nem habozott annektálni a tangeri nemzetközi övezetet. Különböző időszakokban többször is benyújtotta igényét a német és az olasz vezetőknek

[17] *Diario de Burgos*, 1939. április 22.

Korzikára és egyes észak-afrikai francia területekre. Mindezek az elképzelések azonban Spanyolország esetleges hadba lépéséhez kötődtek, amelyre nem került sor, mert Franco ki volt szolgáltatva az angol—amerikai olaj- és gabonaszállításoknak, s mert a moszkvai ütközet után, illetve a keleti frontra küldött Kék Hadosztály súlyos veszteségei nyomán a kedve is elment tőle.

Az is ismeretes, hogy a rendszer megfogalmazta *igényét a spanyol nyelven beszélő világ vezetésére.* Ennek előmozdítására a latinamerikai országokban szerteágazó szervezeti hálózatot is kiépített (Falange Exterior). A vágyak persze itt is túlhaladták a lehetőségeket, ám mindezeknek az igényeknek a hátterében az az elképzelés állt, hogy a tengelyhatalmak fölülkerekednek. S nem volt-e ez, nagyobb léptékkel mérve, a náluknál felkészültebb világhódítók esetében is végső soron illúzió?

Vajda Mihály 4. pontját nem egészen értem, mivel a külkereskedelmi árucserét soha egyetlen fasiszta állam sem szüntette meg, kiváltképp „teljesen" nem. A fasizmusra valóban jellemző az autarchiatörekvés. Ez azonban nem téveszthető össze az árucsere leállításával, sőt alkalomadtán — mint a spanyol esetben is — összefér elég nagy volumenű külkereskedelemmel. Az autarchia lényege nem ez, hanem olyan külgazdasági koncepció, amely az importtal csupán az országban hiányzó áruk, anyagok stb. beszerzése végett számol, az export értelmét pedig az ilyen behozatal ellentételezésében látja; elzárkózik viszont a tőkeáramlástól és a világgazdaságba való szerves beépüléstől. Ebben az értelemben viszont Spanyolország igen jellegzetes autarchikus állam, egészen az ötvenes évek legvégéig, amikor is — mint Vajda helyesen írja — „a rendszer elképzelései jelentősen változtak, a gazdasági fellendülésnek megfelelően". Arról azonban nem tesz említést, hogy az 1958—1959-es államcsőd, amelynek nyomán — a nemzetközi monopoltőke közreműködésével — az általa említett gazdaságpolitikai fordulat bekövetkezett, egy elég jelentős, noha erősen negatív mérlegű külkereskedelmi aktivitás következménye volt.

Ugyancsak foglalkozott a spanyol diktatúra jellegzetességeivel *Ormos Mária* és *Incze Miklós* „Európai fasizmusok 1919—1939" című könyve,[18] a fasizmus legfontosabb közös vonásainak összegzése alapján. Az általuk fasiszta jellegűnek ítélt rendszereket aszerint osztották több csoportba, hogy melyikben milyen mértékig valósultak meg ezek a vonások. Az első csoportnak a német és az olasz rendszert tekintik, amelyek a legkifejlettebb, zárt, totális diktatúrát testesítették meg. Spanyolországot — Portugáliával és Ausztriával

[18] *Ormos Mária—Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919—1939. Kossuth Könyvkiadó 1976. — A következő idézet a 254—255. oldalról van.

együtt — egy második csoportba sorolták, amelyben a hagyományos konzervatív reakció szerepe jelentős, s éppen ezért a felső régiókban megmaradt egy bizonyos politikai mozgás. Ezzel a jellemzéssel — amely az idézett munkában jóval árnyaltabb, mint ahogy dióhéjban összegezni lehetne — lényegében egyetérthetünk, néhány, az értékelés fő vonalát nem érintő helyesbítéssel. Így például túlzottnak tartom azokat a részeket, amelyekben Francónak és körének a falangistákkal mint a rendszer radikális szárnyával való leszámolásáról esik szó. Mint írják, „a valódi falangisták vezetőit, azokat, akik saját programjukat komolyan vették, Franco fokozatosan félreállította, sőt kettőt közülük száműzött, majd kivégeztetett". A radikálisokkal való leszámolás „nem egy uralomra jutott párt egy részével történt, hanem egy uralomra jutott reakciós csoport részéről a fasiszta párt zöme ellen irányult. Az egyetlen gesztus, amit Franco a valódi falangistákkal szemben megengedett magának, a már halott falangista vezető, Primo de Rivera kultuszának kifejlesztése volt."[19]

Tény, hogy Franco nem a Falange tőle független államát, hanem a saját diktatúráját építette föl, amelyben azonban a falangisták igen nagy szerepet játszottak. Igaz, mondvacsinált vádakkal halálra ítélték Hedillát, aki José Antonio Primo de Rivera 1936. novemberi kivégzése után a Falange legjelentősebb vezére volt. Ő ugyanis 1937 tavaszán nem fogadta el, hogy Franco és Serrano Súñer árnyékában legyen főtitkár. S bár rövidesen megkegyelmeztek neki, csak jóval később szabadult amnesztiával. Franco egyebekben a leszámolást azokra a falangistákra korlátozta, akiknek tevékenysége azzal fenyegetett, hogy sajátos „polgárháború" robban ki a francóista táboron belül. Kivégeztette például azt a két falangistát, akik 1942 augusztusában, egy istentisztelet alkalmával merényletet kíséreltek meg a spanyol hadba lépést ellenző angolbarát Juan Varela tábornok, hadügyminiszter ellen. Egyszersmind menesztette a nála tiltakozó Varelát és Galarza tábornok belügyminisztert, akiket személyéhez hű falangistákkal helyettesített. A tengelybarát Súñert viszont, aki megpróbálta lebeszélni a kivégzésekről, ugyancsak elmozdította, és az egykori monarchista Jordana gróffal helyettesítette.[20] Ez az eset jellegzetes. Egyrészt mutatja, hogy a felső régiókban valóban fennmaradt némi politikai játéktér. Másrészt azt is, hogy a féken tartás korántsem csupán a falangisták ellen irányult: az uralkodó blokk minden elemének többnyire egymással való kordában tartásáról volt szó. Ezt a módszert Franco esetenként fordí-

[19] Ugyanott, 243. old.

[20] *Carlton J. H. Hayes:* Misión de guerra en España. Epesa, Madrid 1946. 75—77. old.; *De la Cierva:* Id. mű, 496. old.

tott éllel is alkalmazta, méghozzá évtizedek múltán is, például 1971-ben, az ún. Matesa-botrány idején.[21]

Az említett korlátok között azonban Franco *szabad utat engedett a „nemzeti forradalmat" sürgető falangista demagógiának.* Ez a demagógia személyesen — legalábbis nyíltan — nem irányult ellene, ellenkezőleg: gyakran az ő beszédeiből vett idézetekkel „hitelesítették", sokszor nem is alaptalanul. Franco számára ez hasznos volt, mert erősítette azt a benyomást a tömegekben, hogy az ígért nagy szociális reformokat nem programszerűen sikkasztották el, hanem a Caudillóval is szemben álló „sötét erők", a nemzet belső ellenségei szabotálják. Franco végül is a Falange országos vezére volt, a Falange nevében kormányzott, a pártban pedig elsősorban arra a mintegy háromszáz régi falangista vezetőre támaszkodott, akik 1939 tavaszán szabadultak ki a köztársaság börtöneiből. Ezek nem élték át az 1937. tavaszi pártegyesítés utáni súrlódásokat, és szemükben Franco figurája harmonikusan olvadt össze José Antonio legendás alakjával. „Jól meg kell érteni — írta 1939 derekán Sánchez Mazas, a „régiek" egyike —, hogy a forradalom és a háború halottai között alapítónk, José Antonio ugyanazzal az egyedülálló ranggal rendelkezik, amellyel Caudillónk az élők között."[22]

Franco, miután egyebek mellett alárendelte magának a falangisták szervezeteit is, a politikai tevékenység körülhatárolt — ám nem jelentéktelen — területein szabad kezet, sőt monopóliumot biztosított nekik. A monarchisták, de nagyon sokáig az egyház égisze alatt sem működtek valódi tömegszervezetek: ezek a Falange „szolgálataiként" tevékenykedtek. Márpedig a vertikális szakszervezetek hosszú éveken át korlátlan urai maradtak az üzemi-vállalati életnek, mint Vilar írja, „inkább politikai, mint gazdasági beavatkozásukkal".[23] Hasonlóan hegemón szerepük volt a falangistáknak a lakóterületi munkában, az ifjúsági szövetségben, a nőmozgalomban, a politikai propagandában, a jótékonysági egyletekben, a külföldön élő spanyolok szervezésében. Ezért helyüket a spanyol társadalomban nem elég a nagypolitikában, vagy — mint szokás — a kormányokban, vagy az elitben játszott mindenkori szerepükön mérni. Figyelembe kell venni a spanyolok mindennapi életére gyakorolt hatásukat is. Az egyszerű spanyol nem találkozott monar-

[21] A Matesa állami érdekeltségű gépipari vállalat volt, amely nagyarányú exportcsalást követett el. Az ügy közvetlenül érintette a gazdaságot akkoriban irányító, az Opus Deihez tartozó technokrata csoportot, amelynek befolyását Franco saját hatalma szempontjából túlzottnak tartotta. Ezért utat nyitott a régi kékinges falangista milicia heves tüntetéseinek, visszaszorítva az Opus Dei politikusait.

[22] Mensaje de Rafael Sánchez Masas a las Falanges de Exterior. *Ya,* 1939. július 26.

[23] *Pierre Vilar:* Historia de España. Grijalbo. Barcelona 1980. 158. old.

chista tábornokokkal és angol diplomatákkal, de naponta dolga volt a fürkésző falangista körzetvezetővel, vagy üzemének kinevezett szakszervezeti funkcionáriusaival, jobb esetben az Auxilio Social mozgalmi hölgyeivel. A tartományok központi lapjai a falangista mozgalom hivatalos szócsövei voltak, ahol a falangista újságírók szerepe messze túlment számarányukon. A tömegekre gyakorolt hatás szempontjából nem mellőzhető, hogy (legalábbis az első évtizedben) sok mindent csak úgy lehetett elfogadtatni, ha a Falange tanaira való hivatkozással legitimálták — jóllehet ezeket a tanokat akkor már Franco eszméivel és (a lehető legszélsőségesebb) vallási tanításokkal „hígították" fel. S mivel igaz, hogy „a felszínen és hivatalosan továbbra is a Falange-program maradt a rendszer programja" és a totális állam falangista célkitűzését Franco valósította meg,[24] a spanyolok milliói számára a Falange ilyen értelmű jelenléte is kemény realitás volt és maradt évtizedeken át. A „konzervatívok" viszont — akik gyakran korántsem maradtak eszmeileg érintetlenek a falangista eszméktől — különvéleményüket sokáig csak zárt körben, leginkább külföldi diplomatákkal folytatott négyszemközti beszélgetésekben, vagy szűk körben terjedő szakkönyvek kendőzött fogalmazású eszmefuttatásaiban hangoztatták. Ők is zárt „kifutókba" voltak rekesztve, sajátos funkciókkal, Franco azon szándékának megfelelően, hogy magáról és politikájáról másmás képet alakítson ki Berlinben, Londonban és a semlegeseknél.

*

Ha végezetül össze akarjuk foglalni a Franco-diktatúra sajátosságait, mindenekelőtt arra utalunk, hogy a *korábbi, rokon diktatúrákhoz képest ellentétes ívű röppályán haladt.* Azok totális jellege az idő múltával mindinkább kiteljesedett, a Franco-rendszer viszont késői szakaszában veszített mindent átfogó, illetve nyílt terrorista jellegéből (bár ez teljesen sohasem szűnt meg).[25] Ennek a jelenségnek elsősorban az az oka, hogy a rendszer több mint háromszor annyi ideig volt uralmon, mint a német nemzetiszocialisták, és több mint másfélszer addig, mint az olasz fasiszták. Közel négy évtizedes fennállása során igen különböző nemzetközi szituációk hatottak rá.

[24] *Ormos—Incze:* Európai fasizmusok. 232., 234. old.

[25] Lásd többek között *Santiago Carrillo:* Mi jön Franco után? Gondolat Kiadó 1969. 104. old.; Az SKP KB VB határozata. El pueblo español necesita un partido comunista de masas. *Nuestra Bandera,* 1967. 54. sz.; *M. T. Mescserjakov:* Evoljucija frankisztszkovo rezsima. *Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija,* 1967. 9. sz. 84—86. old.; *José Osuna:* L'Espagne trente ans après. *Démocratie nouvelle,* 1966. 6. sz. 17—27. old.; *Linz:* Id. mű, 79—81. old.

Kétségtelen sajátsága volt Franco rendszerének, hogy csúcsán *nem a fasiszta mozgalomból, hanem a tábornoki kar autoritárius beállítottságú jobbszárnyáról jött vezér* állt, aki a falangista pártot a szélsőjobboldal gyűjtőmedencéjévé alakította, és igyekezett a maga eszközévé tenni, miközben bizonyos mértékig ő is a falangista célok megvalósításának egyik eszközévé lett. A Falange szociális demagógiájának egyes elemei idegenek voltak tőle, másokkal viszont maga is élt. Franco egyszerre volt államfő és (a hetvenes évek elejéig) kormányfő, a Falange vezére, a hadsereg főparancsnoka, a törvényalkotás egyetlen jogforrása. Totális személyi hatalma, mértékénél és aktív alkalmazásánál, főleg pedig tartalmánál fogva, eléggé egyedülálló, Hitlerével vetekszik, s nehéz lenne erőltetés nélkül a rendszer totalitárius-fasiszta jellegének ellentmondó jelenségként értelmezni.

Elüt a német és az olasz módszertől, hogy az állam *a szellemi élet bizonyos területein, főleg az oktatásban, átengedte közvetlen ellenőrző szerepét a katolikus egyháznak,* amely ezt nem kevésbé totalitárius, de mindenesetre konzervatívabb szellemben gyakorolta. A Németországhoz képest vallásilag sokkal homogénebb Spanyolországban nemcsak a Falange, de Franco is manőverezésre kényszerült az egyházzal, illetve a Vatikánnal szemben; az előbbinek doktrínája egyházellenes kiszögelléseit kellett lecsiszolnia ehhez, Francónak pedig hatalmi monopóliumából engednie valamit. Ennek fejében az egyház nemcsak Francót támogatta maradéktalanul, hanem a Falange mítoszait is nagymértékben akceptálta.[26]

A spanyol fasizmus egyedi vonása, különösen a nácizmussal szemben, hogy egyébként elég hangos *faji propagandája csak sokadrendű, mellékes elemként tartalmazta az antiszemitizmust,* amelynek szóra érdemes gyakorlati konzekvenciái Spanyolországban nem is voltak. Ez összefügg a francóista ideológiai konglomerátum „birodalmi" eszmekörével, a világméretű „spanyol összefogás" gondolatával, amely eleve etnikailag heterogén területek „birodalommá" szervezését célozta. Zacarias de Vizcarra, Argentínában élő spanyol pap, a Buenos Airesben megjelenő *El eco de España* című lapban már 1930 októberében figyelmeztetett arra, hogy „a világspanyolság fehér, fekete, indián és maláji fajokból, valamint ezek kombinációiból tevődik össze, ezért abszurd volna jellemzőit etnográfiai módszerekkel keresni".[27] Megjegyzései alapján Ramiro de Maeztú monarchista közíró javaslatára 1931-ben a min-

[26] Erre mutat például, hogy Primo de Rivera a világ második legnagyobb katolikus templomának, az Elesettek Völgyében épített gigantikus sziklakatedrálisnak az óriási keresztje alatt, a templom mértani középpontjában nyugszik egy gránitlap alatt.

[27] *Acción Española,* 1931. 1. sz. 8—9. old.

den év október 12-én rendezett Spanyol Faj Napját is átkeresztelték a Világspanyolság Napjává (Día de la Hispanidad). Összekötő kapoccsá így a spanyol nyelv és kultúra lépett elő, ami egyrészt tágította a célba vett impérium földrajzi határait, másrészt azonban enyhítette az elhatárolás tisztán rasszista jellegét.

Ez nem jelenti azt, hogy a spanyol sajtó, kivált 1945-ig, ne közölt volna antiszemita cikkeket. Ezek azonban rendszerint a külföldi zsidó tőke „összeesküvése" ellen dörögtek és 1939—1941-ben kulmináltak. Ilyen megnyilvánulásai viszont korántsem csak a falangistáknak voltak. 1939 júliusában például Barcza György londoni követ kérdésére, aki azt tudakolta: mennyire kell komolyan venni a sajtóban szellőztetett spanyol igényeket Gibraltárra, Franco (egyébként ismert konzervatív monarchista) nagykövete, Alba herceg azt válaszolta, hogy az ilyen híresztelések „nem egyebek, mint a nemzetközi zsidó sajtó kitalálásai".[28]

Ismeretes, hogy Franco 1943 és 1945 között bizalmasan utasította Spanyolországnak a németek megszállta területeken működő külképviseleteit, hogy a Balkánon és más országokban állítsanak ki spanyol védőleveleket és vízumokat az életveszélyben levő zsidóknak, illetve nyújtsanak nekik egyéb diszkrét segítséget. Ilyen módon mintegy tízezer ember megmenekülését tették lehetővé. Emellett a Pireneusokon át hozzávetőleg harmincezer (francia vagy Franciaországba eljutott) zsidó szökött át Spanyolországba.[29] Ilyen akciót a budapesti spanyol követség is folytatott. Noha ennek a tevékenységnek a célja többek között az Egyesült Államok és Anglia jóindulatának elnyerése és ezen keresztül a rendszer átmentése volt, az említett tények kétségkívül árnyalják a diktatúra portréját.

Szemmel láthatóan eltér a spanyol variáns a némettől és az olasztól abban, hogy míg ott a diktátorok ereje az általuk vezetett mozgalom homogenitásában volt, a Caudillo a vezetésével kialakult hatalmi tömb sokszínűségét fordította a maga javára, olykor úgy, hogy annak áramlatait egymás ellen játszotta ki. Valóban igaz, hogy *ezzel az uralkodó osztályok különböző csoportjainak, illetve a Falange apparátusának némi önálló mozgási lehetőséget engedett.* (Lásd Ormos és Incze könyvében.) E lehetőséggel azonban igen szűk mozgástérben élhettek, s ami fontos, sohasem szervezetten. Hiba lenne eltekinteni attól, hogy az 1939 nyarán és őszén véglegesített intézményrendszerben a Franco vezette hatalmi tömb már nem viszonylag önálló irányzatok többé-kevésbé önkéntes szövet-

[28] Lásd Barcza György július 4-i követi jelentését. (OL Küm. pol. K 63-29-3558-1939.)

[29] *Benjamin Welles:* Spanien. Ende einer Diktatur? Paper Co. Verlag. München 1967. 212—213. old.; *Haim Avni:* España Franco y los judios. Altalena, Madrid 1982. 165—172. old.

sége, hanem az ellenforradalmi áramlatok szigorúan megszervezett, fölülről egységesen irányított tömörülése volt. Még a hetvenes évek elején is, amikor rendelet jelent meg arról, hogy a Nemzeti Mozgalom egykori áramlatai talaján, szigorúan a mozgalom keretében, pártokat helyettesítő „politikai klubok" alakulhatnak, ezek csak fantomok lettek, annak a jeléül, hogy a rendszer — jellegére nézve sokat mondó immunreakcióval — kilökte őket szervezetéből. Akkorra már az ellenzéket sem érdekelték a „klubok", mivel a politikai tevékenység jórészt áttevődött az illegális, a „legális" és féllegális pártok és csoportosulások harci terepére.

Ha *a terror és az elnyomás méreteit és jellegét* vesszük szemügyre, e tekintetben a Franco-diktatúra az első pillanattól kezdve *egyedülálló minőséget* képviselt, még az 1938 előtti német nácizmushoz képest is, amelyet ebben a vonatkozásban túlszárnyalt. Nem tett különbséget aktív és passzív ellenfelei között; „a bosszú igazságos művét" hirdette; ellenségei, ellenfelei vagy volt ellenlábasai számára nem tette lehetővé a csendes beilleszkedést. A megtorlásban „mélyebbre nyúlt", mint a német fasizmus: lényegében egészen a demokratikus pártok egyszerű tagjainak és a köztársasági hadsereg közkatonáinak szintjéig, ami az érintettek körét is példátlanul szélesen vonta meg.[30] Az első perctől kezdve Franco semmiféle lehetőséget nem adott arra, hogy a rendszer üldözöttei törvényes úton elhagyják az országot. (Mint ismeretes, a náci Németországban 1933 után még éveken át — a zsidók számára, bár korlátozásokkal, egészen 1938-ig — megvolt a távozás bizonyos lehetősége.)

A rendszer fontos vonása *rendkívül éles szembenállása mindenfajta tényleges képviseleti intézménnyel.* Franco az első pillanattól kategorikusan elutasította és kiküszöbölte bármely jogfolytonosságnak még a látszatát is — nemcsak az 1936-os, de az 1933-as, jobboldali többségű, sőt az 1923 előtti monarchikus cortesszel is. Hitler 1933 márciusában még szükségesnek tartotta, hogy a weimari törvények alapján kiírt többpártrendszerű választással legitimálja magát. (Ezzel a parlamenttel utóbb hét törvényt hagyatott jóvá; három szükségállapot-rendeletét is a weimari alkotmány 48. paragrafusára hivatkozva bocsátotta ki. Az 1933. március 23-i rendkívüli felhatalmazási törvényt, amely 1937 tavaszán lejárt, ismét ezzel az — addigra persze csak nácikból és együttműködőkből álló — testülettel hosszabbíttatta meg. Még 1939. január 30-án is, utolsó íz-

[30] A francóista hatóságok a győzelem előtti hónapokban 1 200 000 lapból álló kartotékrendszert állítottak össze a felelősségre vonandó köztársaságiakról. (*Diario de Burgos*, 1939. május 10.) 1939 áprilisa és 1944 júniusa között az igazságügy-minisztérium 1944-es hivatalos adatai szerint csupán a börtönökben 192 684 személyt végeztek ki. (*Max Gallo:* Histoire de l'Espagne franquiste. Laffont. Párizs 1969. 76. old.

ben, összehívta a Reichstagot, hogy 1943 májusáig jogilag is ismét prolongálja rendkívüli hatalmát.)[31] Bármennyire fiktív volt ez a parlamentesdi, mégis a kontinuitás egy fajtáját mímelte, amelytől Franco eleve mereven elhatárolta magát. Hitlernek a politikai pártok felszámolásához is mintegy öt és fél hónapra volt szüksége (az ezt formálisan is szentesítő deklaráció 1933. július 14-én jelent meg); Franco egyetlen pillanatig sem tűrte vele szemben álló szervezett erő létezését.

Francónak és híveinek a parlamenttel kapcsolatos véleményéhez külön nyomatékot adott a Politikai Felelősségrevonás Törvénye, amelyet 1939. február 9-én, még a polgárháború vége előtt bocsátottak ki. Ennek II/g cikkelye különösebb egyéb cselekmény híján is büntetendőnek nyilvánította „azokat a képviselőket, akik az 1936-os parlamentben, választóikat elárulva, cselekedeteikkel *vagy tartózkodásukkal* hozzájárultak a népfront eszméinek és programjának megvalósulásához".[32] Bűnösnek mondták ki tehát a népfront passzív ellenzékét is. A törvényt betű szerint alkalmazták. Az idők során az 1936-os cortes összesen hatvan képviselője került a francóista hatóságok kezébe. Közülük ötvenhetet kivégeztek. Kettő, életfogytiglanra ítélve, börtönben halt meg (egyikük nem is tartozott a népfronthoz). Csupán egy volt, akinek büntetését — halálos ítélet után — 1944-ben 30 évre változtatták, majd 1946-ban amnesztiával külföldre engedték.[33]

A Franco-diktatúra hézagmentes elnyomó rendszerének késedelem nélküli kibontakoztatása bizonyára összefügg azzal, hogy Franco győzelmét *több éves kegyetlen polgárháború* előzte meg, míg Hitler a demokratikus weimari alkotmány betű szerinti betartásával lett kancellár. Ugyancsak fontos tényező, hogy Franco 1939. áprilisi, végleges felülkerekedésekor *már kiépült, engedelmes katonai és igazgatási apparátussal rendelkezett,* Hitlernek viszont ezt még hatalomra jutása után kellett megteremtenie. Az is hozzájárulhatott, hogy Hitler egy válság végén, a fellendülés kezdetén ragadta meg a hatalmat, és hamarosan érzékelhető javulást tudott produkálni, legalábbis a foglalkoztatás terén. Franco viszont *erősen lerombolt, anyagilag kimerült országot vett át, ahol a belső tőke ereje elégtelen* volt a konszolidációhoz, a rövidesen kirobbanó világháború körülményei között pedig csak igen korlátozottan tudott kül-

[31] Deutsche Parlamentsdebatten. 2. kot. 1919—1933 Fischer Frankfurt-am-Main—Hamburg 1971. 268. old.

[32] Bases documentales de la España contemporánea. 10. kot Guadiana Madrid 1975. 399. old — Az én kiemelesem — *H I*

[33] *Rolf Reventlow* Spanien in diesem Jahrhundert Europa-Verlag Bécs—Frankfurt—Zurich 1968. 454—455. old., *Pierre Broué* La revolution espagnole 1931—1939. Flammarion Párizs 1973. 75. old

ső forrásokhoz jutni. A diktatúra jellegére minden bizonnyal hatott az is, hogy *a lázadás első pillanatától olyan nemzetközi szövetségi rendszerbe illeszkedett, amely totalitárius vonásainak erősödése irányába hatott* (míg pl. a Horthy-rendszer csak fennállása második évtizedének közepén került ilyen kontextusba).

Mindezek fontos magyarázó körülmények, de nem változtatnak az eredményen: a Franco-rendszer totális, *nyílt és terrorista diktatúrát* gyakorolt, kisebb fokozati különbségekkel egészen az 1960-as évek közepéig, s jellegzetes vonásainak jó részét egészen megszűntéig magával hurcolta. Megszületésével 1939-ben nem a legújabb kori Spanyolország valamely korábbi reakciós kormányrendszere támadt föl, hanem — magától értetődően nem a beígért „társadalmi forradalom" révén és formájában — *a spanyol politikai reakció új, a fasizmusra jellemző minősége* jött létre. Más fasiszta diktatúrákkal összehasonlítva egyes vonásai azt jelzik, hogy azokhoz képest bizonyos tekintetben *kevésbé* jellegzetes típus volt, egyéb — nem kevésbé lényeges — vonásai csupán azt, hogy *más módon* volt jellegzetes.

A rendszer ereje *immobilitásában* volt. A második világháború végén már-már úgy látszott, nem tudja tartani magát. A hidegháború azonban megmentette: a Nyugat tőkés hatalmai számára ekkor éppen eredeti mivoltában vált értékessé. Ezért megelégedtek a rendszer olyan — mit sem jelentő — szépítő manővereivel, mint a kinevezett képviselőkből álló álcortes összehívása, majd a monarchia merőben formális helyreállítása 1947 júliusában. Amikor Franco, az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozatától tartva, 1945-ben *a konzervatív katolikus jobboldal néhány egykori politikusát tolta előtérbe* a kormányban, ez nem jelentett semmi változást a rendszer politikai arculatán, noha a szellemi életben némileg oldotta az 1939 utáni, szinte teljes bénulást.[34] A rendszer első ízben 1957—1958 körül került olyan helyzetbe, amikor (eleinte csak gazdaságpolitikai síkon) *változtatnia kellett merev struktúráin és módszerein.* Ez hamarosan megindította *politikai felbomlásának folyamatát* is. Bekövetkezett a *Togliatti* által az olasz helyzet perspektíváinak vizsgálata kapcsán már 1932-ben előre jelzett eset. „Egyáltalán nem lehet kizártnak tartani, hogy egy bizonyos időpontban valamely kiéleződött helyzet nyomása és egy nagy erejű tömegmozgalom fenyegetése alatt a fasizmus megkísérel valamilyen módon visszafordulni s bizonyos »szabadságot« ad — politikai kompromisszum alapján — maghatározott ellenzéki csoportoknak, hogy e csoportok tevékenysége révén elejét vehesse a néptömegek forra-

[34] *Elias Díaz:* Pensamiento español 1939—1973. Cuadernos para el diálogo. Madrid 1974. 54. old.

dalmi, osztályharcos fellépésének."[35] Az uralkodó osztályok politikai áramlatai azonban a diktatúra éveiben annyira nem éltek valóságos életet, hogy képtelenek voltak az erőszakszervek pajzsa mögül kilépve nyílt politikai harcban síkraszállni a társadalmi rend védelmében. A terepet fokozatosan az illegális és féllegális tömegmozgalmak hódították meg. A diktatúra támaszainak erejéből csak arra futotta, hogy az átalakulást — a nemzetközi imperializmus védőernyője alatt — tizenöt évre elhúzva, módot találjanak apparátusuk jelentős elemeinek az új, liberális rendszerbe való átmentésére. Nem a maguk mentésére (leszámolás nem fenyegette őket), hanem a jövőbeni visszavágás érdekében. S ha ma Spanyolországot szocialista párti parlamenti többség kormányozza is, számolnia kell a katonai, rendőri, igazgatási apparátus átmentett elemeinek a jelenlétével.

[35] *Palmiro Togliatti:* A demokrácia és a szocializmus problémái. Kossuth Könyvkiadó 1965. 16. old.

ORMOS MÁRIA

Fasizmus és egyház Közép-Kelet-Európában

A fasizmust vizsgáló tudósokat régóta foglalkoztatja az a kérdés, hogy a fasizmus ideológiájában és gyakorlatában milyen a konzervatív és a radikális elemek viszonya. Számos kutató úgy vélekedik, hogy amennyiben egy mozgalom, illetve egy politikai rendszer kimutathatóan konzervatív jegyeket visel, eleve nem tekinthető fasizmusnak, hanem legfeljebb konzervatív-autoritatív jelenségnek.

E problematikán belül elméleti szempontból jelentős a fasizmus és a vallás kapcsolata, gyakorlatilag pedig a fasiszta mozgalmak és rendszerek viszonya a különböző egyházi hierarchiákhoz és szervezetekhez. Ez a kérdés Spanyolország és Olaszország mellett, de talán még ezeknél is jobban Közép-Kelet-Európában ragadható meg.

A szóban forgó övezetben — Magyarországról és Ausztriáról most nem beszélve — a harmincas években három jelentős szélsőjobboldali mozgalommal találkozunk. Ezek: a horvát Usztasa, a romániai Vasgárda és a Hlinka-féle Szlovák Néppárt. Az első kettő fasiszta, a harmadik konzervatív kereszténytyszocialista szervezet, erősen radikalizálódó extrémista szárnnyal. Kezdjük ez utóbbival.

*

Hlinka Szlovák Néppártjában a klérus kezdettől fogva domináns szerepet játszott. A párt általában meg tudta szerezni magának a szavazatok mintegy 30%-át, s ha csak a szlovák lakosokat vesszük figyelembe, befolyása 50% körül mozoghatott. Programjának középpontjában Szlovákia területi autonómiája állt. Cseh- és protestánsellenes volt, kereszténytyszocializmust hirdetett, s ehhez az ismert pápai enciklikákból merített gyakorlati ideákat. Bár a pártban erős volt az antiszemita áramlat, a húszas években ez még nem volt radikálisnak mondható. Megváltozott a helyzet a harmincas években, amikor a párton belül világosan kialakult egy új irányzat. Hívei számára a nemzeti autonómia már nem végcél volt, hanem a végcél része, vagy talán egy olyan sokkal átfogóbb átalakulás egyik szakasza, amelyet már aligha nevezhetünk másnak, mint fasizmusnak. Ez az áramlat, amelynek Magyarországon is jól ismert egyik

vezetője Tuka volt, messze előrehaladt szélsőséges irányban mind az államszervezetet, mind a faji politikát illetően.

A Szlovák Néppártban lezajló változásnak — sajátos módon — nem a párt társadalmi összetételének módosulása volt az alapja. Nem azért kezdődött a radikalizálódás, mintha a reverendát a civil ruha kezdte volna háttérbe szorítani, hanem inkább azért, mert a pártalapító idősebb generációval szemben — s részben már a helyén — egy új nemzedék tagjai jelentek meg. Ezek között voltak fiatal papok, az extrémista megoldások és módszerek hívei, akik egyébként áhítoztak arra is, hogy a párt vezetését és ennek segítségével magát a hatalmat a kezükbe kerítsék.

Az extrémisták 1939 márciusában de facto hozzáláttak a szlovák állam kialakításához, még azelőtt, hogy Hitler a párt náluk mérsékeltebb, konzervatívabb vezetőjének, Tisónak a közreműködésével Szlovákiát úgynevezett függetlenséghez juttatta volna. De míg a németek egyik kezükkel a konzervatív Tisót támogatták, a másikkal elősegítették a Hlinka-gárda megszervezését és tevékenységét. Ez egyúttal azt is eredményezte, hogy míg az új szlovák köztársaság alkotmányt fogadott el és valamennyire igyekezett kidolgozni legalitásának formáit, napirenden voltak a németországi náci uralom első időszakát idéző, nemegyszer azokra is rálicitáló erőszakosságok, brutalitások, gyilkosságok.

Lényegében véve a rendszer mozgása egyirányú volt: egy olyan hatalmi struktúrából, amely szeretett volna megállni a keresztényszocialista színezetű, klerikális jellegű konzervatív-autoritatív diktatúránál, lépésről lépésre fasiszta diktatúra lett. E mozgást két motor hajtotta. Az erősebb, a vezérmotor: a német késztetés. A másik, amely a nácikra támaszkodhatott: a belső extrémisták aknamunkája. Tiso maga is elismerte, hogy az adott körülmények között az utóbbiakat fékezni lehetett, de feltartóztatni nem. Ennek ellenére mind ő, mind a szélesebb konzervatív papi gárda a helyén maradt, együttműködött, és meglehetősen kevés sikerrel igyekezett „fékezni".

A szlovák állam történetére rányomta bélyegét az a harc, amelyet a klérus konzervatív vezető rétege és szárnya az extrémistákkal vívott, akik között szintén szép számban volt képviselve a papság. A konzervatívokat azonban e belharcban a már említett náci befolyás mellett saját hajlamaik is gyengítették. Ha ugyanis közelebbről szemügyre vesszük azt a legalitást, amelyet létrehoztak, úgy az már maga is a fasizmus előszobájának látszik. Az 1939-ben elfogadott alkotmány az állampolgári jogokat csupán a „szlovák etnikumú" lakosságnak biztosította. Eleve leszögezte azt is, hogy e jogokkal csak a Nemzeti Unió Pártja útján lehet élni. E párton kívül — német követelésre — csak a német és a magyar párt élvezett legalitást

és küldhetett három-három képviselőt a törvényhozásba. Az állam által preferált korporációs szervezkedést a „Quadragesimo anno" hatásának tulajdonították, de ekkoriban már legalább ugyanekkora hatása volt az olasz fasiszta korporációs kísérletnek is. Ugyanez elmondható a szakszervezetek helyébe állított szindikátusokról.

Az első zsidótörvényt a kormányzat 1939. április 20-án saját kezdeményezésre hozta. Az erről szóló dekrétumban minden foglalkozási ágra, tanulmányra és tulajdonra nézve 4%-ban szabta meg a zsidók lehetséges részvételét. Tekintettel arra, hogy egyes értelmiségi foglalkozásokban a zsidók 50%, illetve ennél is magasabb arányban voltak képviselve, ez a törvény százak és ezrek kisajátításában és üldözésében realizálódott. A gazdaságban a dekrétumot úgy hajtották végre, hogy minden zsidó tulajdon 51%-át árjának adták át, aki a továbbiakban, többségi birtoka alapján, úgy járt el, ahogy neki tetszett. 1941. szeptember 10-én a kormány ennél is sokkal messzebb ment. A „Codex judaicus" nevű újabb dekrétumban lényegében véve a nürnbergi törvények szellemében határozta meg a zsidóság kritériumait és hajtotta végre a zsidók jog- és tulajdonfosztását. Megkezdődött a zsidók „törvényes" üldözése, s ezen csak az államelnök személyes vétója enyhített valamit. Az igazságnak megfelelően meg kell mondanunk, hogy Tiso e jogával sűrűn élt, és beavatkozásával nem kevés zsidót mentett meg. Ezek valamennyien „gazdasági tevékenységet" űztek, s az elnök minden esetben éppen erre hivatkozott.

Dekrétumok és többnyire életveszély nélkül ugyan, de a kormány eltüntette a közéletből a többi más vallásút is: protestánsokat, ortodoxokat.

A mondottak egyben azt is jelentik, hogy ez az állam a Nemzeti Unió Párton kívül egyetlen szervezetet sem tűrt meg, hanem illegalitásba szorította a meglehetősen kis létszámú demokrata csoportot és a munkások képviseleti szerveit, pártjait, szakszervezeteit. Ilyen körülmények között már valóban nehéz megmondani, hogy egyáltalán hol kell keresnünk a hajszálat, amely e konzervatív, kereszténységszocialista ideológiára támaszkodó rendszert a fasizmustól még elválasztotta. Ha van ilyen hajszál, úgy azt mindesesetre elfújta a háború szele, illetve láthatatlanná tette a radikálisok és mindenekelőtt a Hlinka-gárda garázdálkodása.

A legalitást már csak az jelezte, hogy Szlovákiában „államilag" senkit sem végeztek ki anélkül, hogy az erre vonatkozó papírt az elnök alá ne írta volna. Ő pedig ezt csak akkor tette, ha az ítéletet eljárás előzte meg. Ez a valóságban annyit jelentett csupán, hogy az állam nem vette tudomásul azokat a „nem legális" gyilkosságokat, amelyeket a gárdisták és egyéb extrémisták az utcán követtek el. De nemcsak hogy nem vette tudomásul, hanem megakadályozni

sem tudta őket. Hasonló farizeus magatartást tanúsított ez az állam akkor is, midőn a zsidókat „soha viszont nem látásra" deportálta, úgy téve közben, mintha ezzel sem a legalitáson, sem a katolicizmuson nem esne csorba.

Kétségtelen, hogy mindez a klérus aktív részvételével zajlott. Az egyház káderállományát mindenütt ott találjuk a vezető pozíciókban: a törvényhozásban, az államtanácsban, a párt irányításában, a városi és a községi közigazgatásban, nem is beszélve az iskolákról, a különféle kulturális és propagandaszervezetekről. Másfelől — ha nem is döntő számban — a fiatal papok megjelentek a radikális fasiszta szárnyon, s ha helyzetük a klérus szempontjából kétségessé vált is, a reverendát nem kellett levetniük.

A felső klérusban egyes gondolkodó elmék 1943-ban már felismerték a veszélyt, amelyet egy leendő német háborús vereség tartogathat az egyháznak. Féltek a kompromittálódástól. Ezek a vezetők igyekeztek csökkenteni az egyház részvételét az államapparátusban és a kétes ideológiai vállalkozásokban. Nem mentek el azonban odáig, hogy a rezsimmel szembeszegüljenek. Ebben mind őket, mind a Vatikánt megakadályozta a kettős félelem: az egyik oldalon az extrémisták hatalomra jutásától, a másikon a baloldali „felfordulástól".

*

Szemben a szlovák párt és állam esetével, az Usztasa és az általa vezetett horvát állam fasiszta voltát eddig senki sem vonta kétségbe, noha az usztasamozgalom a horvát szeparatizmus és a fajelmélet mellett terrorista korszakában is magában foglalta a katolicizmus harcos válfaját. Ez nem modern katolicizmusra, még csak nem is a kereszténységszocializmusra, hanem az elszánt, eretneküldöző, intoleráns, inkvizitórikus katolicizmusra emlékeztetett. Az usztasák katolicizmusa nemcsak hogy megfért a rasszizmussal, de szerbellenességükhöz és minden nem horvát etnikai csoporttal szemben tanúsított türelmetlenségükhöz is érveket merítettek belőle.

Ante Pavelić és az usztasa vezető gárda voluntarizmusát csak növelte, hogy a szlovák párttól eltérően nekik Horvátországban soha nem volt jelentős bázisuk. Az usztasa tagság az 1937-ben elnyert legalitás körülményei között sem haladta meg a 40 000 főt a több mint hat és félmilliós lakosságból.

Miután Pavelić Jugoszlávia lerohanása után, 1941. április 10-én német döntés alapján elnyerte a főhatalmat a függetlenné kikiáltott Horvátországban, olyan terrorhadjáratba kezdett, amely a fasiszta övezetben is párját ritkította. Az usztasák tömegesen mészárolták le a szerbeket. Erőszakkal „megtérésre" kényszerítették az

ortodoxokat. Mind rendszeresen, mind anarchisztikusan irtották a zsidókat, a cigányokat, a baloldaliakat és az antifasisztákat; kényszerkitelepítéseket végeztek, s mindezt az esetek jelentős részében rendkívüli brutalitással hajtották végre.

Ellentétben Szlovákiával, az usztasa hatalmi apparátusban az egyháznak nem volt helye. Annál nagyobb része volt viszont a náci típusú fasiszta állam intencióinak végrehajtásában és ideológiája terjesztésében. A papi szemináriumok, az egyházi főiskolák és iskolák, a kolostorok az usztasák egy-egy erődjét képezték. A papok és a szerzetesek fiatal évjárataihoz tartozók tömegesen vonultak be önként tábori lelkésznek. Az ortodox vallásúakkal szemben tanúsított erőszakosságban és kegyetlenkedésekben például — Boszniában és Hercegovinában — a ferences szerzetesek jártak az élen. Számos pap csatlakozott az SS mintájára felállított Katonai Usztasához, és nem kevesen töltöttek be funkciót koncentrációs táborokban. Számos szerző szerint részt vettek tömeggyilkosságokban is.

Több mint húsz pap ült a horvát állam álparlamentjében, a szoborban, és egész sereg egyházi személy vett részt az usztasa szellemű oktatásban és ideológiai munkában. Bár nem bizonyítható, eléggé valószínű a feltevés, hogy Pavelić és több más prominens usztasa szökését is egyházi személyek tették lehetővé, sőt szervezték meg 1945-ben.

Mindez természetesen nem jelenti, hogy az egész egyházi szervezet egyetértett és együttműködött volna az usztasa állammal. Akadtak egyházi vezetők, akik igyekeztek visszatartani papjaikat, voltak közömbösek, ellenzékiek, sőt voltak olyan papok is, akik az ellenálláshoz csatlakoztak. A kép fő vonásain azonban ez alig változtat. Horvátországban ugyanis a fasiszta ideológia és a katolicizmus, valamint a fasiszta állam és az egyház még zavartalanabbul összefért egymással, mint Szlovákiában. Ha Szlovákiában az együttműködést és az összeolvadást az uralmon lévő konzervatívok némiképpen zavarták vagy fékezték, ennek Horvátországban nyomát sem látjuk. Előfordultak ezzel szemben olyasfajta egyház—állam súrlódások, amilyenek Olaszországból is ismertek: ezek lényegében mindig hatásköri kérdésekben jelentkeztek. Az egyházi vezetők nehezményezték, hogy az állam bele akar szólni térítési kérdésekbe, helyet követel és szerez magának a katolikus szervezetek irányításában, cenzúrázza a katolikus sajtót, és nem tesz különbséget meg nem tért és megtért zsidók között. Mivel a katolikus hívő üldözése és faji alapon való meggyilkolása nem egyeztethető össze a katolicizmussal, egyes egyházi vezetők megkísérelték, hogy az átkeresztelkedett zsidóknak mentességet biztosítsanak. Igyekezetük azonban hiábavaló volt.

Érdemes néhány szót szólnunk a horvát kérdéssel kapcsolatban

a Vatikánról is. Az usztasa állam kivételesen kegyetlen volt és kivételesen magasra tartotta a katolicizmus fehér zászlaját. Ha egyes horvát főpapok utólag azt állították, hogy a maguk részéről mindezzel messzemenően nem értettek egyet, ezt egyéb bizonyíték híján is elhihetjük, lévén, hogy az egyet nem értés hangos kimondása az életüket veszélyeztette volna. Nem érvényes azonban ez a Vatikánra. A pápát az usztasa állam rémtetteivel kapcsolatban a nyilvánosság előtt elsősorban bizonyára az késztette hallgatásra, hogy Pavelić óriási szerepet, valamint szellemi és anyagi előnyöket biztosított a katolikus egyháznak.

*

A romániai Vasgárda esetében nincs módunk rá, hogy az összeférhetőség kérdését egy rendszer vizsgálatáig vigyük, lévén hogy a Vasgárda csak néhány hónapig volt a kormányzás részese, és önálló hatalmi szisztémát nem építhetett ki. Meg kell elégednünk tehát azzal, hogy a problémát a gárda mozgalmi szakaszában, következésképpen ideológiai szinten érintsük.

Ebből a szempontból viszont a Vasgárda nyújtja a legtanulságosabb és legmeggyőzőbb példát a fasiszta ideológia és a vallásos képzetek összeolvaszthatóságára. Mivel a Codreanu-mozgalom fasiszta jellegét szintén nem kell bizonyítani, elegendő, ha a probléma másik részével foglalkozunk. A kérdés pittoreszk oldalai — Mihály arkangyal megjelenése, a vasgárdista agitáció vallásos processzió jellege — eléggé ismertek ahhoz, hogy e jelenségeknél ne időzzünk el. E külsőségekre és leleményekre könnyen rámondhatjuk, hogy jól kiválasztott trükkök voltak, amelyeket a gárdisták olyan nép meghódítására szántak, amely nemcsak nagyon vallásos volt, de még eléggé babonás is maradt.

Volt azonban a Vasgárda és az ortodoxia, illetve a gárdista és az ortodox szemlélet között egy sokkal mélyebb és fontosabb, kettős kapcsolat is. Egyfelől szellemi kapcsolat. Ez természetében nem, csak módozataiban különbözött attól a kapcsolattól, amely a fasiszta nacionalizmust és a domináló egyház nemzeti vonalát más esetekben közelítette egymáshoz. Másfelől kapcsolatlehetőség rejlett a vezető fasiszta személyiségek lelki alkatában is, s ez volt az, ami a Vasgárda Codreanu-korszakának kivételes, máshonnan nem ismert vonásokat kölcsönzött.

Közép-Kelet-Európa egyházai, és nemcsak a reformáltak, de a katolikusok sem tudtak kitérni az elől, hogy univerzalizmusuk mellett vagy azon belül valamilyen módon kifejezésre juttassák nemzeti voltukat. Minél prokatolikusabbá vagy prokeresztényebbé vált az állam — amint említett példáinkban történt —, annál gyorsabban

haladt előre az egyház a nemzeti, illetve nacionalista úton, annál könnyebben tette túl magát általános humanitárius velleitásain. Ebben az övezetben a papság legnagyobb részét a demokratizmus alig érintette; s az egyházaknak az erősen hierarchizált, totális állam nem volt ellenszenves, sőt elvileg kifogást sem emelt ellene. Ennek az volt a feltétele, hogy a totális állam biztosítsa az egyház anyagi és szellemi hatalmát, s ez — Németországtól eltérően — itt megtörtént.

Ebben az eléggé általánosnak mondható közép-kelet-európai képben a román ortodox egyháznak néhány sajátossága is volt. Mindenekelőtt tételezetten, megvallva és hagyományosan nemzeti volt, és a török uralom alól felszabadult Romániában vallási szempontból csaknem egyeduralkodó. 1918 után azonban szembekerült több más egyházzal, amelyek minden esetben idegen nemzeti kisebbségeket reprezentáltak. Az összekapcsolódás tehát már nemcsak általában a nemzeti, de azon túl a kisebbségi problematikában is lehetővé vált. Ráadásul az ortodoxia vallásos-dogmatikus alapon mint „Krisztus-gyilkosokat" bélyegezte meg a zsidókat, s ez utat nyitott ahhoz, hogy az ősidőkből visszamaradt vallásos antiszemitizmus könnyen összetalálkozzék a „modern" faji zsidógyűlölettel.

Mindamellett a román egyház társadalmi elhelyezkedése, súlya és presztízse nem hasonlítható a nagy tekintélyű nagybirtokos, katolikus egyházakéhoz. Befolyása nemcsak az államhatalomban és a közigazgatásban, hanem az oktatásban is csekély maradt; kebelén a szegény papok ezrei tengődtek. Mind a vezető személyeknek, mind az alsópapságnak jó oka volt rá, hogy elégedetlen legyen a romániai liberalizmussal, és közel érezze magát azokhoz, akik a civil pályákon ostromolták az aktuális hatalmat és be akartak oda hatolni.

Ezek a történelmi előzmények és körülmények teremtették meg a feltételeket olyan személyek fellépéséhez, akik az isteni rendnek megfelelő államot a fasizmusban vélték felfedezni.

Úgyszólván magától értetődött tehát, hogy a fasiszta mozgalom vezetői, akik egy zömében paraszti és vallásos nép bizalmába akartak férkőzni, kinyújtották kezüket az ortodoxia felé, és semmi akadályát nem találták annak, hogy saját totális államra és faji politikára irányuló elgondolásaikat vallásos formába öltöztessék.

Valószínűleg ez akkor is így történt volna, ha a Vasgárda vezetője, Codreanu, és vezetőtársa, Moţa, nem lett volna erre a vallásos-fasiszta szimbiózisra alkatilag igen alkalmas személyiség. Mindketten azok voltak, méghozzá egy eléggé ritka fajtából. A fasiszta vezérekben általában meghúzódott, vagy ki is tört belőlük a gyilkos bűnöző, s e hajlamukat valamennyien szublimálták. Saját kezükkel

többnyire nem gyilkoltak, hanem politikai-taktikai készségüket felhasználva a meghódított hatalmat kamatoztatták az áttételes, ám ekkor már tömeges méretű gyilkosságra. Ehhez mindegyikük kereste és meg is találta az indokot, a felmentést és a hozzá fűződő szerepet. Hitler egy merőben új, minden addigi történelemtől független emberi világmindenséget akart teremteni a hullahegyeken, és azt képzelte, ő az a legfeljebb sok évezredenként egyszer fellépő kivételes lény, aki nemcsak prófétaként a jövőbe lát, de mint hatalmas politikus, e jövőt egyszer s mindenkorra meg is teremti. Mussolini, egy kisebb hatalom valamivel szerényebb jövendőmondója és messiása lévén, megelégedett egy új civilizációs ciklus elindításával. A viszonylag kicsiny Románia fiainak nem juthatott ekkora szerep, és az a képességük sem volt meg, hogy a politikába menekülve mások kezével gyilkoljanak. Mind Codreanu, mind Moţa maga gyilkolt. A gyilkosságokat és további gyilkos szándékaikat azonban ők is egy nagy misszióval, illetve missziótudattal fedték el. Új világ és új civilizáció teremtésére nem vállalkozhattak, vállalkoztak tehát az isteni elrendelés végrehajtására, annál is inkább, mert — hirdették — a nemzet és az isten egyet akar. Meg voltak győződve arról, hogy az ő ellenségük a nemzet és az isten ellensége is. A gárdának Mihály arkangyal mutatta az utat. A vezetőknek pedig titkos, misztikus szerep jutott, egy nemzet felemelése és szolgálata egészen az önfeláldozásig, a halálig — vagyis a megváltó, a krisztusi szerep.

*

A mondottak alapján elfogadhatónak tűnik a következő tétel: amikor egyéb tényezők a fasiszta mozgalom kibontakozásának kedveznek, vagy létrejön egy fasiszta rezsim, esetleg bábrendszer, a fasizmus és az egyház közeledésének, együttműködésének vagy egyenesen szimbiózisának átmenetileg sem az ideológiában, sem a gyakorlati politikában nincs komoly akadálya, ha a többségi nemzetnek egyetlen domináns nemzeti egyház felel meg. Az egyház beépülése nem csorbítja a fasizmus jellemzőit, csak módosítja az ideológiát, illetve esetleg — a beépülés formájától függően — módosít bizonyos eljárásokat. Ilyen módosulás volt például, hogy szemben a már ismertetett, bonyolult szlovákiai gyakorlattal, Horvátországban, ahol a klérus nem a hatalom, hanem csak a végrehajtás részese volt, ezerszámra végeztek ki embereket minden szentencia nélkül.

Mindezek után egyetlen fontos elvi kérdést szeretnék még érinteni. Azt a kérdést, hogy vajon az érintett folyamat megkérdőjelezte-e az egyházak szemléletét, törést okozott-e a vallásos lélekben, s

mint többen vélik, skizofréniához kellett-e vezetnie a hivőben, vagy pedig mindez végbevihető volt súlyos lelkiismereti és szellemi konfliktusok nélkül.

Azt hiszem, a helyes válasz e kérdésre az, hogy a két vonulat átmenetileg súlyos konfliktusok nélkül együtt haladhatott. El kellett azonban érkezniük egy olyan ponthoz, ahol az összefonódás az egyházakat és a vallásokat már alapvető funkcióik felmorzsolódásával, megszüntetésével kezdte fenyegetni.

A fasizmussal szemben tanúsított tolerancia és a vele folytatott egyházi együttműködés általános alapjai eléggé ismertek. Ilyen alap volt, hogy a magányos, vallásos életet élő, elvonult remete, valamint az önfeláldozó vallásos ember mellett mindegyik egyház és vallás ismerte az ellenséget szóval és tettel üldöző harcos figuráját. Ezt a középkori alakot, az erőszakos térítőt és eretneküldözőt könnyű volt feltámasztani a bolsevikellenes keresztes hadjárat céljaira, s egyúttal kezébe nyomni a keresztet és a kardot a korabeli „eretnekek": zsidók, ortodoxok, protestánsok stb. üldözésére, különösen olyan területeken, ahol a társadalom és benne az egyház viszonylag kevéssé távolodott el az archaikus szerkezettől. Ez az alap jól működött addig, amíg az eretnek fel nem vette az egyedül üdvözítő vallást. Itt konfliktusforrást jelentett, ha az áttértek faji alapon való kiirtása jött szóba: ezen az úton a vallás és az egyház a fasisztákat már nem, vagy csak nagyon nehezen tudta követni. Ezt a dilemmát számos pap, köztük például Tisó, a spanyolországi inkvizíció szellemében megoldhatta, az egyházak és a vallások azonban önmaguk feláldozása nélkül nem tehették túl magukat rajta. Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy az egyházak a tömeggyilkosságok ellen zömmel vagy csaknem kizárólag az áttértek esetében tiltakoztak. (Ugyanez vonatkozik Németországban az euthanáziaprogramra.)

Az együttműködés alapjának további általános eleme, hogy az egyházak belső szerkezete, a vallásos nyáj és pásztorai közötti kapcsolat, valamint a társadalmakról és berendezkedésükről kialakult sugalmazások, illetve kidolgozott keresztény elgondolások több ponton nem estek messze a fasizmus monolitikus, hierarchikus és zárt társadalmi képletétől. E téren konfliktust idézhetett elő, ha a fasizmus a lelkek felett egyedül akart uralkodni, de az összetűzést el lehetettt kerülni, ha kész volt a terület megosztására.

Fasizmus és vallás együttműködési lehetőségének általános alapjába tartozott harmadszor, hogy a keresztény vallások morális normái mindig szerfelett rugalmasak voltak, s mindig adott viszonyok között, társadalmilag érvényesültek; vagyis interpretálhatók és megkerülhetők voltak. Valaha a társadalmi együttélés biztosítékaiként keletkeztek, és mindig társadalmilag értelmeződtek. Mindad-

dig tehát, amíg az „ellenség" elleni fellépés formáit védeni lehetett a harcos vallásos szempontokkal, a betű szerinti normák átlépése nemcsak hogy lelki konfliktust nem keltett, de morálissá volt minősíthető. Skizofréniának ott lehetett helye, ahol a vallásos érvek már kifogytak.

Végül fasizmus és vallás együttmenetelésének elősegítője volt, hogy az emberek többsége egy ideológiai rendszert nem tesz teljes egészében magáévá. Nem lesz tetőtől talpig fasiszta, mint ahogy nem volt soha tetőtől talpig vallásos. Mind a vallást, mind a fasisztaságot sokféle szinten és színvonalon lehetett vallani és megélni.

Ami az előbbit illeti, a vallásos képek — ismereteink szerint — sohasem éltek tisztán az emberek lelkében. Részben babonákkal keveredtek, részben pedig, ha bizonyos korokban az emberek szellemi-lelki életét meghatározták is, egész életüket mégsem töltötték ki. A modern időkben még a legelmaradottabb európai társadalmakban is növekedett azok száma, akik vallásosak maradtak ugyan, de a vallás kritériumait csak kevéssé és felületesen ismerték. Hittek is meg nem is, egyes hittételeket vallottak, másokat nem. Semmi akadálya nem volt annak, hogy akár a régi típusú vallásos-babonás, akár a felületes-modern vallásosságba új babonák és új felületes „meggyőződések" épüljenek bele.

Több szintje figyelhető meg a fasiszta gondolkodásnak is. A legáltalánosabb szintet a köznépnek szánt kisebb-nagyobb ígéretek, az igazságosság mezébe öltöztetett megkülönböztetések és a nagy sokaság által helyeselt nemzeti célok képezték. Ennél mélyebb ismeretekkel rendelkezett a fasiszta militáns gárda, de a „végső" célokat, eszközöket és módszereket csak nagyon kevesen „tisztázták" a fejükben és tartották kezeik között. Amit a fasisztákat követő tömeg és még a végrehajtók egy része is célnak hitt, nem volt azonos azzal, ahová a vezérek a valóságban meneteltették őket. Az ördögi körbe bekerülhettek emberek, akik a fasizmusnak csak egy részét ismerték, például a nemzeti célokat, amelyek könnyen összeférték ugyancsak lyukacsos, fragmentumokból összetevődő vallásos képzeteikkel. Mire az igazság a tudatukig ért, keresztény lelkük számára régen késő volt.

A felsorolt általános elemekhez Közép-Kelet-Európa tárgyalt területein további különleges jelenségek is társultak, megkönnyítendő a fasizmus és az egyház együtthaladását. Ezek között az volt a legfontosabb, hogy a fasizmus egyik esetben sem biztosíthatott magának másként bázist. Szlovákiában e tény evidens volt. Az ország társadalmi szerkezete és a politikai előzmények miatt a fasizmus más úton el sem idulhatott, mint a klerikális vezetésű, radikalizálódó konzervatív, kereszténytyszocialista színezetű párt keretében. Horvátországban a mindössze 40 000 tagot számláló Usztasa szá-

mára az egyház káderállománya jelentette az egyetlen számottevő forrást, ahonnan végrehajtó apparátusát kiegészíthette. Romániában pedig Codreanu felismerte, hogy az ország román lakosságának közel 90%-át alkotó és nagy többségében vallásos parasztsághoz más úton nem juthat el.

Ez a tény tette az itteni fasiszta vezéreket engedékenyekké az egyházi befolyással szemben, amelyet mind Szlovákiában, mind Horvátországban nemcsak hogy nem csökkentettek, de jelentősen növeltek. Nyilvánvaló, hogy ez a másik oldalon alátámasztotta az egyházak együttműködési lehetőségét és készségét, közreműködésük pedig elősegítette a hivők lelki konfliktusainak megoldását és közreműködését.

Mindhárom terület közös sajátossága volt továbbá, hogy a szóban lévő egyház az uralkodó etnikumban domináns, csaknem egyeduralkodó volt, egyházi-vallási ellentétei pedig túnyomórészt olyan más vallásokkal lehettek, amelyek egyidejűleg megfeleltek a fasiszta etnikai-faji üldöző hadjárat tárgyainak. Megjegyzendő egyébként, hogy a fasizmus sohasem merészelt szembefordulni egy domináns nemzeti egyházzal; ilyen kísérletre csak erősen megoszló vallási térkép esetében került sor.

A felsorolt körülmények, jelenségek együttesen elősegítették, hogy a fasizmus az egyházban és a vallásban támaszt találjon, hogy a két vonulat együtt haladhasson, sőt ideiglenesen össze is keveredhessék mind a fejekben, mind a tettekben.

Hozzá kell azonban ehhez tennünk, hogy ha egyház és vallás meg akart maradni annak, ami volt, vagyis nem kívánt az önmegsemmisítés útjára lépni, ennek az együttműködésnek egy ponton véget kellett vetnie. Miért volt kénytelen a Vatikán, mint általában véve minden nemzeti egyház fokozatosan a fasizmussal való szakítás és az elhatárolódás útjait keresni? A legplauzibilisabb, könnyen felfedezhető ok politikai. Attól fogva, hogy a németek vereségét előre lehetett látni, a fasizmus támogatása minden politikai értelemmel ellentétessé vált. Ezzel egyidőben kerültek felszínre olyan ellentétek is, amelyek az együttműködést globálisan akadályozták. Az „ellenség" vallásos és faji meghatározása közötti ellentétet már említettük. Ugyanabban az időben került a világ közvéleménye elé a náci és fasiszta tömeggyilkosságok híre is, s az ezektől való elhatárolódást már a politikai előrelátás tette tanácsossá. Emellett a napfényre kerülő apokaliptikus bűnök a hivők szemében kérdésessé tették a nácik és fasiszták részigazságait is, s rávilágítottak arra, hogy e rendszerek semmilyen pozitív társadalmi morállal nem egyeztethetők össze. A fasiszta diktatúrák túllendültek bevallott és az egyház által a vallással összeegyeztethetőnek vélt céljaikon. Olyan szférába jutottak, ahol felmondtak minden társadalmi mo-

rálnak, s ahol cselekményeik kizárólag anarchiát és pusztítást jelentettek.

Egyes papi személyiségek vagy egyházi csoportok benne ragadhattak ugyan ebben az egérfogóban, az egyházak és vallások, mint olyanok azonban nem engedhették ezt meg maguknak. A két kőtáblát kerülgetni lehetett, de félretenni nem. Az ellenség üldözése, a bolsevikellenes keresztes hadjárat, a nemzeti igazság nevében lehetett együttműködni, de egyházak és vallások nem kerülhetnek deklarált immoralitásba, ha egyházak és vallások akarnak maradni. Nem adhatják áldásukat az anarchisztikus pusztításra és a nemzetpusztulásra sem, mert bár a túlvilágra mutatnak, ezen a világon tevékenykednek. S mert ezen a világon tevékenykednek, csak addig létezhetnek, amíg megtartják pozitív társadalmi funkciójukat, amivel átmeneti partnerük, a fasizmus totálisan szembekerült.

Ezekből az okokból vált szükségszerűvé, hogy a pápa végül felemelje szavát, s az egyházfők nem, vagy kevéssé kompromittált része megpróbáljon mindent elkövetni, hogy a végjátszmában jól-rosszul kimenekítse az egyházat és a vallást a fasizmussal folytatott flört veszélyes kelepcéjéből.

IRODALOM

Az alábbiakban a felhasznált legfontosabb, összefoglaló jellegű munkák jegyzékét adjuk, amelyek további irodalmi tájékoztatással is szolgálnak. A művek megjelenésük sorrendjében követik egymást.

Szlovákia

Jozef Tiso: Die Wahrheit über die Slowakei. München 1948.; Slovenska republika, 1939—1949 (La République slovaque. Almanach publié à l'occasion du dixième anniversaire de la fondation.) Scraton 1949.

Joseph A. Mikus: La Slovaquie dans le drame de l'Europe. (Histoire politique de 1918 à 1950.) Párizs 1955.

Jörg K. Hoensch: Die Slowakei und die faschistische Neuordnung Europas. Köln—Graz 1972.

Yeshayahu Jelinek: The Vatican, the Catolic Church, the Catolics, and the Persecution of Jews During World War II: the Case of Slovakia. In: Jews and Non-Jews in Eastern Europe 1918–1945. Jeruzsálem 1974.; Clergy and Fascism: The Hlinka Party in Slovakia and the Croatian Ustasha Movement. In: Who were the Fascists? Social Roots of European Fascism. Ed. by *Stein Ugelvik Larsen, Bernt Hagtvet, Jan Pekar Myklebust.* Bergen—Oslo—Trons 1980.

Horvát Usztasa Állam

Rudolf Kiszling: Die Kroaten. Köln—Graz 1956.
Edmund Paris: Genocid in Satellite Croatia 1941—1945. Chicago 1960.
Ladislav Hory und *Martin Broszat:* Der Kroatische Ustascha-Staat 1941—1945. Stuttgart 1964.
Carlo Falconi: The Silence of Pius XII. London 1965.
Y. Jelinek: Clergy and Fascism . . .

Vasgárda

Corneliu Zelea Codreanu: Eiserne Garde. Berlin 1939.
Martin Broszat: Die Eiserne Garde und das Dritte Reich. Politische Studien 1958.
Eugen Weber: Varieties of Fascism. Doctrins of Revolution in the Twentieth Century. Toronto—London—New York 1964. 106—114. old.; The Men of the Archangel. In: Journal of Contemporary History. 1966. január.
F. L. Carsten: The Rise of Fascism. London 1967. 181—193. old.
Zeev Barbu: Rumania. In: European Fascism. London 1968.; Psycho-Historical and Sociological Perspectives on the Iron Guard, the Fascist Movement of Romania. In: Who were the Fascists . . .
Mihai Fătu—Jon Spălătelu: A Vasgárda — fasiszta típusú terrorszervezet. Bukarest 1971.
Ormos Mária: A Vasgárda. *Történelmi Szemle.* 1982. 3. sz. 426—442. old.

SZOKOLAY KATALIN

A lengyel szanációs diktatúra pályájának fejlődésvonalai

I. A FASIZMUS FOGALMA KÖRÜLI VITÁHOZ

Hitlerék ötven évvel ezelőtti németországi hatalomátvétele — bár valamennyi tragikus következményét akkor még senki sem sejthette — gyökeres változást hozott a húszas évek óta a fasizmus értelmezéséről folyó vitákban. A rendkívül agresszív nemzetiszocialista mozgalom és a világuralomra törő német finánctőke nyílt szövetségvállalása — pontosabban: szövetségének nyilvánosságra kerülése — súlyosan megrázta a nemzetközi közvéleményt. S míg a korábbi viták elsősorban a húszas évek elején kibontakozott új tendenciáknak, a fasizálódás jelenségeinek a társadalmi bázisát, a tömegek hangulatváltozásának jobboldali radikalizálódásának hátterét, társadalmi-gazdasági okait kísérelték meg feltárni, 1933 után a hatalomra került fasiszta diktatúra — s annak is a legagresszívebb formája, a német fasizmus, illetve ezzel összefüggésben a német finánctőke szerepe — került a figyelem középpontjába.

Az a szorongás, amit a hitlerizmus egyes népek, sőt népcsoportok megsemmisítését célzó, szinte leplezetlen törekvései okoztak, a történetírásban is háttérbe szorította a húszas évek jelenségeinek árnyalt vizsgálatát, s maga a totális hatalom, az ezzel járó fenyegető veszedelem került előtérbe. Ezt diktálták a fasizmus és a háborús veszély elleni összefogás kísérletei is.

A második világháború döbbenetes tapasztalatai tovább merevítették azokat a gondolkodási kereteket, amelyek a hitlerista nemzetiszocializmust tették a két világháború között Közép-Kelet-Európában kialakult folyamatok viszonyítási alapjává. Ez önmagában nem lett volna baj. Történetírásunk azonban hajlamossá vált arra, hogy ezek után visszamenőleg is a fasizmus gyűjtőfogalmát alkalmazza szinte minden olyan kapitalista konszolidációs törekvésre vagy a burzsoá pártok ellentéteinek talaján kibontakozó reakciós politikai tendenciára, amely vagy nagyobb társadalmi csoportokat hozott mozgásba, vagy hangsúlyozottabban képviselt bizonyos ellenforradalmi elemeket, nemegyszer a fasizmus bizonyos elemeit is. Mindezt egyszerűen a fasizmus fogalomkörébe utalta.

A fasizmus viszont tudatunkban akkor már akaratlanul is a legagresszívabb formával, a német nemzetiszocializmussal azonosult, holott a burzsoá reakciónak számos változata létezik, amelyek korántsem mind vonhatók a fasizmus fogalomkörébe, különösen pedig nem sorolhatók annak nemzetiszocialista formájához.

Mindez megnehezítette a tisztánlátást. A jobb tájékozódás kedvéért talán újra meg újra vissza kellene nyúlnunk a korabeli vitákhoz. A fasiszta mozgalmak kialakulásakor a kortárs gondolkodók, megállapításaik ellentmondásossága ellenére, közvetlenebbül érzékelték és érzékeltették azokat a konkrét folyamatokat és változásokat, amelyek Európában egy-egy adott időpontban végbementek. Írásaik azt is tükrözik, mennyire nehéz ezeket a jelenségeket egyetlen kategóriába sorolni. Segítségükkel talán eljutnánk egy reálisabb közép-kelet-európai kép kialakításához is, annak pontosabb eldöntéséhez, hogy mit tekinthetünk szűkebb földrészünkön fasizmusnak, a folyamatok mely szakaszán beszélhetünk valóban fasiszta tendenciákról, mi a különbség a fasiszta mozgalmak és az uralomra került fasizmus között, s az egyes országokban milyen politikai erők hordozzák ezeket a tendenciákat.

A társadalmi folyamatok értékelésének leegyszerűsítésében persze a korabeli gondolkodók is ludasok. Még olyan kitűnő gondolkodók is, mint Clara Zetkin, Otto Bauer vagy Georgi Dimitrov — akiknek pedig több megállapítása a fasizmus megértése szempontjából nem mellőzhető — megrekedtek valahol a társadalmi bázis nem elég elmélyült vizsgálatánál.

Mintha a vita azzal a feltételezéssel csúszott volna téves vágányokra, hogy a középrétegek, a kispolgárság határozza meg a fasizmust.

Nem kétséges, hogy elsősorban a kispolgárság, a középrétegek kerültek nagy tömegeikben a fasiszta demagógia hatása alá. Ennek okát azonban nem ezeknek a rétegeknek állítólagos ab ovo fasiszta mentalitásában kell keresnünk. Olyan új jelenségekről van inkább szó, amelyeket akkor még sem a kommunista mozgalom, sem a szociáldemokrácia nem érzékelt elég világosan. A kapitalista gazdálkodást az első világháború után Európa számos országában, különösen Közép-Kelet-Európában súlyos egyensúlyhiány, belső gazdasági és politikai labilitás jellemezte. Ennek okai például Németországban, Magyarországon, Lengyelországban — hogy csak szűkebb földrészünkön maradjunk — eléggé ismertek. Következményeiről is sokat beszéltünk már az utóbbi időben, de abban a vonatkozásban talán még nem eleget, hogy ez a labilitás először okozott igazán megrendítő létbizonytalanságot, méghozzá egyszerre a kispolgárság és a középrétegek számos kategóriája számára. Bizonyos csoportjaik előtt ugyan megnyílt az út az állami hivatalok

felé, de megnövekedett közvetlen függésük is, torkon ragadta őket a kiszolgáltatottság addig ismeretlenül erős érzése. Az ebből kivezető út keresésének iránya minden egyes esetben az adott politikai körülmények függvénye volt, s a tények igazolják, hogy ez történhetett mind a baloldali, mind a jobboldali radikalizmus irányába.

Ez a folyamatok olyan sokszínűségét eredményezte, hogy megítélésük nemcsak a kortársnak okozhatott komoly fejtörést, de a történetírót is nehéz dilemmák elé állítja. Annál is inkább, mivel a fasizmusnak mint mozgalomnak, valamint a politikai rendszerbe beépülő fasiszta tendenciáknak a kritériumai még most is nagyon bizonytalanok.

Véleményünk szerint a fentebb említett új jelenség — újabb és újabb széles társadalmi rétegek függővé válása a nagytőkétől — nemcsak a fasizmus tömegbázisának megítélése szempontjából fontos. Már a húszas években jelentősen kiszélesítette a munkásosztály *potenciális* szövetségeseinek a körét, függetlenül attól, hogy az adott országban fasiszta diktatúra volt-e vagy sem, még ha a munkásosztály politikai pártjai nem is ismerték fel ezt kellő időben, és nem is tudtak ezekkel a mozgásokkal mit kezdeni. Így a Komintern VII. kongresszusán megfogalmazott népfrontpolitika sem csupán a fasizmus elleni harc politikája. Ezen túl — ha kissé megkésve is — mint a munkásság és a középrétegek fokozott társadalmi egymásrautaltságát tükröző stratégia és taktika, a politikai erőviszonynak ilyen változásait tükrözi.

II. A LENGYEL SZANÁCIÓS DIKTATÚRA

A megítélési kritériumok bizonytalansága tetten érhető a lengyel szanációs diktatúra[1] értékelése körül kialakult vitákban is. A bizonytalanság egyik oka éppen abban rejlik, hogy számos más közép-európai jelenséghez hasonlóan a piłsudskizmus sem illik pontosan bele a fasizmus jellegéről 1933 november—decemberében, a Komintern VB XIII. plénumán adott, elsősorban a német nemzetiszocialista hatalomátvétel tapasztalatait általánosító definíció — azaz a „legek" — Prokrusztész-ágyába.

A piłsudskista hatalomátvétel 1926-ban nem egyszerűen úgy következett be, hogy egy finánctőkés csoportnak vagy az uralkodó osztályok valamely más csoportjának képviselői kezdeményezték. Piłsudski Varsó ellen vonulása mögött nem húzódott meg a földbirtokosságnak vagy a tőkések valamelyik körülhatárolható csoportjának titkos tevékenysége. Sőt mi több, Józef Piłsudski, amikor

[1] A címben is szereplő kifejezés magyarázatát lásd később.

néhány garnizonja segítségével megdöntötte a törvényes kormányt és kezébe ragadta a hatalmat, éppen egy tőkés, illetve földbirtokos csoportosulás politikai intézményrendszere ellen lépett fel, amely maga is a demokrácia korlátozására törekedett, s terrorral, az „erős kezű kormány" jelszavával próbálta enyhíteni a növekvő társadalmi feszültségeket. Piłsudski korrupcióval, tehetetlenséggel, sőt: a fasizmusra irányuló törekvésekkel (!) vádolta a megdöntött kormány politikusait. A súlyos nehézségekért a parlamenti rendszert tette felelőssé.

Mindehhez eszközként felhasználta a tömegek felfokozott elégedetlenségét, amelyben a fiatal, független lengyel állam rendkívül keserves tapsztalatai, az önálló állami léthez fűzött nagy illúziók összeomlása fejeződött ki.

1925 végén Lengyelországban súlyos belpolitikai válság volt kibontakozóban. Valójában az 1918 őszén ismét függetlenné vált államot — rövid átmeneti időszakoktól eltekintve — sem gazdaságilag, sem politikailag nem sikerült stabilizálni. A belső bizonytalanság egyik forrása a burzsoázia egymással versengő csoportjainak küzdelme volt. Az ún. krakkói konzervatívok idővel kiszorultak a kormányból, az ún. mérsékelt baloldal és a jobbszárny között viszont éles harc folyt a hatalomért. A mérsékelt baloldalhoz tartozott a Lengyel Szocialista Párt, a „Wyzwolenia" nevű baloldali parasztpárt és néhány kisebb csoportosulás. A jobboldalt a nemzeti demokraták pártja és a hozzájuk közel álló Keresztény Demokrata Párt képviselte. A két tábor közötti küzdelemben igen nagy szerepet játszottak az ún. centrumpártok, a „Piast" parasztpárt és a Nemzeti Munkapárt.

1923 végétől 1925-ig az ismert közgazdász, Władysław Grabski vezetése alatt álló kormány megkísérelte, hogy az Európában felgyülemlett érdekellentéteket kihasználva tartsa fenn ideig-óráig Lengyelország egyensúlyi helyzetét. A locarnói szerződés — Németország keleti határainak garancia nélkül hagyása — azonban csapást mért erre a törekvésre. A francia—brit—német közeledés szűkítette Lengyelország külföldi hitellehetőségeit. Az 1925 nyarán bevezetett német importvámemelés következtében a lengyel export és így a termelés jelentősen visszaesett, s ez aláásta a kereskedelmi mérleget és a zloty értékét. 1925 novemberében megbukott a kormány; Aleksander Skrzyński alakította meg az újat. Kabinetjében a nemzeti demokraták mellett az összes polgári pártok, sőt a Lengyel Szocialist Párt is részt vett. Ám ez a kormány sem tudta megállítani a helyzet súlyosbodását. A szocialisták azzal indokolták részvételüket, hogy „meg kell menteni az államot és a dolgozók osztályát a nemzet gazdasági életét fenyegető veszedelemtől", mivel „ez az állapot a társadalmat összeomlással és meggyengüléssel

fenyegeti, ami a lengyel demokrácia hanyatlását és ennek nyomán az állam hanyatlását eredményezheti". Az állapotok rosszabbodása, a tömegelégedetlenség fokozódása miatt azonban le kellett vonniuk a megfelelő következtetést, és végül is kiléptek a kormányból.

1926. május 10-én Wincenty Witos jobboldali parasztpárti politikus vezetésével Chjeno—„Piast" kormány[2] alakult, tehát a burzsoáziának az a csoportja vette kezébe a hatalmat, amelyik 1923-ban, a krakkói felkelés[3] idején, a társadalmi feszültség erőszakkal való „feloldására" vállalkozott.

A Witos-kormány megalakulása elkerülhetetlenül a belső válság teljes kiéleződéséhez vezetett. A miniszterelnök nem hagyott kétséget az iránt, hogy a rendcsinálás érdekében szélsőséges, parlamenten kívüli eszközökhöz fog nyúlni. Már első sajtónyilatkozatában az erős kéz kormányának nevezte kabinetjét. A jobboldali sajtó nyíltan népszerűsítette az olasz fasizmust.

A szejm — a parlament — baloldali pártjai határozatban közölték: a Witos-kormány „kihívást jelent az egész lengyel demokráciának"; ez a kormány „a dolgozó tömegeknek a kizsákmányolás fokozódását hozza, a külpolitikában vereséget, az ország védelmi erejének további gyengülését eredményezi, s teljesen képtelen a gazdasági élet újjáépítésére . . ." Ez „Lengyelország veszte és szégyene" — állapította meg a Lengyel Szocialista Párt felhívása.

A pattanásig feszült légkört használta ki Piłsudski és katonai csoportjai. 1926. május 12—13-án „Nem engedjük széthurcolni, kirabolni Lengyelországot!", „Nem engedünk kupeckedni a hadsereggel!", „Le a Chjeno—»Piast« kormánnyal!", „Éljen Piłsudski fővezér!" jelszavakkal kimentek az utcára, és szinte pillanatok alatt megnyerték a varsói utca emberét. Megdöntötték a Witos-kormányt, lemondásra kényszerítették Wojciechowski köztársasági elnököt, s magukhoz ragadták a hatalmat.

*

Piłsudski fegyveres akciója párosult a munkástömegek kormányellenes tüntetésével és sztrájkjaival. Fellépését kezdetben a baloldali pártok és a szakszervezetek is támogatták. Így szinte a baloldali pártok és a demokratikus vívmányaik védelmében küzdő munkás- és alkalmazotti tömegek válláról lépett a hatalomra.

Tábora meglehetősen amorf volt. A hatalmat néhány ezred segítségével vette birtokába. Az utca azt remélte, hogy megvalósítja az

[2] Keresztény Demokrata — „Piast" unió.

[3] 1923 novemberében kétnapos fegyveres összeütközésre került sor Krakkóban a vasutak militarizálása és a statáriális bíróságok ellen tiltakozó munkástömegek és a rendőrség között. A kormány vérbe fojtotta a felkelést.

ígért, tényleges társadalmi forradalom programját. Ezzel szemben Piłsudski fellépése valójában nem az uralkodó osztályok elpusztítását célozta, hanem azt akarta elérni, hogy *teljhatalmat* nyerjen tőlük.

1926-ban a lengyel társadalom széles rétegeinek a támogatását élvezhette, kezébe vehette a teljes hatalmat. Mégsem foglalta el az elnöki széket. Rendelkezett ugyan a tényleges hatalommal, de megelégedett a döntési joggal, nem kívánta felölteni a hatalom külső jegyeit. Úgy tűnik, ösztönösen megérezte, hogy az erős hatalomnak nem kell demonstrálnia erejét. Az alkotmányt és parlamenti rendszert elvető nyílt diktatúra fölösleges erőfitogtatás lenne, s ezen az alapon elvetette a „tiszta" államcsíny gondolatát is.

A piłsudskista historiográfia tagadja, hogy Piłsudskinak diktátori ambíciói lettek volna. Minek tekintsük akkor a hatalomátvételt, ami Lengyelországban 1926 májusában végbement? Láthatnánk benne a hatalomért egymással rivalizáló politikai erők játékát, amelyben mind Piłsudski és hivei, mind pedig a szélsőjobboldalt képviselő nemzeti demokraták, más és más eszközökkel, a lengyel burzsoá állam megszilárdítását, illetve belső társadalmi, gazdasági egyensúlyának megteremtését vélték elérhetni.

Piłsudski ennek során egyértelműen személyi hatalomra törekedett, és ez a törekvése nem volt mentes bizonyos bonapartista vonásoktól. Tiltakozott mindenfajta politikai párt ellen, ugyanakkor sajátos politikai táborának kialakulása már jóval a puccsot megelőzően megindult.

A lengyel szanációs diktatúra egyik legizgalmasabb kérdése Piłsudskinak és táborának a problémája, illetve a kettő egymáshoz való viszonya. Hogyan ítélték meg ezt a kortársak?

Adam Próchnik korabeli szocialista író 1933-ban megjelent könyvében a következőket mondja: „Piłsudskinak a módszere attól fogva, hogy a Lengyel Szocialista Pártból kivált, abban rejlett, hogy ne hozzon létre saját politikai pártot, hanem arra törekedett, hogy az összes politikai táborban legyenek követői, akik igyekeznek a lehető legnagyobb befolyásra szert tenni az adott párt politikájában. Ezek a piłsudskista csoportok, bár szét voltak szórva a sokszor egymással harcoló táborokban, mégis közösséget képeztek, valamiféle titkos, a szabadkőművességhez hasonló, pártok feletti szervezetet képviseltek."

A kor kommunistáinak is e tábor mineműsége okozta a legnagyobb gondot. A Lengyelországi Kommunista Párt (LKP) IV. konferenciája 1925 novemberének utolsó napjaiban figyelmeztette a párt tagságát és a dolgozókat, hogy az országban fasiszta puccs veszélye fenyeget. A párt ezt a veszélyt elsősorban jobbfelől, a nemzeti demokrata, földbirtokos-konzervatív szárny részéről várta.

Ugyanakkor a konferencián már elhangzottak olyan nézetek is, hogy elképzelhető egy ún. baloldali fasizmus, esetleg Piłsudski vezetésével. Ezt a hiedelmet maga Piłsudski is táplálni látszott, mivel nem lépett fel semmilyen politikai programmal, érdeklődését látszólag a katonai ügyek kötötték le. Az LKP Politikai Bizottsága 1926 áprilisában kidolgozott téziseiben Piłsudskit — leegyszerűsítve — „megalomániás, beteges mániákusnak" tekintette, aki csak a katonai ügyekkel foglalkozik. Ennek ellenére úgy látta, hogy „Piłsudski a hadseregen belüli ellenfeleivel való harcban és az azokat támogató politikai pártokkal (nemzeti demokraták) szembeni küzdelemben győzni fog", és a neve egyre gyakrabban szerepel az ellenzéki pártok zászlaján. A tézisek felhívták a figyelmet rá, hogy az érlelődő válság következtében Piłsudski befolyása rohamosan növekszik a parasztság és a munkásság körében. „Piłsudski a tömegek utolsó illúziója" — állapították meg. Az LKP-nek segítenie kell a tömegeket abban, hogy megszabaduljanak ettől az illúziótól, és elszakadjanak Piłsudskitól meg a piłsudskizmustól.

A pártnak a piłsudskizmushoz való viszonyát a dokumentum a következőképpen fogalmazta meg: „Úgy véljük, hogy politikai nyilatkozatainkban nem szabad a legkisebb kétséget sem hagynunk afelől, hogy minden demokratikus elem harcát támogatjuk — a piłsudskizmust sem kizárva —, ha a fasizmus ellen lép fel a republikánus-demokratikus intézmények és a munkás-paraszt követelések védelmében."

Henryk Walecki például már 1926. március 8-án, a pártvezetéshez intézett levelében arra hívta fel a figyelmet, hogy a nemzeti demokraták és a hozzájuk közel álló pártok részéről kevésbé fenyeget politikai puccs veszélye, hiszen népellenességük annyira közismert, hogy semmi esélyük a győzelemre. Ezzel szemben „a burzsoázia jelentős csoportjainak többé-kevésbé pozitív semlegessége mellett, a kispolgárság és bizonyos külföldi tényezők támogatásával Piłsudski kinyújthatja kezét a hatalomért". Egyébként Walecki véleménye is az volt, hogy egységfront megteremtésével kell küzdeni Lengyelországban a fasizmus veszélye ellen, és ebbe az egységfrontba be kell vonni a Piłsudski hatása alatt álló elemeket is.

Leński-Leszczyński 1926. április 20-i levelében a következőképpen foglalta össze álláspontját: „Lengyelországban jelenleg a fasizmus két táborban mozgósítja erőit: a földesúri—kapitalista táborban (jobboldali fasizmus) és a kispolgárság körében (piłsudskizmus). Ezek az erők parlamenten kívüli, antidemokratikus kiutat keresnek államcsíny útján — a hazai Mussolini vagy Bonaparte vezetése alatt." Leszczyński a piłsudskista tábort két csoportra osztotta: Piłsudski hivatali kádereire (tisztek, defenzív beosztottak), valamint a tömegekre (munkások, parasztok, dolgozó értelmiség). „A

mi feladatunk — írja —, hogy a tömegeket elszakítsuk a piłsudskizmus hivatalos részétől, és egyesítsük a forradalom érdekében. Egységfront a földbirtokos-kapitalista reakció ellen és Piłsudski leleplezése — ez a mi taktikánk." A megítélés tehát nagyon ellentmondásos, ami kétségtelenül a Piłsudski-jelenség bonyolultságából fakad.

Piłsudski „függetlenségi" múltja, korábbi szocialista párttagsága és az a tény, hogy időben „kiszállt" a lengyel közéletből, mindmind elősegítette, hogy illúziók övezzék személyét.

Nem osztozott a lengyel burzsoá kormányokkal a húszas évek közepén kibontakozott gazdasági és politikai válságért való felelősségben, s emiatt széles dolgozó rétegek szemében lehetett népszerű. A kommunista vezetők nagy része külön hangsúlyt is adott ennek a bonyolult problémának. Koszutska és Królikowski például 1926. április 18-i feljegyzéseikben arra figyelmeztetnek, hogy Piłsudski minden új válságban „mint a tömegek megmentője fog fellépni. A kommunista párt eddig nem törődött eléggé a piłsudskistákkal; holott még nincs elég ereje ahhoz, hogy elcsábítsa tőlük tömegeiket; legalább arra kell törekednie tehát, hogy a legjobbakat megnyerje a kommunizmusnak."

A párt súlyos dilemma előtt állt. J. Dutlinger-Mariański ezt meg is fogalmazta levelében: „Pártunk politikáját két tényező determinálja: *1.* a jobboldali elemek törekvése a diktatúrára, *2.* a piłsudskisták törekvése a hatalomra ... Passzivitás esetén, ha egyformán kezeljük mindkét tábort, amelyek közül az egyik nyíltan munkáslellenes, a másiknak pedig óhatatlanul azzá kell válnia — véleményem szerint a legsúlyosabb vereséget pártunk fogja elszenvedni, hiszen ez esetben a Lengyelország szempontjából sorsdöntő pillanatban pártunk kívül rekedhet a politikai életen ... Taktikánknak elő kell segítenie a reakció és a piłsudskizmus közötti antagonizmus kiéleződését, valamint Piłsudski izolálását saját táborán belül. Nem kell visszariadnunk attól sem, hogy támogassuk a piłsudskistákat még a hatalom kézbe ragadásáért vívott küzdelmükben is (nem tévesztve szem elől saját célunkat), annak tudatában, hogy ha megszerzik a hatalmat, a tömegek aktivizálódnak, így lehetőségünk lesz rá, hogy elmélyítsük és kiélezzük a harcot."

A piłsudskizmus megítélésénél sokan azt tartják a legfontosabbnak, hogy nem volt önálló mozgalom. Ez igaz, létezett azonban a jelentős piłsudskista tábor. Az is világos, hogy ez a tábor más volt a puccs kezdetén és más a későbbiekben.

A „szanáció" mint politikai jelenség valójában az 1926-os májusi puccs után bukkant föl a lengyel politikai életben. Már 1918-ban feltűntek azonban olyan kisebb pártok és csoportosulások, amelyek Piłsudski felé orientálódtak, és szélesebb politikai tábor kiala-

kítására tettek kísérletet. Közvetlenül Piłsudski köreihez tartozott ezenkívül a Lengyel Szocialista Párt, a baloldali parasztmozgalom, azaz az ún. függetlenségi tábor számos jelentős képviselője is. S bár Piłsudski mindvégig óvakodott politikai programja megfogalmazásától, ezek a pártok, csoportok az 1920-as évek elején több programnyilatkozatot, deklarációt tettek közzé. Hogy ezekkel Piłsudski mennyiben azonosította magát, azt nemigen lehet tudni.

Ezeknek a programoknak egyik jellegzetessége az állam szerepének erőteljes hangsúlyozása volt. „Az államban mindent az államért" — olvasható az egyikben. Az önálló állami lét elvesztésének tragikus tapasztalataira hivatkozva erős kormányt követeltek, amelynek alapja „az emberbe vetett hit és az egyének akaratának tiszteletben tartása".

„A nemzet a közösségi élet legvalóságosabb és legtartósabb formája. Az állam a szervezett nemzeti erők leghatalmasabbika és a nemzet politikai cselekvésének legfőbb eszköze."

Az „államiság" ideológiáját a társadalmi szolidaritás jelszavaival kapcsolták össze, ugyanakkor ezekben a programokban kifejezetten demokratikus hangsúlyok találhatók. Jellemző rájuk a népre, a dolgozó tömegekre való hivatkozás. Elítélték az uralkodó osztályok egoizmusát. A társadalmi életben különösen nagy szerepet szántak az értelmiségnek, a társadalmi „elitnek". Követeléseik között szerepelt a demokratikus köztársaság, az állampolgári szabadságjogok, a nemzetiségi és vallásszabadság. Földreformot és a nagytőke korlátozását hirdették.

Ezeknek a Piłsudskihoz kapcsolódó csoportoknak a jelentőségét nem szabad eltúlozni. Többnyire a baloldallal kokettáló értelmiségiekből álltak; semmi esetre sem ők képezték Piłsudski táborának fő erejét. Piłsudski valójában a hadseregben és az államigazgatásban élvezett befolyására, valamint a nagy politikai pártok tömegeire támaszkodott. A kifejezetten személyi hatalomra törő politikus számára azonban a parlamenti pártok egymás közti küzdelmei legfeljebb hatalmi játékának eszközeiként jöhettek számításba, de maguk a pártok nem lehettek politikai partnerek.

Tisztában volt vele, hogy megbízható politikai háttér nélkül nem valósíthatja meg elképzeléseit. Mivel pedig politikai párt vagy csoportosulás létrehozása ellentmondott politikai elveinek, elsősorban arra a tekintélyre épített, amelyet a függetlenségi táborban személyesen vívott ki magának az első világháború idején. A nagy hazafi nimbuszát erősítették az idézett politikai programok.

Piłsudski politikai táborának fő képviselői, legalábbis kezdetben, a politikai baloldalon helyezkedtek el, természetesen a kommunisták nélkül. Ez a bázis egyszerre szükséges és kellemetlen is volt, mivel a közvélemény különböző szektoraiban azt a számára

kényelmetlen hitet (illetve aggodalmat) tartotta ébren, hogy ő ennek a baloldalnak az érdekeit képviseli. Mégis, legalábbis hatalomra kerülése előtt, nem kívánta szétrombolni ezt a hiedelmet, hiszen a politikai fordulat megvalósításához a baloldali tömegek mozgásba lendülésére is szüksége volt.

Rendelkezett egy kb. 30 000-es katonai szervezet felett is, amelynek az adta a jelentőségét, hogy tagjai az újjáalakult lengyel hadseregben jelentős tiszti, vezérkari stb. posztokat töltöttek be.

Ez a meglehetősen széteső, bonyolult összetételű tábor igen sajátos szerepet játszott. Valójában éppen bonyolultságában, vegyes összetételében rejlett valódi ereje; nem egy esetben önállóan is mozgásba lendült, s magára Piłsudskira is nyomást gyakorolt.

Annak ellenére, hogy 1926 májusa után számos újabb csoport — a konzervatív erőket is beleértve — csatlakozott a szanációs táborhoz, egészen 1927 végéig nem állt össze szervezett piłsudskista tábor. 1927 végén jött létre a Kormánnyal Való Együttműködés Párton Kívüli Blokkja (BBWR) néven az a szervezet, amely a továbbiakban lényegében a szanációs párt funkcióját töltötte be.

Hivatalos programot a BBWR sem tett közzé megalakulásakor, de megjelentetett egy kiadványt, amely betöltötte a programnyilatkozat szerepét. Címe a következő volt: „Piłsudski marsall táborának ideológiája a BBWR elnökének, Walery Sławeknek a nyilatkozata fényében." Ez bírálta többek között a háború után született ún. márciusi alkotmányt, a szejm és a politikai pártok tevékenységét. Lengyelország egészségessé tételét, szanálását ígérte — innen a „szanációs" elnevezés. Ennek érdekében fő célként az állam megerősítését jelölte meg, a politikai rendszer reformja útján. Programba vette az elnöki hatalom kiterjesztését, a végrehajtó és a törvényhozó hatalom kiterjesztését, a végrehajtó és a törvényhozó hatalom hatáskörének jelentős megváltoztatását. A politikai rendszer egységessé tétele érdekében el kívánták érni, hogy a politikai pártok ne legyenek befolyással a hatalom gyakorlására, és olyan emberek kerüljenek a szejmbe, akik az „államiság eszméjével" vannak felvértezve.

Azt a szanációs tábor elismerte, hogy a nézetkülönbségek és a programbeli eltérések elkerülhetetlenek egy társadalomban, de azt követelték, hogy az egymással szemben álló erők az állam érdekében kössenek kompromisszumot. Újfajta demokráciát hirdetett, amelyben a felvilágosult társadalmi rétegek, az ún. elit csoportjai magukhoz emelik a széles dolgozó tömegeket.

A szanációsok felléptek a kifejezetten politikai tömegszervezetek ellen, mert szerintük ezek nem viseltetnek kellő megértéssel az állami szervezet szükségletei iránt. Szükségesnek tartották viszont a szakszervezeteket, a mezőgazdasági társulásokat, a szövetkezete-

ket, a katonai szervezeteket, a helyi önkormányzatot. Akceptálták a demokratikus köztársaságot, és elismerték a lelkiismereti szabadságot. Nem kétséges azonban, hogy jelentősen meg akarták reformálni a rendszert. A lengyel államiság felépítésének fő tényezőjét Piłsudskiban, a szabadság biztosítékát a hadseregben látták.

A szanációs tábor nem annyira közös eszmék körül, mint inkább a közös taktikai koncepció alapján konszolidálódott. Ez elsősorban Pilsudski személyi diktatúrájának támogatásában és a diktatúrával szembeszegülni próbáló politikai erők elleni harcban jutott kifejezésre.

Ezek a taktikai, politikai koncepciók fokozatosan kristályosodtak ki. Kezdetben, közvetlenül a puccsot követően a szanációs csoportok a parlamenti baloldal pártjain belül vagy azokkal szövetségben tevékenykedtek. Ám igen hamar nyilvánvalóvá váltak a politikai nézeteltéréseik. Már 1926 végén kezdtek felszínre kerülni az ellentétek, különösen amikor nyilvánvalóvá vált, hogy Piłsudski a konzervatívokat is be akarja vonni táborába. Nem érthettek egyet a szejm teljes mellőzésére irányuló törekvésekkel sem.

S amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a meghirdetett elvek ellenére korlátozás fenyegeti az állampolgári szabadságjogokat, hogy a sajtószabadság is veszélyben van, és hogy a szanáció új hatalmi központot akar létrehozni — a szakítás gyakorlatilag teljessé vált.

Az 1928-as választások után a szanációs kormányzat már nyíltan olyan hangulatot igyekezett kelteni, hogy az államot a forradalmi erők, azaz a kommunisták tevékenysége és a nemzetiségek elszakadási törekvései fenyegetik.

1928—1930 között a szanációs tábor mind élesebb harcot folytatott a parlamenti baloldal és a centrum ellen. Az ún. Centrolew (középbal) néven blokkot alakító ellenzék, amelyben elsősorban éppen azok a pártok helyezkedtek el, amelyek 1926-ban még a piłsudskizmust támogatták, első számú ellenséggé lépett elő a hatalmi monopóliumért, a parlament teljes visszaszorításáért, a teljes tevékenységi szabadságért folyó küzdelemben.

Az 1935. április 23-án elfogadott új alkotmány a köztársasági elnök jogkörét teljhatalommá növelte, s a parlamenti rendszer működésének megbénulását eredményezte.

A szanációs tömb mint politikai tábor valójában már a húszas évek végén is a diktátor hátországának, támaszának szerepét töltötte be. Nem voltak kikristályosodott politikai elképzelései, sem meghatározott cselekvési programja. A hozzá tartozó csoportok, pártok összetétele gyakran változott, s tagjaik eltérő elképzeléseket vallottak. Egyetlen tényező, Piłsudski tekintélye tartotta elsősorban össze őket.

Valódi nézetazonosságot talán csak egyetlen kérdésben, a külpo-

litikában képviseltek. „Az erők egyensúlyának" a koncepcióját hirdették, azaz a Németország és a Szovjetunió közötti egyensúlyozás politikáját.

Érdekes és rendkívül bonyolult a szanációs tömb szervezeti felépítése is. Elvileg elfogadták, hogy vezetőségük valójában maga a kormány. Ténylegesen az ezredeseknek — a hadsereg főtisztjeinek — a csoportja irányította a szervezetet. 1930 után a kormányt is ők uralták. Fővezérük állami szinten maga Piłsudski volt.

1935-ben meghalt Piłsudski, s ez fontos cezúra a szanációs rendszer történetében. A személyi diktatúra utódainak kollektív diktatúrájává alakult. Rövidesen felbomlott az addigi szanációs tábor, legalábbis nagyon kiléleződtek belső ellentétei. Felülkerekedtek benne a konzervatív, szélsőjobboldali erők. Fokozódott a nemzeti türelmetlenség, feléledt a korábban szerepet nem játszó antiszemitizmus. A frazeológiában mind erőteljesebben jelentkezett a „szervezett és fegyelmezett népre" való hivatkozás, ami a fasiszta ideológiákat jellemzi.

A táboron belüli liberális-demokratikus szárny ezzel a nyílt jobbratolódással Piłsudski mítoszát próbálta szembeállítani. Nem sok sikerrel, mivel ez a mítosz maga is rendkívül ellentmondásos volt. Mint ahogy ellentmondásos a mítosz továbbélése és újraéledése is.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Andrzej Ajnenkiel: Polska po przewrocie majowym. Varsó 1980.

Teodora Feder: Sprawa przewrotu majowego 1926. r. na Komisji Polskiej Międzynarodówki Kommunistycznej. *Z pola walki,* 1967. 2. sz.

Andrej Garlicki: Przewrót majowy. Varsó 1979.

Jerzy Holzer: Mozaika Polityczna Drugiej Rzeczypospolitej. Varsó 1974.

Józef Kowalski: Rozwój sytuacji wewnętrznej w KPP po przewrocie majowym 1926. r. *Z pola walki* 1963. 4. sz.

Jan Molenda: Pisudczycy a Narodowy Demokraci 1908—1918. Varsó 1980.

Adam Próchnik (Henryk Swoboda): Pierwsze piętnastolecie Polski niepodległej. Varsó 1957. (Az 1933-as kiadás utánnyomása.)

Székely Gábor: A Komintern és a fasizmus 1921—1929. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Szokolay Katalin: A szanációs diktatúra bevezetése Lengyelországban és a Lengyelországi Kommunista Párt politikája (1926). A Nemzetközi Munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1975/76. 143—149. old.

Szokolay Katalin: A lengyel szanációs diktatúra néhány vonásáról (1926—1935). *Történelmi Szemle,* 1962. 3—4 sz. 560—569. old.

GYENGE SÁNDOR

A fasizmus Latin-Amerikában az 1970-es években

I. A FASISZTA TENDENCIÁK KIBONTAKOZÁSA LATIN-AMERIKÁBAN[1]

Az ötvenes években az amerikai kontinens déli felén kiéleződött a strukturális válság. Alapja az amerikai imperializmus kontinentális egyeduralma, az importhelyettesítő iparosodás kifulladása, a tőkés antagonizmusok megerősödése, a félfeudális csökevények továbbélése volt. A kiéleződött társadalmi-gazdasági ellentmondásokat az uralkodó osztályok számos országban nem tudták megoldani a hagyományos módszerekkel.

A mind elkeseredettebbé váló osztályharc megnövelte a válságból való forradalmi kitörés lehetőségét. A kubai forradalom győzelme után, különösen pedig szocialista forradalommá fejlődésével a kontinensen napirendre került a válság szocialista megoldása, példázva, hogy napjainkban minden következetes forradalom szükségszerűen közelít az antikapitalista, szocialista feladatok megoldásához.

A forradalmi fellendülésre adott első válaszként 1964-ben Brazíliában[2] a kibontakozó polgári demokratikus forradalmi folyamatot ellenforradalom állította meg, és fokozatosan kiépült a fasiszta vonásokat viselő diktatúra. 1971-ben Bolíviában,[3] a nemzeti antiimperialista forradalmi folyamat katonai puccsal való megállításakor is a szocialista feladatokhoz közelítő forradalmi erők szétverése volt az elsődleges indíték. Ugyanez volt a helyzet az 1973-as chilei[4] fasiszta diktatúra létrejötténél. 1973-ban Uruguayban[5] a kizsákmá-

[1] A fasizmus elleni küzdelem elméleti és gyakorlati kérdéseit, bár a témához szorosan kapcsolódnak, módszertani megfontolásból itt nem érintjük.

[2] Fasizmusról Braziliában 1969—1979 között beszélnek. Ez a térség legnagyobb területű (8 511 965 km²) és a legnagyobb lakosságú (107 145 000 fő) országa (1975-ben).

[3] Az 1971—1978 közötti időszakról van szó. Az ország 1 098 581 km² területű, lakosainak száma 5 634 000 (1975-ben).

[4] Fasizmusról Chilében 1973. szeptember 11-től beszélhetünk. Az ország területe 756 945 km², lakosainak száma 9 257 000 fő (a hatvanas évek végén).

[5] Uruguayban 1975-től említjük a fasizmust. 1975-ös adatok szerint az ország területe 177 508 km², lakosainak száma: 2 764 000.

nyoló osztályok hatalmi mechanizmusa dezorganizálódott. Mivel a Széles Frontba (Frente Ampilo) tömörülő forradalmi erők ellenében a képviseleti demokrácia keretei között már egyre nehezebben biztosíthatták uralmukat, „preventív" fasiszta megoldáshoz folyamodtak. Salvador, Guatemala esetében a gyengén-közepesen fejlett függő kapitalizmus megerősítése és a függő monopolkapitalizmus kialakítása érdekében használták fel a fasizmus eszközeit a hatalom gyakorlásában. Olyan elmaradott országokban, mint Haiti, Paraguay és a forradalom győzelméig (1979) Nicaragua, a régi személyi diktatúrák megerősítésére, „korszerűsítésére", a kapitalista viszonyok általánossá tételére a fasizálódási folyamattal kerestek megoldást.[6]

Ezek az események magukra vonták a közvélemény figyelmét nem csupán a kontinensen, hanem az egész világon. Mindinkább aktuális indítékból foglalkoztak a fasizmus kutatásával, s tárgyalása kikerült a szűken vett társadalomkutatók, politikailag így vagy úgy elkötelezettek köréből. A fellendülő antifasizmus nem csupán a mai kérdésekkel foglalkozókra hatott, hanem serkentő hatást fejtett ki a fasizmus múltjával foglalkozókra is.

II. AZ ANTIFASISZTÁK HÁROMFÉLE ÁLLÁSFOGLALÁSA A LATIN-AMERIKAI FASIZMUSSAL KAPCSOLATBAN

1. A FASIZMUS LÉTEZÉSÉT TAGADÓ NÉZETEK

E nézetek alapvetően a termelőerők sajátos fejlettségi fokából, a függő kapitalizmus sajátosságaiból indulnak ki. Megállapítják, hogy e térségben hiányoznak a nemzeti talajon kibontakozott monopolkapitalizmus jellegzetességei, amiből következik, hogy nincsenek meg a „klasszikus" (európai) fasizmus premisszái, jellemvonásai. A fasizmust ezért mint *történelmi* jelenséget vizsgálják, térben és időben is korlátozottan. Részben az európai fejlődéshez kötik, sőt egyesek itt is csak az olasz és a német fasizmust ismerik el fasizmusnak. Megállapítják, hogy ezekhez hasonló rezsim csak ott jöhetne létre, ahol a tőkekoncentráció folyamata saját monopóliumok és saját finánctőke keletkezéséhez, valamint imperialista hódító tendenciák megjelenéséhez vezetne. Részben e nézeteket fogalmazza meg, szélsőségesen, az antikommunizmussal is kacérko-

[6] Paraguayban, Haitiban, Nicaraguában (1979-ig) nem beszélhetünk fasiszta rendszerről, mert a burzsoázia felső rétegei nem nőttek össze a finánctőkével, s nem érték el a monopolizáció fokát. A hetvenes évek végére Guatemalában, Salvadorban e tekintetben jelentős elmozdulás történt, s az érintett országok katonai diktatúrájában erősödik a fasizálódási folyamat.

dó perui publicista, Carlos Delgado.[7] Megítélése szerint a „fasizmus" a szó klasszikus értelmezésében az e század harmincas-negyvenes éveiben néhány európai országban (Olaszországban, Németországban) működő politikai regresszió különböző megjelenési formáit jelenti. A pontosság érdekében javasolja a szó többes számú használatát, azaz „fasizmus" helyett a „fasizmusokat". Ebben az esetben a „fasizmusok" kifejezés olyan jelenségcsoportot jelöl, amely „az expanziós szakaszuk kulminációs pontján levő nyugat-európai kapitalista országokra eredendően és eredeti módon jellemző". Továbbá: „mivel ez a hitleri Németországban tetőzött, általában a nácizmusban látják a fasiszta tanok és politikai álláspontok legtisztább, legjellegzetesebb manifesztálódását, itt is azzal a megszorítással, hogy az első időszakban az olasz fasizmus által felvetett és szorgalmazott korporációs állammodell sohasem tudott teljes mértékben megvalósulni".[8] Delgado megítélése szerint a „fasizmus", mint a terminus technicus, a hatalom gyakorlásával együtt járó problémák kezelésének egy meghatározott, jellegzetes módját, formáját fejezte ki, a feladatok megoldásának egyfajta metodikáját. A „fasizmus" szó jelentésébe beépült az irracionalitás és az emóciókkal való operálás is. A fasizmus a befolyásos burzsoázia, a talaját vesztett arisztokrácia és a katonai hatalom korábbi szövetségének csődbe jutását fejezte ki, „népi bázist" szerzett, noha végül is arra irányult, hogy megőrizze a kapitalizmust. Alkalmazta a szocializmus fogalomrendszerét, ám az erőszakra, a tekintélyelvre épített. Delgado szerint a latin-amerikai jelenségek csak felszínesen hasonlítanak a klasszikus fasizmusokra, többnyire „másodlagos" jellemzőikkel. A szerző véleménye szerint a „fasizmus" szót a társadalomtudományok területén már nem lehet teljes biztonsággal használni. Többértelmű, a baloldal szóhasználatában terjedt el, tévesen alkalmazzák. Mindennek során jelentése szinte egybeesett a *reakciós* politikai mozgalmak megjelölésével, máskor hagyományőrző és hagyományos populista mozgalmakra, konzervatív természetű ideológiákra is alkalmazták, s felhasználták általában a durva erőszakot alkalmazó politikai gyakorlat jellemzésére is. „Az, hogy ez a szó mindinkább teljesen elveszti tudományos-leíró jelentéstartalmát, arra vezet, hogy romlik alkalmazhatósága az elméleti elemzésekben és megbízhatatlanná válik az analízishez."[9] Delgado szerint ezért a „fasizmus" szó jelentéstartalmi vonatkozásban éppenséggel a megértés akadályává vált.

[7] *Carlos Delgado:* Significado y usos de fascismo. *Nueva Política*, 1976. 1. sz. 61—66. old.

[8] Ugyanott, 61. old.

[9] Ugyanott, 66. old.

A kutatók egy jelentős része, marxistákat is beleértve a helyi monopoltőke fejlettségének hiánya mellett a szervezett és aktivizált tömegbázisnak mint a fasizmus fontos ismertetőjegyének hiányát is olyan mozzanatnak tekinti, ami nem teszi lehetővé a „fasizmus" kifejezés alkalmazását a vizsgált latin-amerikai országok politikai rendszerére. Az e véleményt valló kutatók a tömegbázis mellett számon kérik a fasiszta korporatívizmust és a szigorúan vett egypártrendszer kiépülését is. A. P. Karavajev szovjet közgazdász véleménye szerint a fasizmus a burzsoáziának az októberi forradalomra adott reakciója, antitézise volt. Ebből következik antikommunizmusa, szélsőségesen agresszív nacionalizmusa, sovinizmusa stb. Totális diktatúra is volt, így csak az érett és fejlett kapitalizmus országaiban válhatott mindent felölelővé. Az európai fasiszta rezsimek a monopoltőke országaiban, imperialista államokban keletkeztek. A fasizmus fontos ismertetőjegye volt a szervezett és aktivizált tömegbázis, a nacionalista és szociális demagógia alkalmazása, a társadalom reakciós alapokon történő modernizálásának a tendenciája és a korporativizmus, a szigorú egypártrendszerű struktúra. Karavajev, e jellemzők prizmáján keresztül vizsgálva a latin-amerikai válság jelenségeit, erre a következtetésre jutott: „Kétségtelenül könnyű felfedezni, hogy az utóbbi években hatalomra került néhány jobboldali elnyomó rendszer magán visel egyes, a fasiszta modellre jellemző vonásokat. Ilyen mindenekelőtt a hatalomgyakorlás terrorisztikus módszere, az egyértelmű antikommunizmus. Ugyanakkor minden valószínűség szerint azt is meg kell állapítani, hogy a latin-amerikai rezsimekre jellemző néhány más lényeges fasiszta tulajdonság egyáltalán nem egyértelmű, illetve gyakorlatilag nincs is meg a megfelelő modellekben."[10] Véleményét Karavajev főként Brazília példájával támasztja alá.

A latin-amerikai fasizmus létezését tagadó kutatók egy másik része, a világháború után a nemzetközi politikában végbement változásokat elemezve, arra a következtetésre jut, hogy a nemzetközi munkamegosztás kibővülése és változása, valamint sok más új tényező megjelenése ma nem is teszi lehetővé a klasszikus fasizmushoz hasonló rezsimek létezését, illetve jövőbeni kialakulását sem. Ezért a fasizmus Latin-Amerika szempontjából nézve Európából átvett, idejétmúlt politikai kategória, amely nem alkalmas a „modern" latin-amerikai folyamatok meghatározására.

Részben ezekkel a nézetekkel cseng össze Ruy Mauro Marini véleménye.[11] Számára a fasizmus csak hivatkozási alap Latin-Ameri-

[10] K probleme szovremennih pravoavtoritarnih rezsimov. (Vita.) *Latyinszkaja Amerika,* 1976. 1. sz. 98—112. old. *A. P. Karavajev* hozzászólása. 104—105. old.

[11] *Ruy Mauro Marini:* La cuestión del fascismo en América Latina. Tres temas en la América Latina, hoy. San José 1980. 21—29. old.

kában. Az új típusú katonai diktatúrák három folyamat eredményeként jöttek létre. Ezek: egyrészt az Egyesült Államok globális stratégiájának vonalvezetésében végbement változás a hatvanas évek elejétől; másrészt a honi burzsoáziának az imperializmushoz szorosan kapcsolódó monopolista burzsoáziává való átalakulási folyamata; harmadrészt a tömegmozgalmak radikalizálódása, ami a kubai forradalomban érte el tetőfokát. Az új típusú katonai diktatúra lényegében „a felkelésellenességen alapuló állam", ahol a katonai diktatúra csak forma. A szerző véleménye szerint: „A fasizmustól eltérően a felkelés elleni doktrína egy pillanatra sem vonja kétségbe a burzsoá demokrácia helyénvalóságát, csupán ennek korlátozását és felfüggesztését veszi tervbe arra az időszakra, amikor a forradalmi erők megsemmisítését célzó kampány folyamatban van. A társadalmi bázis meghódításával kell eljutni az intézményesítés időszakába, amelyet úgy tekintenek, mint a burzsoá demokrácia teljes helyreállításának szakaszát."[12] A szerző szerint „a felkelésellenességen alapuló állam" a végrehajtó hatalmon belül két ágazatban tér el a modern kapitalista államtól: az egyik a „fegyveres erők vezérkara által alkotott katonai ágazat, amely a vertikális intézményen nyugszik"; a másikat a „gazdasági keret" jelenti (hitelintézmények, termelés, szolgáltatás). Ez a két ágazat a Nemzetbiztonsági Tanács szervében fonódik össze, amely „a felkelésellenességen alapuló állam kulcsfontosságú szerve".[13] Ennek az államnak a jellegét a monopolista burzsoázia és a fegyveres erők összefonódása szabja meg.

A latin-amerikai politikai rendszerek sajátosságait hangsúlyozó kutatók közül érdemes megemlíteni Darcy Ribeirónak, az eredeti módon gondolkodó brazil antropológusnak és szociológusnak a véleményét is,[14] aki a latin-amerikai rendszereket három nagy csoportba osztja: elitista, antielitista és élcsapat jellegűekre. A Brazíliában 1964 óta meghonosodottat, valamint a Banzer Bolíviájában és az Allende utáni Chilében létrejött rendszert „regresszív és represszív diktatúrának" nevezi, amely az elitista rendszerek egyik válfaja. Ribeiro szerint: „Bár gyakran fasisztaként jellemzik ezeket, sokkal inkább a salazarista vagy francóista stílust közelítik meg, amely megfelel a hatalom degradációjának olyan társadalmakban, amelyeknek nincsen a burzsoá szerep betöltésére képes uralkodó osztályuk. Ugyanakkor nem válnak fasisztává, mert a fasiszta rezsimek minden igazságtalanságuk ellenére nacionalista érdeket képviselnek, és figyelnek bizonyos társadalmi követelményekre — mint

[12] Ugyanott, 23. old.

[13] Ugyanott, 25. old.

[14] *Darcy Ribeiro:* Tipología política latinoamericana. *Nueva Política*, 1976. 1. sz. 85—106. old.

például a teljes foglalkoztatottság biztosítása vagy a fogyasztás szubvencionálása —, amit ezek az újabb diktatúrák soha nem tettek meg. Ellentétben állnak a fasizmussal egy olyan alapvető dologban is, hogy az jobboldali nacionalista rezsimeket hozott létre a monopoltőke védelmére, s e célból az ipari-pénzügyi plutokráciával szövetkezett. Ha azt mondjuk, hogy Latin-Amerika autokrata rendszerei gyarmati-fasiszta képződmények, ezzel csak még jobban összekeverjük ezt a témát."[15] A kiélezetten autoritárius nép- és nemzetellenes jellegű katonai rendszernek „nincs a nemzeti fejlődésre vagy fejlesztésre saját terve, mivel e rendszernek az a funkciója, hogy őrizze a hazai uralkodó osztályok és külföldi szövetségeseik hatalmát".[16]

A fasizmust elutasító nézetek egy része, nemcsak Ribeiróé, hanem például Hugo Zemelman chilei szociológusé is,[17] tartalmazza azt a felfogást, hogy a „fasizmus" kifejezést elutasító, illetve elfogadó nézetek közt nem húzható minden esetben éles határvonal, sőt gyakori az ellentétes vélemények egymásba való átmenete. Zemelman hazája 1973 utáni történetének elemzésekor abból indult ki, hogy ott nem szerveződött tömegmozgalom az új uralom legitimációjának elfogadtatására; nem épült ki párt, amely a legfelsőbb döntési központot alkotná; katonák állították félre a hagyományos politikai struktúrát stb. Itt — mint írja — kimaradt a klasszikus fasizmus egy egész szakasza, tudniillik „nem tartották be az első, népi színezetű etapról és a kompromisszumos szakaszról való átlépést a totalitárius katonai és oligarchikus fázisba".[18] Ebből adódik a következtetés, hogy inkább „fasiszta tendenciákról", mint fasiszta rezsimről helyes beszélni. Ezért is érthető, hogy Zemelman gyakrabban használja az „autoritárius-hierarchikus jelleg", illetve a „rendkívüli rezsim" meghatározást; az érintett, „határvonalon levő rezsimeket" úgy tekinti, mint a burzsoá uralom új formáinak küszöbét, amely más szempontok keretei között is vizsgálható.

2. A FASIZMUST ÉS MINDEN JOBBOLDALI EXTRÉMIZMUST AZONOSÍTÓ FELFOGÁS

Ennek a nézetnek a képviselői fasisztának tekintenek minden olyan mozgalmat vagy rendszert, amely elutasítja a demokratikus politikai gyakorlatot. A fogalmat tehát kibővítve használják, beletartozónak tekintik a térség összes reakciós diktatúráját. A konzer-

[15] Ugyanott, 93—94. old.
[16] Ugyanott, 95. old.
[17] *Hugo Zemelman:* Acerca del fascismo en América Latina. *Nueva Política,* 1976. 1. sz. 193—206. old.
[18] Ugyanott, 204. old.

vatív (katonai vagy civil) latin-amerikai diktatúrák azonosítása a fasizmussal, bár progresszív érzelmi töltettel történik, nem helyeselhető, mivel a kategóriát parttalanná teszi, és éppen a hetvenes évek új jelenségeinek jobb megértését nehezíti; érthető tehát, de nem fogadható el. Részben e nézetet vallja Gérard Pierre-Charles haiti szociológus[19], aki a „fasizmus" kifejezést nem csupán napjaink jobboldali terrorisztikus diktatúráira alkalmazza, hanem időben jelentősen visszanyúlva elfogadhatónak tekinti a két világháború közötti latin-amerikai diktatúrák meghatározásaként is. Véleménye szerint számos közép-amerikai kormányzaton már a harmincas évektől megfigyelhető az állam fasiszta szerveződési sémájának folyamatossága. A hagyományos rendszer válságának kezdeti szakaszában létrejött rezsimek profasiszta jellegéről alkotott hipotézise ezeket a rendszereket az „elmaradottság fasizmusának" nevezi, amely fejlődésének csúcspontját a dominikai diktátor, Trujillo rezsimjében érte el. A jelenlegi analóg rendszereket a kontinens fejlett országaiban „neofasizmusként" határozza meg. Az új szakasz minőségi megkülönböztető jelét abban látja, hogy „a multinacionális társaságok ezekben a függő társadalmakban létrehozták a tőkekoncentráció és -fúzió körülményeit, olyan gazdasági erők és államapparátus közepette, amelyek hasonlóak ahhoz, mint amelyek a hegemón rendszer középpontjában adottak".[20] Az „újfasizmus" jellemző vonásait azonban csupán a politikai erőszak szférájában — a belső és külső elnyomó gépezet tökéletesedő fúziójában, a végrehajtó hatalom kóros megnagyobbodásában, az ellenzék semlegesítésében, a társadalmi szervezetek szerepének erőszakos visszaszorításában — keresi.

Leopoldo Zea mexikói filozófus[21] megállapítja, hogy a második világháborúban a fasizmus csak konkrét megjelenési formájában szenvedett vereséget. A „hatalmi űrt" betölteni kívánó Egyesült Államok a „harmadik világ" követeléseire olyan cselekedetekkel válaszolt, amelyek semmivel sem maradtak el a fasizmus „hőstettei" mögött. „A fasizmus jelen volt minden gorillaakcióban, amely Latin-Amerikát érte: a gorillaakció az újfajta imperializmus vezető országának sugalmazására és ösztönzésére történik."[22] Függő fasizmusról beszélni — a szerző véleménye szerint — annyit tesz, mint az Egyesült Államokban létrejött fasizmusról beszélni. „Függő fasizmus? Talán ezzel a névvel lehet meghatározni az e helyen fellé-

[19] *Gérard Pierre-Charles*: Fascismo y crisis imperialista. *Nueva Política*, 1976. 1. sz. 163—174. old.

[20] Ugyanott, 165. old.

[21] *Leopoldo Zea:* Fascismo dependiente en Latinoamérica. *Nueva Política*, 1976. 1. sz. 147—152. old.

[22] Ugyanott, 149. old.

pő és a második világháborúban legyőzött fasizmus közötti különbséget. De persze beszélhetünk függő fasizmusról a franciaországi Pétain rezsimje, Quisling norvégiai vagy Franco spanyolországi rendszere esetében is. A különbség abban rejlik, hogy a fasizmus központja már nem Berlinben van, hanem Washingtonban. Ugyanez a központja az elnyomó kormányoknak, amelyeket Dél-Koreában, Vietnamban, Kambodzsában, Tajvanban és a világ más térségeiben hoztak létre."[23] Zea veszélyesen leegyszerűsít, mivel a létrejött fasiszta rezsimeket pusztán kívülről létrehozottaknak tekinti, s lebecsüli keletkezésük eléggé mély belső gyökereit.

3. A „FASIZMUS" MEGJELÖLÉST MEGSZORÍTÁSOKKAL ALKALMAZÓ NÉZETEK

A „fasizmus" megjelölést valamilyen szempontból elfogadó latin-amerikai antifasiszta szerzők között is nagyok a különbségek. Elég gyakran előfordul, hogy leegyszerűsítve vizsgálják a hetvenes évek autoritatív rendszereit, néhány vonást kiemelnek a függő jellegből, illetve felszínes összehasonlításokat végeznek a klasszikus fasizmussal. Ezt példázza Juan Bosch, dominikai politikus és író,[24] aki a fasizmust úgy fogja fel, mint erős nacionalizmust, mint merev fegyelmezettséget, ahol az alacsonyabb rangúak vakon engedelmeskednek feljebbvalóiknak; lényegében a lecsúszott és elszegényedett kisburzsoázia antikommunizmusaként értékeli. A chilei fasizmus meghatározó elemének a kisburzsoázia páni félelmét tekinti a proletársorstól. A chilei rendszert „különös, abnormis, anomáliás fasizmusnak" nevezi, amelynek a klasszikustól eltérő vonásait a „birodalmi ábránd" hiányában és abban látja, hogy az észak-amerikai eredetű nagytőkével szövetkezett; ezáltal „ez olyan fasizmus, amely az imperializmus szolgálatába szegődött".[25]

Egy másik szempontból hasonló, leegyszerűsített következtetésre jut Armando Cassigoli chilei szociológus,[26] akinek megítélése szerint a latin-amerikai rendszerek nem tipikus fasizmusok, bár formáik hasonlóak a tipikus fasizmushoz. Ezért e rendszereket más kontextusban kell értelmeznünk. Ezek alapvetően exogének, külső eredetűek, jellemzésük is ettől bizonytalan. A nem tipikus fasizmus hangsúlyozása, mint az utóbbi szerzőnél jól látjuk, nem áll messze a fasizmus fogalom alkalmazását elutasító szerzők véleményétől.

[23] Ugyanott, 150. old. — Vietnam és Kambodzsa esetében Zea a korábbi, amerikabarát bábkormányokra utalt.

[24] *Juan Bosch:* Hablando del fascismo. *Nueva Política,* 1976. 1. sz. 49—54. old.

[25] Ugyanott, 53. old.

[26] *Armando Cassigoli:* Fascismo típico y fascismo atípico. *Nueva Política,* 1976. 1. sz. 175—180. old.

A „függő fasizmus" kifejezést határozottan alkalmazza és igyekszik konkrét tartalommal megtölteni Theotonio dos Santos brazil publicista,[27] akinek véleményével és fasizmusmegközelítésével számosan egyetértenek. Nézete szerint a függő fasizmust négy jellemvonás különbözteti meg a klasszikus fasizmustól. *1.* Felülről erőltetett állapotról van szó, amelyet előbb erősít meg a nemzetközi tőke, mint a nemzeti. *2.* A rendszer körülményei által meghatározott relatív függetlenség alakul ki a gyenge fasiszta politikai mozgalom és a fasiszta állam között, amely fölött inkább a vállalati, katonai és technokrata elit dominál. *3.* A belső ellentmondások gyöngítik a fasiszta rendszereket és rákényszerítik őket a represszív akciókra. *4.* A rendszert inkább a kisburzsoá és munkás szektorok apátiája, mintsem aktív támogatása tartja fenn.[28] Theotonio dos Santos igyekszik a fasizmust történelmi és osztályjellege alapján is meghatározni, s úgy definiálja, mint a nagytőke kivételes rendszerét, amelyben szisztematikusan alkalmazzák az elnyomás terrorista módszereit. A fogalom konceptuális kereteit az imperializmus korszakának ellenforradalmait követve jelöli meg, s hangsúlyozza, hogy a fasizmus tendenciája a közepesen fejlett országokban jelenik meg. A mai időszakot olyan periódusnak tekinti, amelyben egyre kiterjedtebbé válik a nemzetközi méretű ellenforradalom hulláma. Felhívja a figyelmet arra, hogy „nem csupán latin-amerikai jelenségekről van szó, hanem olyan jelenségekről, melyeket általánosítani lehet bizonyos ázsiai országokra — például Indonéziára — és bizonyos afrikai országok viszonylatában is, például Dél-Afrikát illetően. Ezekben a kapitalista fejlődés már eljutott egy bizonyos fokra, de nem sikerült még túljutnia azokon a jellemzőkön, amelyeket a függő helyzet kölcsönöz neki. Így olyan ellentmondások támadnak, amelyek meglehetősen sok egyedi sajátosságot takarnak. Éppen ezért a megoldást általában az állam kivételes formája kínálja, amelynek során a terrort szisztematikusan veszik igénybe".[29]

Dos Santos véleményéhez közel esik Pedro Vuskovic, chilei politikus és közgazdász[30] (Allende kormányában gazdaságügyi miniszter) fejtegetése is. Vuskovic az Egyesült Államok latin-amerikai politikájára, a Szövetség a Haladásért politikára és az ezt váltó „fasizációs politikára" összpontosította figyelmét; e „fasizáció" eszközévé

[27] *Theotonio dos Santos:* Socijalizam i fasizam u Latinskoj Americi danas. *Socijalizam,* 1976. 1. sz. 1666—1682. old.

[28] Ugyanott, 1679. old.

[29] *Theotonio dos Santos:* La cuestión del fascismo en América Latina. Tres temas en la América Latina, hoy. San José 1980. 30. old.

[30] *Pedro Vuskovic:* Fascismo y dominación imperial. *Nueva Política,* 1976. 1. sz. 207—222. old.

a multinacionális korporációk lettek. Megítélése szerint a korporációk tevékenysége kapcsán kerülnek archívumba a „demokratikus tervezetek", s „a fasizmus veszélye Latin-Amerikában elsősorban azáltal támad fel, hogy az imperialista uralom új körülmények között fejeződik ki".[31] Ezzel együtt — jegyzi meg a szerző — a fasiszta rezsimek azért is váltak lehetségessé, mert magukban a latinamerikai országokban is létrejöttek a feltételek társadalmi, politikai megjelenéséhez. E fasizmus jellemvonásait nemzetellenes jellegében, a függőség elmélyítésében, a latin-amerikai térség más népeinek elnyomására való törekvésben, a rendszer erőszakosságában, a szuperprofitra törekvő szuperkizsákmányolásban, a tömegtámogatás teljes hiányában határozta meg.

Azokkal a nézetekkel szemben, amelyek hangsúlyozzák — esetenként túlhangsúlyozzák — a fasizmus függő jellegét, az érintett latin-amerikai rendszereket vizsgálók között számos olyan politológust is találunk, akik figyelmüket elsősorban az adott rendszerek létrejöttének belső okaira, belső fejlődésükre és belülről adódó jellemvonásaikra irányították. Ide sorolható Javier Wimer mexikói publicista[32] aki, ha kissé leegyszerűsítve is, de a fasizmust négy szemponttal határozza meg. Totalitarizmust lát benne, amely szorosan összekapcsolódik a nemzeti állam eszméjével; szemantikai (olasz) és politikai (német) őstípusokat különít el benne; a klasszikus fasizmust megjelenési időpontjával és helyével jellemzi; a fasizmus lehetőségét pedig a feltételek bizonyos minimumához köti, hogy tudniillik léteznie kell a társadalom bizonyos ipari fejlettségi szintjének, amelyben mélyreható politikai és gazdasági válság jön létre. Megítélése szerint a chilei rezsim rendelkezik a fasizmus lényegi ismertetőjegyeivel.

Hasonló véleményre jutott Agustín Cueva ecuadori szociológus;[33] aki szerint a fasizmusnak Latin-Amerikában sajátos arculata van. Gyengén vagy alig fejlett, illetőleg a függő társadalmi konstelláció öntőformáinak lenyomata, és az ezen társadalmi helyzet szociális konfliktusaira jellemző hőfokon keletkezik. Egyszersmind hangsúlyozza *a chilei fasizmus hasonlóságát a hitleristák által megszállt országok fasiszta uralmának modelljével.* „A függő nemzetek esetében a fasiszta apparátus ténylegesen egy megszálló hadsereg funkcióit látja el. Belső háborút folytat az egész nép ellen, mert az imperialista tőkének kizsákmányoló tevékenysége megvalósításához nemcsak a munkás- és paraszttömegek elnyomására van szük-

[31] Ugyanott, 213. old.

[32] *Javier Wimer:* Cédula de identidad. *Nueva Política,* 1976. 1. sz. 55—59. old.

[33] *Augustín Cueva:* La fastización de América Latina. *Nueva Política,* 1976. 1. sz. 153—162. old.

sége", hanem a társadalom más rétegeinek elnyomására is.[34] A függő fasizmus „ereje abban van, hogy utolsó mentsvárként, helyi apparátussal tudja biztosítani és megvalósítani a terrort, az elnyomás folytonosságát. Így hibátlan fogaskerékként illeszkedik a világ legtökéletesebb elnyomó-megtorló erőszakszervezetébe! Gyengesége ugyanez: minthogy tökéletesen illeszkedik, sőt integrálódik — nemcsak technikailag, hanem politikailag is —, a helyi uralmi apparátus mindinkább idegenné, külsővé válik annak a társadalomnak a testéhez képest, amelyben tevékenykedik, a civil társadalomhoz képest, amely felett elnyomást gyakorol."[35]

A belső tényezőkre helyezi a hangsúlyt Marcos Kaplan argentín szociológus is,[36] aki a latin-amerikai típusú fasizmust nem azonosítja az Európában kialakult fasiszta mozgalmakkal. Ezekhez viszonyítva a latin-amerikai fasiszta mozgalmakat alárendelt, leplezett vagy módosított formáknak tekinti. Kaplan a fasiszta rezsimek keletkezési okainak vizsgálatakor másodlagosnak tartja a politikai tényezők szerepét; a hangsúlyt a fasizmus belső feltételezettségére helyezi. A szerző szerint Latin-Amerikában a fasizmus csak a keletkezés, az ösztönös, „kapilláris" fejlődés stádiumában van, s gyakran más jellegű politikai rendszerek keretei között bontakozik ki. A fasizálódáshoz vezető folyamatok eredetét 1929-re, vagyis a hagyományos struktúrák válságának kezdetére teszi. Külső vonatkozásban a fasizálódást a függőség új típusával (az Egyesült Államok integrális uralmával) hozza kapcsolatba. Ugyanakkor hangsúlyozza: „Az imperializmusnak a fasizmus érdekében tett lépései figyelembe veszik azt a körülményt is, hogy a megfelelő tendenciák és előfeltételek a helyi oligarchikus elitnek és belső szövetségeseinek kezdeményezésére és vezetésével jönnek létre. Az imperializmus sokra képes, azonban nem állna módjában újat létrehozni a vákuumból. Ösztönöz és megerősít, támogat és felhasznál, összehoz és szervez fasiszta típusú folyamatokat és politikai jelenségeket, de ezek elsősorban a belső tényezőkből és mechanizmusokból kiindulva jönnek létre."[37] A hegemónia válsága, a fokozódó politikai labilitás, az alulról jövő fenyegetés megoldhatatlanul ellentmond mind a társadalmi rendszer megőrzése szükségletének, mind a (helyi és külföldi) tőkebefektetők érdekeinek. Az adott helyzetben az oligarchia megpróbálja „véglegesen megoldani a hegemónia problémáját, saját hasznára, olyan döntésekkel, amelyek ... egyre inkább

[34] Ugyanott, 159. old.

[35] Ugyanott, 160. old.

[36] *Marcos Kaplan:* Hacia un fascismo latinoamericano? *Nueva Política*, 1976. 1. sz. 107—143. old.

[37] Ugyanott, 122—123. old.

sui generis fasiszta modellekben kristályosodnak ki".[38] Kaplan az oligarchia eszközei és mechanizmusai közül a legfontosabbnak a következőket tartja: az oligarchikus elit szövetségi rendszerének konszolidálása; az állami beavatkozás erősödése, ami magában foglalja a nemzet többségének kizárását a döntéshozatalból; a nyugati kapitalizmust propagáló fejlődéselmélet; a tudomány és technika eredményeinek felhasználása politikai célokra; az oktatás átorientálása; a hatalom militarizálódása és az erőszak univerzálódása. „A fasizmus eljött Latin-Amerikába — írja a szerző. — Győzött és tartja magát egyes országokban, közel áll a győzelemhez másokban; fenyegetésétől úgyszólván egyetlen ország sincs végérvényesen megvédve."[39] Ezzel együtt figyelmeztet arra is, hogy hibás és végzetes lenne a fasizmust fatálisnak, elkerülhetetlennek tekinteni. De ahhoz, hogy megállítsák és megdöntsék, mélyrehatóan elemezni kell sikerei okát, s az antifasiszta erőknek szigorú önkritikát kell gyakorolniuk.

A marxista, kommunista kutatók többsége azt vallja, hogy a fasizmus ma Latin-Amerikában a kapitalizmus általános válsága jelenlegi szakaszának terméke. Többek közt annak a jele, hogy az imperializmus politikai, gazdasági és katonai mozgástere folyamatosan csökken, mivel az erőviszonyok a szocializmus javára változnak. A megváltozott erőviszonyok hatása a világban nem mindenhol nyilvánul meg egyformán, tehát időről időre fennáll a fasiszta ellencsapások veszélye. A fasizmus nem az egész burzsoázia diktatúrája, nem is csak kományváltás, hanem a hatalom új és közvetlen formája, amelyet a helyi monopoltőke legagresszívabb töredéke gyakorol, s döntően ez szabja meg az osztályjelleget.

A kutatók többsége azon a véleményen van, hogy a fasiszta diktatúra új jelenség Latin-Amerikában. Nem sorolhatók ide sem a második világháború előtti katonai diktatúrák, sem napjaink félgyarmati diktatórikus rendszerei. A latin-amerikai fasizmus fő sajátosságát a legtöbb kutató függő jellegében, a helyi nagytőke és a külföldi monopóliumok egybefonódásában látja.[40]

A mai latin-amerikai fasiszta rendszerek vitathatatlanul a helyi és a nemzetközi finánctőke legreakciósabb csoportjainak politikai törekvéseit érvényesítik; kormányzatuk a monopolista profit nyomásának újabb lehetőségeit és formáit teremti meg, eltávolítva a kül- és belföldi monopolista törekvések bizonyos demokratikus akadályait. Ezt a politikát nyílt terrorral valósítják meg. Osztálytar-

[38] Ugyanott, 120. old.

[39] Ugyanott, 143. old.

[40] E nézetet fejti ki pl. *Eberhardt Hackethal*, a lipcsei egyetem tanára „Fascismo y lucha antifascista" című munkájában. *Nueva Política*, 1976. 1. sz. 181—186. old.

talmuk figyelemre méltó vonása, hogy nagymértékben — bár korántsem kizárólag — a külföldi monopóliumoknak (elsősorban az Egyesült Államok transznacionális monopóliumainak) az érdekeit fejezik ki. E sajátosságról szólva állapítja meg Luis Corvalán: „Az utóbbi években Latin-Amerikában minőségi változás állt be az imperializmustól való függés formáiban. Anélkül, hogy ez kiküszöbölné ellentéteiket, valamiféle egyesülési forma jött létre országaink nagypolgársága és az imperialista tőke között, olyképpen, hogy a hazai tőkések, főképpen a finánc típusúak egy része, immár szerves részét képezi az imperialista kizsákmányoló rendszernek, míg az imperializmus mindinkább »belső« tényezővé válik a kontinens jó néhány nemzeténél. Ekképpen az imperialista monopoltőke és a hazai klánok társulásából új osztályalap keletkezett a fasizmushoz Latin-Amerikában. A chilei forradalmi folyamat ezt az egész struktúrát halálos veszélybe sodorta. Védelmére az egyetlen lehetséges válasz a fasiszta puccs volt."[41]

A leányvállalataik révén minden országban jelenlévő transznacionális monopóliumok mellett Chilében a finánccoligarchia, Uruguayban a kereskedelmi nagyburzsoázia és a nagybirtokos oligarchia, Bolíviában a bürokratikus burzsoázia és a kitermelőipari, meg az agráripari burzsoázia, Brazíliában a monopolista burzsoáziával szövetséges burzsoá technokrácia adja a fasiszta rendszer legfőbb osztályhátterét. Rodney Arismendi mindezt a következő definícióban foglalja össze a latin-amerikai fasizmus természetéről: „Társadalmi alapja főleg a finánctőke, vagyis a monopóliumok, amelyek országainkban a kapitalizmus torz fejlődése eredményeképpen hipertrófikus módon fejlődtek ki. A kapitalizmusnak vannak alávetve, vagy vele ezernyi szállal összekapcsolva; szövetségben cselekszenek a leggazdagabb latifundisták és a hatalmas kereskedelmi burzsoázia, amely közvetítői minőségben lép fel az exportban és az importban; sőt szövetkeznek velük a nagyiparosok is. Ez az ún. nemzetellenes oligarchia, amely összefonódott a nemzetközi monopóliumokkal, s ma az Egyesült Államok monopoltőke-politikájának alapvető támasza. Az a szerep, amelyre a fasiszta államcsínyig vagy annak eredményeképpen például Brazíliában szert tettek az ún. multinacionális vállalatok, megerősíti meghatározásunk helyességét. Dél-Amerika legfejlettebb országaiban ma a fasizmus a régi uralkodó osztályok legreakciósabb rétegeivel kapcsolatban álló finánctőke nyílt diktatúráját jelenti; olyan diktatúrát, amelyet az USA-imperializmus, mindenekelőtt annak a Penta-

[41] La revolución chilena, la dictadura fascista y la lucha por derribarla y crear una nueva democracia. Partido Comunista de Chile, Boletín del Exterior. 26. sz. 1977. november—december. 49. old.

gon vezette kérlelhetetlenül agresszív körei juttattak hatalomra és támogatnak. Ennek a diktatúrának fő eszközei ma a fegyveres erők."[42]

A vizsgált latin-amerikai rendszerek és a XX. század húszasnegyvenes éveinek európai fasizmusa között jelentősek a különbségek. Ezek részben a latin-amerikai tőkés fejlődés kezdettől meglevő függő jellegéből adódnak, abból, hogy itt a függés lényegesen mélyebb és erősebben jut kifejeződésre, mint más térségben. A függő jelleg elsősorban az örökölt gazdasági alapban figyelhető meg, s közvetetten a felépítményrendszerre is hat. A rendszer kezdeti szakaszában a hagyományos helyi monopoltőke és a nemzetközi monopóliumok szektorai harmonikusan együttműködtek, rendszeralkotó törekvésük között nem alakult ki látványos ellentét.

A latin-amerikai fasiszta rendszereket az európai fasizmusoktól megkülönböztető sajátosságok — főleg a függő kapitalizmus viszonyai, az imperialista monopóliumoktól való függőség, az amerikabarát irányzat — lehetővé teszik a „függő fasizmus" kifejezés használatát. Nem lehet azonban egyetérteni a fogalom kibővített értelmezésével, amely túlbecsüli az Egyesült Államok és lebecsüli a helyi nagytőke szerepét a fasiszta rendszer létrejöttében és fejlődésében. Hasonlóképpen vitatható a fogalom leszűkített értelmezése, amely túlbecsüli az örökölt gazdasági viszonyok elmaradottságát és az imperializmusnak mint külső tényezőnek a szerepét, s ugyanakkor lebecsüli a transznacionális monopóliumok országon belüli, az osztályalapot is módosító szerepét a rendszer létrejöttében.

Az a tény, hogy Európában a fasizmus történelmileg kompromittálódott, és hogy a második világháborúban fegyveresen is vereséget szenvedett, érthetővé teszi, hogy a fasiszta törekvések újabb latin-amerikai képviselőinek számolniuk kellett ezzel, és jobban kellett építeniük a latin-amerikai történelmi tradíciókra, illetve az azonosságok elleplezésére.

„Azok a formák, amelyeket a fasiszta diktatúrák ma, a latin-amerikai felszabadító mozgalom előretörésekor magukra öltenek, bizonyos értelemben a régi zsarnoki rendszerek bukásának termékei. Az imperializmus most olyan rezsimeket keres, amelyek — fő bázisként a fegyveres erőkre támaszkodva — képesek lennének a lehetséges leghosszabb ideig megőrizni a totalitárius struktúrákat."[43]

A fasizálódás útjára lépő rendszerek ebben az esetben a hatalmi formákat, a politikai kormányzás módszereit és az erőszak alkal-

[42] *Rodney Arismendi:* O fasizme v Latyinszkoj Amerike szevodnya. 301—324. old. Leninizm — znamja revoljucionnovo preobrazovanyija mira. Moszkva 1979. 316—317. old.

[43] Ugyanott, 310. old.

mazását a fegyveres diktatúrák tradíciójára építik, s ezeken felszíni, nem annyira minőségi, mint inkább méretükre jellemző mennyiségi változtatásokat eszközölnek. Ami ezek mögött elsősorban változik, az a hatalom osztályjellege és társadalmi bázisa, valamint a megtorlás mértéke. A fasiszta állam már nem az agrároligarchia és nem is a városi ipari burzsoázia hatalmát fejezi ki, hanem a helyi és a külföldi monopolista burzsoá csoportokét. Maga az Egyesült Államok is elősegítette, hogy létrejöjjön a fasizmus, és ezt aztán arra ösztönözte és ösztönzi, hogy a transznacionális tőkét erősítse és ne a hazait. Valamennyi latin-amerikai fasiszta rendszer magáévá teszi a Washingtonban kidolgozott „nemzetbiztonság" doktrínáját, és a helyi körülményekre adaptálja. A nemzeti érdekek gondviselőjeként tünteti fel magát, miközben valójában a nemzeti polgári orientáció ellen lép fel.

A tényleges történelmi körülmények objektíve is számos különbséget hoztak felszínre. Itt nem a tőkekoncentráció és centralizáció *fejlettsége,* hanem inkább *fejletlensége* indikálta, hogy a hatalmat fasiszta módon gyakorolják, s a felépítményt a finánccoligarchia érdekében „korszerűsítsék".

A különbségek abban is kifejezésre jutnak, hogy Latin-Amerikában a deklasszálódott elemek sokkal kisebb szerepet játszottak a rezsim keletkezésében és funkcionálásában. Itt a tapasztalatok alapján a kispolgári és a középrétegek inkább passzív, mintsem aktív támogatói voltak a fasiszta rezsimnek. Ezzel függ össze a fasiszta tömegpárt hiánya, az egypártrendszer és a karizmatikus vezérkedés mellőzése, valamint a hadsereg vezető szerepe a fasiszta rendszer hatalomra kerülésében és működési mechanizmusában. A hadsereg, amely a függő kapitalizmus rendszerében az államapparátus egészén belül autonóm intézmény, a rendszer válságakor nagyobb és döntőbb szerepet vállalt, s uralkodó erővé lett a fasiszta rendszerű országokban. Helyettesíti a fasiszta tömegpártot, a rendszer mechanizmusában vállalja annak funkcióját. Akcióit nemcsak a hazai uralkodó osztállyal, hanem az amerikai imperializmussal is koordinálja a külpolitika mechanizmusán keresztül. A hadseregnek ez a kibővült szerepe egyben lehetővé teszi a „katonai fasizmus" kifejezés alkalmazását is.[44]

Nem lehet azonban egyetérteni ennek a fogalomnak a túlzottan általános használatával sem, amely túlbecsüli a fegyveres erők szerepét a rendszer kiépítésében, s a létrejött hatalom osztályjellegének a meghatározását ezzel a megállapítással akarja helyettesíteni, pótolni. Hasonlóképp nem fogadható el a fogalom szűk értelmezése, amely a fegyveres erőt e diktatúrákban csupán a szervezett meg-

[44] K probleme szovremennih pravoavtoritarnih rezsimov. 132. old. — Kiva Majdanyik is ezt a kifejezést használja.

torlás eszközének tekinti, s a kifejezés használatát a rendszer „intézményesülésének" szakaszáig tartja indokoltnak.

Az európai fasizmusoktól való különbség abban is kifejeződik, hogy a latin-amerikai fasizmusok homogénabb típusok, kevésbé különböznek egymástól. Ez összefügg a többé-kevésbé hasonló történelmi múlttal, azzal, hogy történelmi sorsfordulóikat majdnem egyazon időben élték át: hasonló volt a történelmi helyzet, és hasonló típusú, megközelítően egyidejűleg megjelenő történelmi feladatokat kellett felismerniük, megoldaniuk. Az érintett országok az állammonopolista kapitalizmus rendszerére való áttérés előtt álltak. Ez a szakaszváltás Luis Padilla bolíviai kommunista vezető szerint is lényeges faktor a fasizmus előretörésében. „A fasizmus veszélye különösen fokozódik az egyes latin-amerikai országok gazdasági fejlődésének egy meghatározott szakaszában — írja. — Anélkül, hogy abszolutizálnánk ezt az összefüggést, megállapíthatjuk: a fasiszta tendenciák akkor törnek utat maguknak a leggyorsabban, amikor a közepes fejlettségi szintű függő kapitalizmus válsága abba a szakaszba jut, hogy objektív törvényszerűségek folytán megkezdődik a fájdalmas átmenet (a továbbra is az imperializmustól függő) monopolkapitalizmus szakaszába, s következésképpen növekszik a társadalmi forradalom győzelmének lehetősége."[45] Az átmenet során ezeknek az országoknak az uralkodó körei rákényszerültek a gazdaságon kívüli módszerek széles körű alkalmazására, az állam szerepének növelésére, represszív kormányzási módszerekre, s ellentételként a manipulálásra, a demagógiára. Az állami tulajdon megteremtése, mint egyik fő tendencia a gazdasági fejlődés szférájában, arra kényszerítette a nemzetközi monopóliumokat és a hazai burzsoáziát, hogy megnöveljék, megerősítsék az államapparátust. Ugyanakkor jónak látták, hogy az állami bürokrácia azon csoportjait, amelyek közvetlenül részt vesznek a fasiszta kormányzási és gazdálkodási módszerek gyakorlásában, „felemelje" az uralkodó osztály soraiba. Ez lehetővé teszi a „technokrata fasizmus" fogalmának korlátozott mértékű használatát is. A korlátozást egyrészt az indokolja, hogy a technokráciának az uralkodó osztályba való bevonása csekély mértékű, másrészt pedig, hogy a beindított gazdasági politika ciklikusan valósul meg, s a „felemelés" függ az elért gazdasági eredményektől is. Ezért nagyobb mértékben inkább csak Brazília esetében beszélhetünk róla, a hetvenes évek első felében.

A különbségek mellett azonban a latin-amerikai fasizmusok jelentős strukturális hasonlóságot is mutatnak a két világháború kö-

[45] *Jaime Barrios—Luis Padilla—Kiva Majdanyik:* A latin-amerikai fasizmus genezise és sajátosságai. *Béke és Szocializmus,* 1978. 4. sz. 106. old.

zötti európaiakkal.[46] Mindenekelőtt ide sorolható a rezsimeket szülő nemzeti szituációk közössége: a mély tőkés strukturális válság azonos típusa, a válságprobléma szocialista irányú megoldásának lehetősége, a kibontakozó forradalmi folyamat eltiprásának szükséglete, az antikommunista vezető szerep vállalása. Az állammonopolista struktúra kialakulásának meggyorsítása is a régi mintákra emlékeztet, mégpedig úgy, hogy az állam szerepének erősítése a monopóliumok egyidejű erőnövekedése mellett megy végbe. Az is közös, hogy a kapitalista „modernizálás" során lemondanak a strukturális reformokról. A rezsimek fő politikai paraméterei is közösek: a hatalom elitközpontú jellege, a nyílt diktatúra és a kegyetlen véres terror a forradalmárokkal szemben. Az ideológiában közös a nacionalisztikus, korrupcióellenes és marxizmusellenes demagógia megerősödése. A külpolitikában az expanzionista tendenciák felélénkülése.

Természetesen a jobboldali tekintélyuralmi rendszerek és a fasizmus keletkezésének is *általában hasonló* történelmi körülményei vannak. Ezek: a proletár vagy népi forradalom reális fenyegetése és a burzsoázia ettől való félelme; a tőkés nemzeti egység hiánya és szükségessége, valamint az, hogy a tőkés társadalom nem képes kellő legitimitást biztosítani a nagyburzsoázia érdekeinek. A keletkezés hasonló történelmi körülményei (és a hasonló funkciók) a fasiszta és más jobboldali tekintélyuralmi rendszerek számos közös vonását eredményezik. A fő cél a forradalom megakadályozása minden módon és minden eszközzel. A társadalmi ellenforradalom a lehető legkisebb kockázattal, maximális gyorsasággal és hatékonysággal igyekszik megállítani a forradalmi alternatíva felé való előrehaladást. Ezt az ellenforradalmi jelleget mint új oldalt hangsúlyozza Luis Carlos Prestes is: „Az 1964. évi brazíliai államcsíny — akárcsak az azt követő bolíviai, uruguayi és chilei puccs — új jelenség. Korábban az ilyen puccsok célja csupán az volt, hogy az egyik hatalmon levő, demoralizált, illetve elszigetelődött oligarchikus csoportot egy másik váltsa fel. De 1964-től kezdve e puccsok más, ellenforradalmi jelleget öltenek. Céljuk az, hogy egy időre megmentsék a kapitalizmust, s »erős rezsimeket«, fasizmust kényszerítsenek országaikra, elzárják a szocializmushoz vezető utat."[47]

[46] K probleme szovremennuh pravoavtoritarnih rezsimov A *Latyinszkaja Amerika* 1975 6 es mar idezett 1976 1 szamaban lezajlott vitaban is fontos helyet kapott a hasonlosagok kimutatasa Kiva Majdanyik a zarszoban a kovetkezokepp ertekelt „Lenyeget tekintve egyik felszolalo sem vetette el azt, hogy a szoban forgo aspektusok jellemzok a »klasszikus« es a latin-amerikai realitasra is A kritika egy masik iranyba folyt az europai fasiszta rezsimek olyan vonasaira mutattak ra, amelyek hianyoznak a latin-amerikai orszagokbol " (127 old)

[47] *Luis Carlos Prestes* Brazilia a tomegek harcanak fellendulese es a diktatura elszigetelodese *Beke es Szocializmus* 1978 3 sz 96 old

Az ellenforradalomnak kettős feladata van: destruktív és „konstruktív"; így a két ellenforradalmi fázis is jól megkülönböztethető. Az első taktikai feladatokat old meg, főleg a tömeges represszió útján és viszonylag nem is tart sokáig — bár ez Latin-Amerika érintett országaiban a második fázisban is fennmarad, ha hullámzó mértékben is —; a második az ellenforradalom stratégiai céljait kívánja megvalósítani. Ez a hosszú távú és a nagyburzsoázia céljaival összehangolt „társadalmi modernizálás" szakasza. A latin-amerikai antagonisztikus társadalmi-gazdasági formációk fejlődésének meghatározott történeti periódusában strukturális ingatagság lép fel, amely összefügg az érintett országokban kibontakozó stádiumváltással és a társadalmi, gazdasági kapcsolatok adott rendszerének mélyreható megrázkódtatásával. A két tényező külön-külön is képes kiváltani a strukturális instabilitást mint ideiglenes faktort a tőkés társadalom általános válságának folyamatában. A két tényező együttesen erősítette fel a burzsoázia azon törekvését, hogy az ellenforradalom eszközeit felhasználva jusson el a viszonylagos strukturális stabilitás állapotába.[48]

A fasiszta típusú rendszer azonban Latin-Amerikában az eddigi esetekben még kormányrendszerként tanúsított életképessége esetén sem tudta megoldani a strukturális válság problémáit, sőt élesebbé tette annak számos ellentmondását: dezintegrálta a nemzetgazdaságot, növelte a gazdasági fellendülés és a társadalmi mozdulatlanság szakadékát; a független fejlődést még jobban aláásta; megerősítette az imperialista kizsákmányolást; a szociális helyzet aránytalanságait felnagyította, miközben a kiegyenlítésüket előmozdító emberi szabadságjogokat és társadalmi demokráciát megszüntette.

Shafik Jorge Handal salvadori kommunista szerint is a bárhol megjelenő fasizmus fő rendeltetése az, hogy „a nagytőke ellenforradalmának, diktatúrájának kell lennie, amely a proletariátus és a demokráciáért, valamint a társadalmi haladásért síkraszálló egész népi mozgalom ellen irányul. Ez az, ami alapvető vonása kivétel nélkül minden fasiszta rendszernek. A többi jellemző csupán egyik vagy másik válfajának sajátossága ... Bizonyos országokban a diktatúrát maga a kormány valósíthatja meg, élén olyan demagóg vezérrel, mint például Mussolini vagy Hitler, vagy a maga szuperreakciós lényegét sem titkoló vezérrel, mint Pinochet. A fasizmus külsőleg legális úton jöhet létre, amint Olaszországban és Németországban történt, vagy törvényes népi kormány nyílt megdön-

[48] A „strukturális instabilitás" kifejezést használja, mint új és bevezetendő fogalmat *V. P. Tockij:* K voproszu o tak nazivajemih „pravoavtoritarnih" rezsimah című tanulmányában. *Latyinszkaja Amerika,* 1979. 6. sz. 115—126. old.

tése útján, mint Spanyolországban, Brazíliában és Chilében, vagy „preventív" fordulat segítségével, mint Uruguayban. Tömegmozgalomra támaszkodhat, mint Olaszországban és Németországban, vagy elsősorban a megtorlásra és az ország egész társadalmi és politikai életének militarizálására. A fasizmus vagy üldözi, vagy nem a nemzeti kisebbségeket, mint például a zsidókat, fajvédő jelleget ölthet, de enélkül az összetevő nélkül is fejlődhet és így tovább. Mindez azonban végeredményben nem a lényegét alkotja, csupán az adott ország konkrét körülményeire utal, a történelmi pillanatra, a politikai harc sajátosságaira, sőt a fasiszta vezérek személyes tulajdonságaira . . ."[49]

A tér- és időkülönbséget figyelembe vevő strukturális hasonlóság magas foka, amely a két világháború közötti fasizmus és a latin-amerikai új típusú jobboldali tekintélyuralmi rendszerek között megtalálható, erősíti azt a következtetést, hogy Latin-Amerikában a hetvenes években joggal beszélhetünk fasizmusról, mégpedig a „klasszikus fasizmushoz" közel esőről, inkább annak sajátos viszonyok közti utánzójáról, mintsem valami új típusáról. A „neofasizmus" kifejezés használata zavarónak tűnik, részben mert Latin-Amerika korábbi történetében nem volt hatalmon fasiszta rendszer, másrészt mert a „neofasizmus" kifejezést célszerű lenne fenntartani az érett állammonopolista kapitalizmus válságának talaján születő, és e válságot ellenforradalmi diktatúrával felszámolni kívánó rendszerre.

Összegezve: Latin-Amerikában ma az a helyi oligarchia és a transznacionális monopóliumok érdekében fellépő ellenforradalmi törekvés, illetve rendszer tekinthető fasizmusnak, amely a függő, közepes tőkés fejlődés strukturális válságának forradalommal fenyegető instabilitását az állammonopolista kapitalizmusba való átmenet kikényszerítésével és az ezt szolgáló nyílt terrorista diktatúra bevezetésével kívánja megoldani.

[49] *Shafik Jorge Handal:* Fasizm v Latyinszkoj Amerike. *Latyinszkaja Amerika,* 1977. 1. sz. 116. old.

A 25-i, reggeli hozzászólások

Tokody Gyula: Székely elvtárs hozzászólásával kapcsolatosak az észrevételeim. Először is tett egy nagyon érdekes megállapítást, amelyet talán nem szükségtelen kiemelni, éspedig azt, hogy 1932 tavaszán, az elnökválasztásokon Németország Kommunista Pártja körülbelül annyi szavazatot szerzett, amennyit 1930-ban. Ezzel szemben az 1932. nyári és az 1932. őszi választásokon már jóval többet, tehát a tulajdonképpeni felfutás 1932-nek ezekben a hónapjaiban történt. Tehát a gazdasági világválság legsúlyosabb két éve — 1930 és 1931, az 1930. év nem annyira — nem hatott olyan értelemben a kommunista pártra, ahogy ezt a gondoltuk. Hiszen nagyjából az volt a felfogásunk, hogy a kommunista párt gyors felfutása abból a kiúttalan helyzetből következett, amelybe a tömegek a gazdasági világválság következtében kerültek. De ha ezt a számok nem támasztják alá, amint ez a Székely elvtárs által elmondottakból következik, akkor egy másik feltételezéssel kell élni. Ez az lehet, hogy a fasizmus óriási szavazatnyeresége, hatalmas előretörése nyomán, amely ugyancsak 1932 tavaszán, az elnökválasztások során lett nyilvánvaló, a fasizmus esetleges győzelmétől való félelem dominált abban, hogy a kommunista párt felé tolódott a szavazók egy része, feltételezhetően az antifasiszta beállítottságú, a munkásosztályhoz tartozó szociáldemokrata szavazók. Egy kicsit megzavart azonban az, amit Székely elvtárs válaszolt az egyik kérdésre, hogy ti. 1932 nyarán hatmillió volt a munkanélküliek száma, s közülük a munkások túlnyomó részben a kommunista párt, a nem munkások viszont inkább a fasiszta párt felé orientálódtak. Ha volt ilyen orientáció, akkor ez nyilvánvalóan nemcsak 1932-re volt érvényes, hanem 1931-re és 1930-ra is. Akkor viszont nem értem, hogyan lehet, hogy az 1930-as és az 1932-es tavaszi választások kommunista szavazatszáma lényegileg azonos.

Szeretném viszont kiemelni azt, amit Székely elvtárs elmondott egy esetleges egységfront létrejöttének esélyeiről, mivel szerintem ez is új mozzanat ahhoz képest, ahogy eddig a német fasizmust tanítottuk. Hogy ti. a munkásegységfront esetleges létrejötte, abban a pillanatban, amikor a fasizmus hatalomra jutott Németországban,

feltételezhetően nem vezethetett volna a fasizmus megdöntéséhez. Ez azt jelenti, hogy az a feltételezés, amely abban az időben született, főleg a kommunista párt részéről, hogy a Kapp-puccs elleni harcot, az akkori munkásegységfrontot meg lehet ismételni, és ezzel ugyanúgy el lehet söpörni a fasizmust, mint ahogy elsöpörték 1920 március—áprilisa folyamán a Kapp-puccsot és következményeit, 1933-ban nem lett volna megvalósítható. Én azt hiszem, ebben igaza van Székely elvtársnak, mert egészen más volt a burzsoázia magatartása az 1920-as Kapp-puccs idején, amikor lényegileg semleges volt, esetleg szemben is állt, ha nem is nyíltan, a Kapp-puccsal, félve a nemzetközi következményektől és egyebektől; és egészen más volt a burzsoázia hozzáállása a szélsőjobboldali előretöréshez 1933-ban.

Végül a harmadik megjegyzésem a fasizmus jelző használatára vonatkozik. Itt Incze elvtárs is jelezte, hogy bizonyos esetekben talán nem kellene használni a „fasiszta" jelzőt. Kis Aladár elvtárs pedig azt mondta, hogy az 1919-es olaszországi terrorista megnyilvánulásokra semmiképpen sem alkalmazható. Szeretném leszögezni, hogy a fasizmust megelőző terrorakciókat valóban helytelen lenne fasiszta jelzővel illetni. Hiszen furcsa lenne, ha a középkorban vagy mondjuk a harmincéves háború vallási őrületében elkövetett tömeggyilkosságokat fasiszta jelzővel illetnénk. Akár helyeseljük azonban, akár nem a fasiszta jelző használatát bizonyos módszerekre, él ez a jelző, és aligha lehet ellene bármit is tenni. Használni fogják, elszakítva tudományos történelmi tartalmából, mint sok más tudományos fogalmat is. Magát a politikai konzervativizmus fogalmát is sok mindenre alkalmazzák, még egy párttitkárra is rámondják, hogy konzervatív felfogású, noha tudományosan semmiképpen sem állhatja meg a helyét ez az állítás. A barbarizmus fogalma is önálló életet kezd élni, és amikor hozzátapad egy-egy jelenséghez a „fasiszta", a „barbár" vagy akár a „konzervatív" jelző, ez természetesen azt szolgálja, hogy pejoratív kicsengést kölcsönözzön neki. Más azonban a helyzet, ha a fasizmust valamely kormányrendszerrel kapcsolatban használjuk, mert ennek messzeható politikai következményei lehetnek; ezért alaposan meg kell fontolni, hogy mely rendszerre alkalmazzuk a fasiszta jelzőt. Ha tudományosan értelmezzük, abból szükségszerűen az következik, hogy a fasisztának nevezett rendszer a mai világban is a legveszélyesebb az emberiségre és a haladásra nézve. Az adott országban ez esetleg így is van, de tudományosan bármennyire be tudnánk is bizonyítani, hogy fasiszta, nemzetközi mércével mérve ez nem bizonyos. Ha a dél-amerikai rendszerek — fasiszta rendszerek, ebből azért nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy ugyanolyan nemzetközi méretű politikai harcot kell folytatnunk ellenük, mint amilyet a har-

mincas években a német fasizmus ellen folytattak. Hiszen éppen gyengeségüknél fogva, ma a világbékét nem elsősorban ezek a rendszerek veszélyeztetik, hanem az amerikai imperializmus, amelyre sok esetben ugyancsak ráakaszthatjuk a „fasiszta" jelzőt, politikájára olykor a „konzervatív" jelzőt is, de egészében, mint társadalmi-politikai rendszer, nem tekinthető fasisztának. Az a véleményem, hogy nekünk, oktatóknak ezeket a jelzőket csak abban az esetben lenne szabad használnunk, ha ezt tudományos igényességgel tehetjük.

Ölvedi Ignác: Hozzászólásomban a hatalomra jutó fasizmus katonapolitikájának néhány kérdését kívánom vázlatosan érinteni.

A Reichswehr Hitler hatalomra jutása idején a várakozás álláspontjára helyezkedett. A náciknak belső hatalmuk megszilárdítására nem volt szükségük a német véderőre, ezt saját rohamosztagaik biztosították. A várakozás azonban azt jelentette, hogy a hadsereg Hitlert támogatja; helyeselte politikáját, különösen pedig külpolitikáját. A tisztikarban a haza szolgálatának eszméje már teljesen azonosult az ellenforradalmi, jobboldali diktatórikus politikai rendszer védelmével. A hadsereg ugyanúgy, mint a többi konzervatív szervezet, helyeselte Hitler azon törekvését, hogy egyenjogúságot vívjon ki Németországnak a fegyverkezés, vagyis az újrafelfegyverzés terén, ami a versailles-i szerződés béklyóinak lerázását jelentette. Igen imponált a tisztikarnak, hogy Hitler, hatalomra jutása után, a szavak helyett azonnal a tettek mezejére lépett, és elindította a hadseregszervezést és a haditermelést. Már 1934-ben megkezdték Blomberg hadügyminiszter titkos tervének végrehajtását. 1935. március 13-án Göring bejelentette a német légierő létrehozását. Három nappal később Hitler aláírta a rendeletet az általános védkötelezettség bevezetéséről és félmilliós hadsereg felállításáról. Ezzel végleg felrúgta a versailles-i békeszerződés katonai vonatkozású cikkelyeit.

Németországban mindent a totális háború szolgálatába állítottak. A hadsereg és a náci szervezetek segítségével a sajtó, a rádió, a mozi, az oktatásügy, az irodalom és a művészet terjesztette az országban a militarizmust, a szoldateszka kultuszát és mindenhatóságát. Bismarck és II. Vilmos Németországának szellemét legjobban a hadsereg tisztikara őrizte meg, és ez könnyen hozzáidomítható volt a nácik diktatúrájához, a fasizmus ideológiájához.

A lázas fegyverkezés eredménye hat év alatt, 1939 derekára a Wehrmacht 103 hadosztálya. Ebből nyolc gépesített, öt páncélos-, három hegyi és egy lovashadosztály volt. A fegyveres erők összlétszáma a 104 218 főről — ennyi volt, amikor Hitler átvette a hatalmat — 3 754 104 főre, vagyis több mint harmincötszörösére emel-

kedett. Állományába 3200 harckocsi, több mint 20 000 löveg és aknavető, 4733 repülőgép tartozott. Ez különösen érdekes, hiszen 1932-ben Németországnak még egyetlen harci repülőgépe sem volt. A hadseregszervezéssel párhuzamosan huszonkétszeresre emelkedett a haditermelés. Mindez Németországnak hat év alatt 90 millió márkájába került. 1939-re létrehozták azt a több milliós — s tegyük hozzá: jól felszerelt, a kor technikájának minden vonatkozásban megfelelő — fegyveres erőt, amelyről Hitler és tábornokai álmodoztak.

Hogyan sikerült Hitlernek viszonylag rövid idő alatt több milliós, korszerű hadsereget felállítania? Miért előzhette meg Nyugat-Európa nagyhatalmait, amikor azoknak sokkal nagyobbak voltak az anyagi lehetőségeik a hadsereg fejlesztésére és az új harceszközök kiépítésére, rendszeresítésére? Mindenekelőtt figyelembe kell vennünk, hogy Németországot ebben a munkában senki és semmi nem gátolta, nem zavarta. Ellenkezőleg: élvezte a nemzetközi monopóliumok támogatását. Anglia és Franciaország lemaradásának oka a két világháború között alkalmazott katonapolitikában keresendő. Ennek szellemében nemcsak elutasították a kollektív biztonságra tett szovjet javaslatot, hanem szovjetellenes céllal sorozatos engedményeket is tettek Németországnak. Hadseregük fejlesztésének és technikai ellátottságának a lehetőségek alatt tartásával is biztosították Németországot, hogy Nyugatról nem kell támadástól tartani, bátran kezdeményezhet Kelet felé.

Németország ezekben az években nemcsak a harci technika és a fegyveres erők fejlesztésében előzte meg az említett két imperialista hatalmat, hanem a hadelmélet kimunkálása tekintetében is. Háborúra készültek, és abban győzni akartak. Ezért a fegyverkezés és a hadseregépítés mellett nagy súlyt helyeztek arra, hogy kimunkálják a fegyveres harc megvívásának elméleti problémáit. A hadügy, a hadelmélet más tudományokhoz viszonyítva elsőbbséget kapott Németországban. A német hadtudomány, hadművészet minden vonatkozásban fölülmúlta az első világháború színvonalán megrekedt francia hadászati, hadműveleti és harcászati elveket, nézeteket. A német katonai szakírók és tábornokok fogékonyabbak voltak az új iránt, mint francia kollégáik. Hadviselési elveik és nézeteik megfeleltek azoknak a követelményeknek, amelyeket a csapatok tevékenységével, manőverezésével és vezetésével szemben a kor hadművészete a második világháború előtt támasztott.

Egy másik tényező, amelyet szintén figyelembe kell vennünk, hogy a fegyverkezés és a hadseregépítés során a német katonai teoretikusok és hadügyi szakírók befejezték az első világháború hadművészeti értékelését, és az új lehetőségek figyelembevételével elkészültek az új hadi elméletek kimunkálásával. A légi háború, a

páncélos- és gépesített háború, a villámháború, a totális háború, a mélyhadászat és a mélyhadművelet elmélete a harmincas évek közepére aprólékosan kimunkálva, a szélsőséges nézetektől megtisztítva várta, hogy alkalmazzák. Ezzel a német hadvezetés minden fő kérdésben — a fegyvergyártásban, a hadseregszervezésben és a hadművészetben is — a legkorszerűbb elveket és nézeteket vallotta. Tudomásul vették, hogy az első világháborút követő haditechnikai fejlődés, a repülőgépek és a harckocsik tömeges megjelenése és alkalmazása forradalmi változásokat követel a hadügyben, ami az első világháború hadigépezetének tagadását, nem pedig felújítását igényli. Teoretikusaik és szakíróik a nem Németországban keletkezett elméleteket is azonnal hozzáidomították a német igényekhez. Ez gyakran olyan jól sikerült, hogy például a második világháború utáni szakirodalomban a villámháború, illetve a totális háború elméletét sokáig sajátosan német elméletnek tekintették. Gyors győzelemre, gyors lefolyású háborúra persze mindig megvolt a törekvés, de nem voltak meg a technikai lehetőségek. Ehhez a feltételeket a technikai fejlődés teremtette meg, tehát a totális háború gondolata is a háború gépi korszakának körülményeiből ered. Az angol, az olasz és a szovjet teoretikusok az erre vonatkozó utalásokat előbb kifejtették munkáikban, mint a németek. Frunze például már Ludendorff előtt tíz évvel megállapította, hogy a jövő háborúja mindent átfogó, totális háború lesz. Ludendorff viszont 1935-ben megjelent művében a szükségletekhez, Németország igényeihez igazította a totális háború és a villámháború gondolatát. A két világháború között ezeket az elméleteket valóban ő elemezte a legrészletesebben és színezte a nácizmus eszméivel. Talán ezért köti néha még napjainkban is a szakirodalom mindkét elméletet az ő nevéhez.

Németország politikai és katonai vezetői nagyon korán felismerték ellenfeleik lehetőségeit. Levonták a következtetéseket az 1918. évi vereségből is. Saját maguk és várható ellenfeleik gazdasági, katonai lehetőségeinek összevetésével arra a következtetésre jutottak, hogy a következő háborút a lehető leggyorsabban be kell fejezni, mert a vele járó gazdasági nehézségek miatt a milliós tömegekkel folytatott, hosszan tartó fegyveres küzdelem veszélyezteti a győzelmet, hiszen a tartalékokban gazdagabb félnek lehetősége van az ellenállás megszervezésére, illetve a felülkerekedésre. Ezért fordították figyelmüket a villámháború és a totális háború kimunkálására. A német stratégák úgy vélekedtek, hogy korszerűen felfegyverzett, jól kiképzett, nagy erejű csapásokra alkalmas haderejükkel a gazdaságilag erősebb ellenség fölött is gyors győzelmet arathatnak. A hosszan tartó, elhúzódó háború valószínűségét a náci hadászok nem is mérlegelték, ezt eleve katasztrofálisnak tartották.

Az eredményt ismerjük. Hat évvel Hitler hatalomra jutása után nemcsak hogy megszületett a több milliós hadsereg, hanem Hitler el is indította a történelem addigi legvéresebb háborúját, amely közel 55 millió emberéletet követelt.

Milyen tapasztalatokat és tanulságokat vonhatunk le ma a hitleri hadak kezdeti sikereiből és az elindított háborúból? Mindenekelőtt azt szeretnénk kiemelni, hogy a hitleri hadak 1939—1941-ben elért sikereiket nem a váratlanságnak, nem is a hadüzenet elhagyásának köszönhetik. Ha Hitler betartja a régi hadi szokásokat, seregei 1939—1941-ben abban az esetben is minden további nélkül sikereket arattak volna, mert azok a tényezők, amelyek a fegyveres harc küzdelmeit ebben az időben elsősorban befolyásolták, a német hadseregnek kedveztek. A jól bevált villámháború lengyelországi és franciaországi tapasztalatainak a felhasználásával a náci hadvezetés a Szovjetunió elleni hadjáratot is villámháborúnak képzelte el. Különös gondot fordított a légierő, a szárazföldi csapatok nagy erejű, összehangolt kezdeti csapásaira. A hadászati kezdeményezés megszerzésével, a páncéloshadosztályok gyors ütemű és nagy mélységű előretörésével, az ország létfontosságú központjaira mért nagy erejű légi csapásokkal szándékoztak meghiúsítani a tervszerű mozgósítást, a fő erők felvonultatását, a népgazdaság átállítását haditermelésre. Igyekeztek megbénítani az állam és a hadsereg központi vezètését is. Egyszóval úgy vélték, hogy nagy erejű szárazföldi és légi csapásokkal megtörik a szovjet nép ellenállását. Ismeretes, hogy a szovjet csapatok tevékenysége igen kedvezőtlen körülmények között bontakozott ki. A Szovjetunió nem volt felkészülve olyan méretű ellenséges csapások elhárítására, amilyenek a hadsereget 1941 nyarán érték. Két évre lett volna még szüksége ahhoz, hogy megfelelő fogadtatásban részesítse Hitler hadait.

A Vörös Hadseregnek ilyen körülmények között öt hónap kellett ahhoz, hogy a Barbarossa-tervet végleg meghiúsítsa, Moszkva alatt súlyos veréséget mérve a németek fő csoportosítására, s további másfél év kellett ahhoz, hogy Sztálingrádnál az ellentámadást végrehajtva fordulatot idézzen elő a második világháború menetében.

Nagyon érdekes, hogy míg Nyugaton Lengyelország, Franciaország és a többi megtámadott állam ellen a villámháború győzelmet hozott, maga a villámháború a Szovjetunió ellen már 1941 nyarán megbukott. A hadműveletek megindulása után ugyanis csakhamar kiderült, hogy a csapatok elé állított feladatok gyors végrehajtása meghaladja a rendelkezésre álló haditechnika teljesítőképességét. A légierő képtelen volt az óriási szovjet hátország lefogására és lerombolására. A páncélosok sem törhettek előre korlátlanul, végtelen mélységben. Már 1941 nyarán beigazolódott, hogy a villámháború csak olyan államok ellen eredményes, amelyek hátországát a

támadó légierők dezorganizálhatják, lefoghatják, megbénítva az ellenállás megszervezését. Bár az első világháborúhoz viszonyítva a hadviselésben és a harceszközök fejlesztésében is jelentős változásokra került sor, kiderült, hogy a romboló, pusztító tevékenység mélysége még mindig eléggé korlátozott; alapjában véve az arcvonalon tevékenykedő ellenséges fegyverek megsemmisítésére, területek elfoglalására vagy megtartására irányult. A gyökeres fordulatot e tekintetben a rakétamagfegyverek későbbi óriási fejlődése és a nagyhatalmak hadseregeiben való rendszeresítése idézte elő.

Cs. Héthársi Magdolna: 1945. május 8-án a Wehrmacht feltétel nélküli kapitulációja a hitleri fasizmus teljes vereségét jelentette: mint uralmi rendszer megsemmisült, embertelensége lelepleződött, politikai áramlatként is diszkreditálódott. A német megújulási folyamat élére a társadalom antifasiszta, demokratikus átalakításának hívei kerültek. Mégis a nyugati megszállási övezetekben már 1945 őszén, az első politikai pártok megjelenésekor színre léptek olyan szervezetek, amelyek a fasiszta eszmék átmentésére, továbbvitelére és a volt NSDAP-hívek aktivizálására törekedtek.[1]

Az NSZK-ban, létrejöttétől mind a mai napig, több tucat, olykor száznál is több fasiszta típusú szervezet működik legálisan, bár többnyire a politikai élet peremén.[2] A jelentősebb szervezetek programja, tevékenysége a lényegi azonosságon túl jelentősen különbözik is egymástól. Ezek elemzése során fontosnak és indokoltnak tűnt a rájuk jellemző fasiszta vonások közelebbi meghatározása, indokoltnak látszott megkülönböztetni bennük a tradicionális és az újabb fasiszta elemeket. A megkülönböztetés alapja lehet, hogy az egyes szervezetek milyen mértékben ragaszkodnak az NSDAP programjához, ideológiájához, módszereihez, eszközeihez. Fontos szempont, hogy ezek a szervezetek — amelyeket a

[1] Cs. Héthársi Magdolna írásban is elkészített hozzászólásának címe: „Tradicionális és új vonások a második világháború utáni német fasiszta szervezetekben".

Az első szélsőjobboldali pártok tartományonként alakultak: így a Niedersachsische Landespartei, a Deutsche Konservative Partei, amelyek mindegyike később, országos méretű szelsójobboldali partok részeve valt. Tobbek kozt 1946-ban jott letre a Deutsche Rechtpartei, 1947-ben a Deutscher Block, a Deutsche Partei, 1949-ban a Gemeinschaft Unabhangigen Deutschen. Lásd *W Schmollinger—R Stoss.* Die Parteien und die Presse der Parteien und Gewerkschaften in der BRD 1945—1974. Dokumentation Verlag, Munchen 1975. 77—78, 98., 144. old.

[2] 1980 végén 75 szélsőjobboldali szervezet es csoport működott az NSZK-ban, kb. 20 000 taggal. A 75 szervezetből 8 ifjúsági szervezet, tobbségük 18 év alatti fiatalokat fog ossze. 65 szelsőjobboldali kiado, 85 idoszaki lap, 328 430 példányszámmal terjeszti nézeteiket.

A szovetségi belügyminiszter jelentéséből Zum Thema Verfassungschutz 1980 Öffentlichkeitsarbeit des Bundesinnenministeriums. Bonn 1981. 18—19 old.

szakirodalom néha postfasisztának, általában neofasisztának nevez — tudnak-e és akarnak-e céljaik elérése érdekében módszereikben, eszközeikben, nem utolsósorban érvelésükben alkalmazkodni a megváltozott nemzetközi és belső erőviszonyokhoz, a kapitalizmus jelenlegi feltételrendszeréhez, többek közt a parlamenti demokráciához.

Az ötvenes években az NSZK-ban több politikai szervezet is otthont adott volt NSDAP-aktivistáknak. Ilyen volt például a Deutsche Partei (Német Párt), amely a nyugatnémet burzsoázia és földbirtokosok szélsőségesen nacionalista elemeit tömörítette, vagy a Wirtschaftliche Aufbau Vereinigung (Gazdasági Újjáépítés Egyesülete), amely a kispolgárságnak, az NSDAP egykori fő választói bázisának a háborús vereség következtében deklasszált elemeit mobilizálta, illetve a Deutsche Kulturwerk Europäischen Geistes, amelynek célja, hogy a népi-konzervatív irodalom ápolásával, prominens náci írók, költők (pl. Hans Grimm) publikálásával fenntartsa, újjáélessze a náci eszméket.

E szervezetek közös jellemzője volt az éles antikommunizmus, a szocializmus- és szovjetellenesség, a munkásmozgalom valamennyi irányzata elleni fellépés. Nem ismerték el a második világháború következtében kialakult status quót, legkevésbé az NDK létét. Követelték a határok revízióját és azt kívánták, hogy a nyugati szövetségesek ismerjék el a Német Birodalom keleti területeire vonatkozó jogigényeiket. Az 1945-ös kapitulációt csak a Wehrmacht katonai vereségeként és nem a Harmadik Birodalom összeomlásaként értékelték. Céljuk a Birodalomnak, „a németek népies, történelmileg feltételezett társadalmi formájának"[3] a helyreállítása volt. A parlamenti demokráciát, mint a németektől idegen formát, elvetették; újra létre akarták hozni a tekintélyelvű Führer-államot.

A fasiszta tendenciák kontinuitását képviselték a háborús bűnösök jogi védelmére alakult bajtársi segélyszervezetek is, például a HIAG, az SS-katonák érdekvédelmi szerve.[4] A HIAG, a Waffen-SS jogi és morális rehabilitációján túl, politikai igényeket is megfogalmazott, mégpedig az antikommunizmus, az antiszemitizmus, a primitív „barát—ellenség" szemlélet, a „hűség a röghöz, a német vérhez" „eszmék" szellemében.[5]

[3] Die westdeutschen Parteien 1945—1965. Ein Handbuch. Kiadta a Deutsches Institut für Zeitgeschichte. Dietz Verlag, Berlin 1966. 240. old.

[4] HIAG — Hilfsorganisation auf Gegenseitigkeit der Waffen-SS. Eredményes működését bizonyítja, hogy 1956. szeptember 1-től a volt „harcoló SS" tagjai a Bundeswehr szolgálatába léphettek. 1959-ben pedig a HIAG tevékenységét a szövetségi kormány kozhasznúnak ismerte el. (Archiv der Gegenwart. Bonn—Wien—Zürich. Siegler et Co. Verlag fur Zeitarchive, 26. évf. 1956. szeptember 1.); Die HIAG der Waffen-SS. Deutsches Institut für Zeitgeschichte. Berlin 1962. 7. old.

[5] Die HIAG der Waffen-SS. 15. old.

Ezek a szervezetek formálisan nem tekinthetők az NSDAP utódpártjainak, de ideológiájuk, politikájuk fasiszta elemeket is tartalmazott, s ezek az elemek egyértelműen a hitleri örökség hagyományait folytatták.

Az ötvenes évek két jelentős fasiszta típusú pártja a Szocialista Birodalmi Párt (SRP) és a Német Birodalmi Párt (DRP).

Az SRP 1949 októberében jött létre, egy konzervatív nemzeti, monarchista párt szélsőjobboldalának más, tisztán fasiszta töredékcsoportokkal való egyesüléséből. Az SRP, amelynek taglétszáma 10 000 körül mozgott, nyíltan az NSDAP utódpártjának vallotta magát. Vezetője, Fritz Dorls 1929-től volt tagja az NSDAP-nak. A pártnak az SA mintájára létrehozott aktivista mozgalma a Reichsfront (Birodalmi Front), a Hitler-Jugendnek minden tekintetben megfelelő ifjúsági szervezete pedig a „Reichsjugend" volt. A párt a Harmadik Birodalom helyreállítását jelölte meg céljaként. Programjában ez állt: „Az SRP a szabad németek tömörülése. Legfőbb törvénye a hűség a birodalomhoz."[6] A párt egyértelműen pozitívan értékelte a nemzetiszocializmust, vállalta a lényegi azonosságot az NSDAP-vel. Egyik vezetője meg is mondta: „Az NSDAP és az SRP közt csak időbeli különbség van."[7] A párt a második világháborús vereségért az antifasiszta koalíciót és a „belső árulást" okolta. Felújította a „Dolchstoss-legendát", élesen elítélte az antifasiszta ellenállókat a Birodalom és a Führer „elárulása" címén. A háborús vereség miatti sértettségből és idegengyűlöletből táplálkozott éles Amerika-ellenessége, antikommunizmusa és szovjetellenessége is. Átvette az NSDAP antiszemitizmusát, szembehelyezkedett az alkotmánnyal; a bonni vezető pártokat a külföldi érdekek kiszolgálásával vádolta, beleértve az Adenauer-kormányt is. Agitációjának radikális stílusa, különösen éles antiamerikanizmusa miatt a bonni kormány 1951-ben betiltotta a pártot.[8]

Utóda, az 1950-ben alakult Német Birodalmi Párt (DRP) igyekezett okulni az SRP maradi, konzervatív nácizmusának következmé-

[6] Az SRP pártprogramját lásd *W. Smoydzin:* NPD. Geschichte und Umwelt einer Partei. Ilmgau Verlag. Pfaffenhofen Ilm. 1967. Dokumentumfüggelék. 239. old. Az SRP működéséről lásd még Rechtsradikalismus im Nachkriegsdeutschland. Studien über die „Sozialistische Reichspartei (SRP)". Berlin—Frankfurt-am-Main 1957.

[7] E. Remer braunschweigi nyilatkozatát idézi *Smoydzin:* Id. mű, 60. old.

[8] Keesing's Archiv der Gegenwart, 1951. május 4. — Itt jegyezzük meg, hogy az Adenauer-kormány az SRP elleni fellépést antikommunista támadással is összekötötte. Az SRP-t 12 más szervezettel együtt nyilvánította alkotmányellenesnek. Közülük 3 volt valóban jobboldali, míg a többi tíz élén a KPD állt, s olyan szervezetek elítéléséről volt még szó, mint pl. a Szabad Német Ifjúság, a Szovjet—Német Baráti Társaság, a Békeharcosok Bizottsága, a Nácirezsim Üldözötteinek Szövetsége stb.

nyeiből.[9] Vezetői — köztük W. Meinberg (a Stahlhelm alapítója, 1929-től NSDAP-tag, SS-Gruppenführer) és A. von Thadden (1939-től NSDAP-tag, a Wehrmacht páncélostisztje) — a pártot a nemzeti jobboldal gyűjtőhelyévé akarták tenni. Egyben megfigyelhető, hogy megpróbáltak alkalmazkodni. Programjukban elismerték az alkotmányt, a demokratikus államrendet, minden nép, faj, vallás egyenlőségét. E párt hangja kevésbé volt radikális, mint az SRP-é, programjában háttérbe szorult az NSZK társadalmi berendezkedése, pártjai, kormánya és parlamenti demokráciája elleni támadás. Szervezeti felépítésében már nem a Führer-elvet képviselte. Többször kísérletezett választási szövetség létrehozásával, s ennek érdekében politikai kompromisszumokra is hajlott. Mindez azt mutatja, hogy a pártot újfasiszta vonások jellemezték. Céljaiban azonban nem különbözött betiltott elődjétől. Tevékenységét továbbra is a tradicionális elemek uralták: a birodalmi gondolat, az NSDAP-hez fűződő eszmei és személyi kapcsolatok (1960-ban a pártelnökség 72,2%-át korábbi NSDAP-tagok adták).[10] A pártnak bizonyítottan nagy szerepe volt az 1959 végén megélénkült antiszemita tevékenységben is (antiszemita pogromjelszavak festése, sírgyalázások).[11]

Az ötvenes években és a hatvanas évek elején a szélsőjobboldali, fasiszta csoportosulások tevékenységének megélénkülése nem járt különösebb sikerrel. Szétforgácsolt szervezeteik a politikai élet perifériáján mozogtak. Nem tudták soraikba bevonni a lakosság jelentősebb részét. Ennek fő oka az volt, hogy a nyugatnémet kül- és belpolitikai helyzet nem kedvezett a nácizmus nyílt restaurációjának. A világ közvéleménye gyanakodva figyelte az NSZK belpolitikai fejlődését, s az ún. tekintélyuralmi demokrácia sem igényelte, hogy a szélsőjobboldali ellenzék egységes politikai erőként funkcionáljon. A kormánypolitika tükrözte a hidegháborús politika hatásait, és megfelelően jobboldali volt ahhoz, hogy kifejezze a helyreállított német monopoltőke gazdasági és politikai hatalmát. Így a hitleri rezsim kevésbé kompromittált közreműködői beépülhettek a bonni államba, a reakciós, nemegyszer fasiszta színezetű eszmék pedig bekerültek a hivatalos politika elemei közé. A nácizmust feleleventő csoportok tevékenysége ekkor nem annyira a kormány-

[9] *Brüdigam:* Der Schoss ist fruchtbar noch ... Neonazistische, militaristishe, nationalistische Literatur und Publizistik in der Bundesrepublik. 2. kiad. Frankfurt-am-Main 1965.; *W. Long:* The New Nazis of Germany. London—Philadelphia—New York 1968.

[10] *Smoydzin:* Id. mű, 93. old.

[11] Archiv der Gegenwart, 1960. 8142. old.; *E. Christopher—N. Muhlen:* Das verloschende Hakenkreuz. Ner-Tamid Verlag, Frankfurt-am-Main 1962. 17. old.

politika tartalmával, mint inkább a parlamentáris módszerekkel volt ellentétes.

A sikertelenségben nagy szerepet játszott e csoportok, pártok maradi, konzervatív nácizmusa, Hitler és birodalma iránti nyílt elkötelezettségük, elszakíthatatlan kötődésük az NSDAP örökségének már túlhaladott elemeihez is (birodalmi gondolat, antiszemitizmus, monopoltőke-ellenes megnyilvánulások). Ideológiai-politikai fegyvertárukból hiányoztak a korszerű érvek és eszközök. Bár itt-ott fellelhetők az újfasiszta elemek, e szervezetek arculatát túlnyomórészt a tradicionális fasiszta vonások jellemezték.

Az 1960-as évek elejére megváltozott a nyugatnémet imperializmus helyzete. A restaurációs szakaszról az expanzív szakaszra való áttérés kül- és belpolitikai nehézségeinek legyőzésében fontos ideológiai szerepet kaphatott a kibontakozó új nacionalista hullám, mint a tömegek integrálásának nagy hagyományú eszköze. Ilyen körülmények között megnőtt az esélye egy, az NSZK uralkodó körei igényeinek megfelelően működő nacionalista politikai párt megalakításának.

Az 1964-ben létrejött Németország Nemzeti-demokrata Pártja (NPD), amely már nevével új, „demokratikusabb", s ezzel szalonképesebb arculatot ígért. A párt tevékenységében keveredtek és ütköztek a tradicionális és az újfasiszta vonások. E szempontból a párt története három, viszonylag jól elkülöníthető szakaszra bontható. Az NPD működésének első periódusában (1964—1966) megvoltak mind a hagyományos, mind az új vonások, a régi elemek túlsúlyával (antiszemitizmus, antikapitalista megnyilvánulások, a kormány, a parlamenti pártok rágalmazása, a nemzetiszocializmus pozitív értékelése, a párt vezetőinek és szónokainak egyértelmű náci elkötelezettsége, gyűlölködő hangvétele).

Az NPD első látványos politikai kurzusváltásában 1966 tavaszán nagy szerepet játszott az, hogy hivatalos fórumokon olyan állásfoglalások hangzottak el, amelyek a párt iránti türelemről, megértésről tanúskodtak, szemben az addigi elítélő, a párt betiltását követelő megnyilvánulásokkal. Különösen fontos volt, hogy Paul Lücke, szövetségi belügyminiszter elítélte a szakszervezetek NPD-ellenes akcióit, az NPD további megítélését pedig a párt belső fejlődésétől tette függővé.[12] Hogy ezen mit kell érteni, azt az *Arbeitgeber* című lap főszerkesztőjének cikke[13] tette világossá. Eleve elvetette azt a feltételezést, hogy az NPD az NSDAP utódpártja lenne. Javára írta az NPD-nek, hogy igyekszik belátni: „a demokratikus államforma

[12] Interjú P. Lücke szövetségi belügyminiszterrel. *Stern*, 1966. április 10.

[13] *Dr. Jürgen Heinrichsbauer:* Ist „national" ein Unglück? *Der Arbeitgeber* (a német munkaadók szövetségének hivatalos lapja), Düsseldorf 1966. április 20. 222—227. old.

és a nemzeti tudat nem zárja ki egymást". A cikk útmutatást is tartalmazott: ha az NPD tudomásul veszi a demokratikus játékszabályokat, kerüli a régi náci frázisokat, a párt politikai irányvonala ellen nem emelnek kifogást.

Az NPD vezetősége gyorsan és határozottan reagált a cikkre. Két hét sem telt bele, s körlevélben utasította szervezeteit, hogy változtassanak hangnemükön. Pártbüntetés terhe mellett megtiltotta híveinek a múltra való hivatkozást, az antiszemita kijelentéseket, az antidemokratikus megnyilvánulásokat.

1966-ban módosították a párt 1965-ben kiadott programját, s ebben a társadalmi rétegek fontossági sorrendjét a valóságos erőviszonyokhoz igazították. Míg 1965-ben a sorrend: „parasztság, középosztály, szakmunkások, önálló vállalkozói réteg", az 1966-os kiegészítésben: „tőkeerős nagyipar, középosztály, szabadfoglalkozásúak"[14]. Elismerték az NSZK „szabad, demokratikus államrendjét", s megváltoztatták viszonyukat a parlamenti rendszerhez. Saját belpolitikai feladatukat így fogalmazták meg: „Az NPD feladata, hogy a parlamentekben való jelenlétével biztosítsa a parlamenti demokrácia funkcionálóképességét."[15] Adolf von Thadden, a párt későbbi elnöke kijelentette: „Mi, nemzeti demokraták, demokratikus magatartásban senkitől sem hagyjuk felülmúlni magunkat." Az NPD ettől kezdve szívesen tetszelgett a demokratikus karakterű, a törvényességet tisztelő párt szerepében; a gyűléseit közbekiáltásokkal, kérdésekkel zavaró antifasiszták, szakszervezeti aktivisták ellen gyakran élt bírósági panasszal.

Publicisztikájában Németország Nemzeti-demokrata Pártja felhagyott a korábbi, monopoltőke-ellenes megnyilvánulásokkal is. Hitet tett a magántulajdon, az „exportképes, tőkeerős német vállalkozók" érdekeinek védelme mellett. Propagandájában az antiszemitizmust — amelynek már amúgy sincs táptalaja az NSZK-ban, mivel mindössze kb. 25 000—26 000 zsidó él az országban — felváltotta a vendégmunkások és a külföldiek, főleg a színes bőrűek gyűlölete. Ellenük különböző vádakat hangoztatnak: terjesztik a kommunizmust (az olaszok és a jugoszlávok), elveszik a német munkás munkahelyét.

A harmadik birodalom helyreállítására, a határok revíziójára vonatkozó követeléseiket ettől kezdve az „egyesített Európa" és az európai béke megteremtésére irányuló törekvés leplébe öltöztették.

A párt egységes fellépését és a politikai ellenfelekkel folytatott

[14] Grundsätze unserer Politik. II. pont. *Deutsche Nachrichten* (az NPD hetilapja, a továbbiakban *DN*), 1965. május 21.; illetve Anmerkungen zum Manifest und zu Grundsätze der NPD. Deutsche Nachrichten Verlag, 1966.

[15] *DN*, 1966. április 29.

különböző vitákon elhangzó érvek egybecsengését azzal akarták biztosítani, hogy a gyűlések szónokai részére központilag „mintabeszédeket" (Musterreden) dolgoztak ki, amelyek a legfontosabb kérdésekben tartalmaztak állásfoglalást.

A pártnak az NSZK-beli uralkodó körök igényeihez való alkalmazkodási készségét mutatta, hogy felhagyott a kormánypolitika éles bírálatával, s politikai akcióit az általa igen szélesen értelmezett baloldal ellen irányította. Hevesen támadta az akkoriban nagy erővel fellépő diákmozgalmakat: az államrend, a biztonság szétzúzásával vádolta őket. Az NPD propagandájának is része volt abban, hogy a diákmozgalmakkal szemben valóságos tömeghisztéria alakult ki, amelynek légkörében 1968 tavaszán merényletet követtek el az ismert diákvezető, Rudi Dutschke ellen.

Az NPD támadásainak másik célpontja a szakszervezetek tevékenysége volt. A beleszólási jogért folytatott harcukat a párt elítélte, mint „vörös gazdasági diktatúrával való fenyegetést", mint a vállalkozói szabadság megsértését.[16] A párt alkotmányossági vizsgálatot kért a szakszervezetek és az SPD ellen, amelyek osztályharcos politikával veszélyeztetik a Szövetségi Köztársaság erejét, nemzetközi tekintélyét. Követelte az 1968 szeptemberében megalakult Német Kommunista Párt (DKP) azonnali betiltását.

Az NPD síkraszállt az 1960-as évek vége felé kidolgozott ún. szükségállapot-törvények elfogadása mellett. E törvényektől azt várta, hogy megfelelő eszközökkel — katonai bíráskodással, halálbüntetéssel, az egykori frontkatonákból polgárháborús hadsereg szervezésével — lehetővé teszik a „kommunizmussal és híveivel" való végleges leszámolást. Az NPD köreiben kommunistának számítottak a szociáldemokraták, a szakszervezeti tagok, a demokratikus érzelmű értelmiség és a diákság is.

A párt, miközben programját kozmetikázta, baloldalellenes támadásai során egyre gyakrabban nyúlt a hagyományos fasiszta módszerekhez és eszközökhöz is. Nyílt utcai, üléstermi verekedéseket, tettleges provokációkat kezdeményezett. A politikai ellenfelekkel való nyílt összecsapásokban fontos szerepet játszott a párt fiatal aktivistáiból létrehozott Ordnungsdienst (rendfenntartó szolgálat), amelynek feladata hivatalosan a gyűlések rendjének fenntartása, a párt szónokainak, vezetőinek védelme volt.[17]

Részben az NPD-Ordnerek erőszakos fellépései, részben a külföld aggodalma miatt 1968-ban felmerült a párt betiltásának gon-

[16] *DN*, 1969. január 15.

[17] Az NPD terrorjának már 1967 végén halálos áldozata is volt; az 1968-as belügyminiszteri jelentés 44 terrorcselekményről számol be, amelyeket a jobboldaliak politikai ellenfeleik ellen követtek el. (Verfassungsschutz, 1968. 44—45. old.)

dolata. Figyelemre méltó, hogy a szövetségi kormány belügyminisztere által összegyűjtött terhelő dokumentumok csak a párt hagyományos fasiszta vonásairól szóltak, már túlhaladott első programjára és korábbi nyilatkozataira vonatkoztak. A vádak nem érintették az NPD 1966 utáni politikáját, sőt a baloldallal, a demokratákkal, a diákokkal szemben alkalmazott terrorista módszereit sem.[18] Maga az, hogy a vizsgálat túlnyomórészt már nem jellemző politikai vonásokra szorítkozott, kétségessé tette a betiltási szándék komolyságát. A párt betiltása valóban mind a mai napig nem következett be. Ez arra is figyelmeztet, hogy az alkalmazkodó fasizmusnak van lehetősége a polgári demokratikus pártrendszerbe való beépülésre.

Az NPD alkalmazkodási készségét legjobban tartományi parlamenti frakcióinak a tevékenysége mutatja. 1966—1972 között az NSZK tíz tartományi parlamentje közül hétben foglalhatott helyet, összesen 61 képviselővel. A párt a parlamenti demokrácia játékszabályaihoz alkalmazkodva akarta elérni, hogy a befogadott parlamenti pártok egyikeként gyakorolhasson befolyást a politikai életre. Ebben lehetőséget látott arra, hogy szélesítse propagandáját, s szövetséget alakítson ki a gazdasági és a politikai élet vezető köreivel. Ezért az NPD tartományi frakciói keresték a monopoltőke pártjaival való együttműködés módozatait, alkalmazkodtak célkitűzéseikhez és módszereikhez. Az érintett korszak sajtóanyaga bőséges bizonyító anyagot tartalmaz arról, hogy az NPD-frakciók szavazataikkal mindig a CDU-t, illetve a CSU-t támogatták (gyakran kéretlenül is), mintegy potenciális koalíciós partnerként ajánlkozva fel az SPD ellen.

Az NPD-nek az NSDAP-örökség kényelmetlen mozzanataitól való elhatárolódási szándékát mutatta az is, hogy vezetőit és tagságát az 1966-os kurzusváltás után a homályos politikai múlttal nem terhelt fiatalabb tagok köréből igyekezett bővíteni. Míg 1966 elején a tagságnak több mint 50%-a származott az egykori NSDAP-ből (vagy más, időközben felbomlott szélsőjobboldali pártból), 1967-ről 1968-ra a volt NSDAP-tagok aránya a tartományi vezetőségekben 43%-ról 20%-ra, a tagságban 20%-ról 9%-ra esett vissza.[19] Ebbe az irányba hatott a párt fiatalítási törekvése is: míg 1965-ben a tagság átlagos életkora 50,3 év, 1967 végén 41,2 év volt, 1968-ban már a tagság 30,6%-át alkották 30 évnél fiatalabbak.[20] A párt ezzel is bizonyítani kívánta, hogy a korszak élő politikai jelensége, nem

[18] A betiltási vitáról beszámolt a *Spiegel* 1968. december 16-i száma, valamint a „Verfassungsschutz, 1968" is.

[19] *Die Zeit* (Hamburg), 1968. december 20.

[20] Archiv der Gegenwart, 1967. 13 571. old., valamint *DN*, 1968. május 31.

pedig a feléledt múlt, a „nagyapák pártja", ahogy a nyugatnémet sajtó egyes berkeiben emlegették.

Részben a pártnak az NSZK aktuális problémáira való élénk reagálását mutatja, hogy tömegbázisa olyan társadalmi rétegekből toborzódott, amelyek az adott időszakban megoldatlan problémákkal küszködtek. Ezek túlnyomórészt az állammonopolista kapitalizmus koncentrációs folyamata által fenyegetett kisiparos, kiskereskedő rétegek, valamint kis tulajdonú parasztgazdák voltak, akiket az Európai Gazdasági Közösség mezőgazdasági racionalizálási terve nyugtalanított. (Megjegyzendő, hogy a parasztság problémái az NPD politikájában jóval kisebb súllyal szerepeltek, mint annak idején az NSDAP-ében, minthogy a parasztság társadalmi-gazdasági szerepe is csökkent a mai kapitalizmus rendszerében.) Az NPD 1966-ban, a bányászat strukturális válsága idején hosszú távú terveket készített a Ruhr-vidék munkásainak megnyerésére, de törekvései az erős szakszervezeti akciók miatt kudarcba fulladtak. Az NPD-nek nem sikerült a politikailag műveltebb, szakmailag szervezett munkássághoz eljutnia; a német munkásosztály sokkal immunisabb volt az NPD-vel, mint annak idején az NSDAP-vel szemben.

A párt fontos szerepet szánt tömegbázisa kialakításában a második világháború következményeitől különösen hátrányosan érintett rétegeknek: propagandájában nagy erővel hangoztatta a kelet-európai országokból áttelepítettek, a volt hadifoglyok, hadiárvák stb. érdekeit. Ideológiailag kapcsolódott az ún. Landsmannschaftok (bajtársi szövetségek) revánsigényeihez, az egykori német keleti területekre vonatkozó követelésekhez, a határrevíziós vágyaktól táplált nacionalista, antikommunista propagandához.

Az NPD igyekezett kihasználni az ifjúság bizonyos rétegeiben meglévő tekintélyelvű, szélsőjobboldali tendenciákat is. Ezek a tendenciák az alacsonyabb műveltségű fiatalok körének, a 15—21 év közöttieknek nagy részét érintik, főleg azokat, akiket éppen az antidemokratikus iskolarendszer zárt el a továbbtanulási lehetőségektől.[21]

A megváltozott körülményekhez alkalmazkodott a párt abban is, hogy — legalábbis nyíltan — nem tört hatalomra. (Erre semmiféle reális esélye nem is volt.) Az NPD beérte azzal a funkcióval, amelyet a nyugatnémet hatalmi mechanizmusban a tőkés érdekek más képviselőivel való munkamegosztásban kapott. Funkciója elsősorban létében gyökerezett: lehetővé tette a reakciós propaganda színskálájának szélesítését, hozzájárult ahhoz, hogy a CDU és CSU

[21] *Brüdigam:* Gefahren von rechts für die Jugend. Beispiele autoritären, nationalistischen und militaristischen Ungeistes. *Marxistische Blätter,* 1970. 1. sz.

mérsékelt pártként tűnjön fel, miközben — különösen a CSU esetében — biztosította a fokozatos jobbratolódást. Nacionalizmusa, antikommunizmusa, szociális demagógiája segítségével igyekezett gyűjtőmedenceként befogadni a monopoltőke más pártjaiból kiábrándult tömegeket, elégedetlenségüket levezetni, illetve a társadalomban elkülönülő kisebbségek (baloldali diákok, kommunisták, vendégmunkások) ellen fordítani. Az NPD fontos szerepet töltött be mint a munkásosztály és a demokratikus erők harcával szembeni tőkés támadások közvetítője és gyakorlati végrehajtója. Nacionalista, revansista követeléseivel támogatta a nyugatnémet tőke expanzív törekvéseit, minden más politikai erőnél agresszívabban képviselte a „német érdekeket" „minden idegennel" szemben.

Így az NPD mögött felsorakozó erők jellege sem lehet vitás: már korai szakaszában a párt a monopoltőkés érdekeket szolgálta propagandájával, ideológiájával és politikai akcióival is. Vezetésének túlnyomó többsége is fontosnak tartotta az alkalmazkodást az új körülményekhez. Von Thadden, az alkalmazkodási taktika következetes híve így határozta meg a párt jellegét: „*Konzervatív,* ami erőnk gyökereit és célkitűzéseinket illeti, *forradalmi* azonban abban, hogy a módszereket állandóan a környezet körülményeihez alkalmazkodva választja meg."[22]

1969 és 1972 között az NPD tevékenységét legfőképpen a Brandt—Scheel-kormány új keleti politikája elleni küzdelem jellemezte. A párt vezető szerepet játszott az Aktion Widerstandnak az új keleti politikát támadó egységes jobboldali „nemzeti ellenzéki" szervezetnek a létrehozásában. A kormányt árulással, a nemzeti érdekek feladásával vádolta, a „marxista szocializmus előtti önkéntes ajtónyitással"[23] rágalmazta. Az új kormánypolitikával szemben támogatták a CDU/CSU parlamenti harcát, emellett azonban az NPD és az Aktion Widerstandban egyesült szélsőjobboldali csoportok a parlamenten kívüli küzdelem minden lehetséges eszközét is felhasználták a cél eléréséhez: a szélsőjobboldali sajtótermékekben és könyvekben rágalomhadjáratot indítottak, tömegtüntetéseket, fegyveres provokációkat, robbantásokat szerveztek. Ebben az időszakban az NPD nem is tudta megőrizni a demokratizmus látszatát, a párt neve a nyilvánosság előtt is összefonódott a politikai terrorral.

Ez hosszú időre megpecsételte a párt további sorsát. Az NPD-ből kis terrorcsoportok váltak ki, a kevésbé kompromittáltak egy részét pedig felszívta a jobboldali ellenzék gyűjtőmedencéjeként fellépő CSU. Az NPD 1972-re elvesztette tartományi parlamenti mandátumait, s mint önálló politikai erő háttérbe szorult. Az általa

[22] *A. von Thadden:* Konservative Revolution. *DN,* 1969. december 26.
[23] *DN,* 1970. június 12.

képviselt szélsőjobboldali politika azonban nem tűnt el, hanem egy nálánál erősebb jobboldali táborban folytatódott.

Az NPD mindmáig legálisan működő párt. Fenntartotta szervezeti kereteit, lapjait. Ma a szélsőjobboldali csoportok afféle káderiskolájának számít, fő feladatának a személyi és ideológiai kontinuitás biztosítását tartja, várva a fellendülés újabb lehetőségét. A veszélyesen növekvő munkanélküliség az elmúlt években ismét felerősítette a párt éles vendégmunkás-ellenes propagandáját, amely itt-ott táptalajra is talál.

Az NPD politikájáról adott jellemzés is mutatja: a párt tevékenységét, bár nem volt mentes a hagyományos fasiszta elemektől, túlnyomórészt az újfasiszta vonások határozták meg. Ezért az NPD — célját, programját és ideológiáját tekintve — *fasiszta* képződmény, amely a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodása miatt *neofasiszta* pártnak tekinthető.

Kővágó László: A horvát fasizmushoz szeretnék néhány reflexiót fűzni. Tegnap arra figyeltem föl, hogy az előadásokban nemigen tettek különbséget fasiszta szervezetek és fasiszta mozgalom között. A horvát fasizmus kezdettől fogva nagyon élesen megtette e különbséget, s erre érdemes fölfigyelni. Az Usztasa-szervezet 1929-ben jött létre, közvetlenül azután, hogy Sándor király bevezette Jugoszláviában az úgynevezett január 6-i diktatúrát. Akkor egy nagyon konzervatív párt, a Horvát Jogpárt elnöke, Ante Pavelić elment külföldre. Ott — lényegében Mussolinire támaszkodva — megteremtette az Usztasa-szervezetet, majd otthon az Usztasa-mozgalmat. Mi a kettő közt a különbség? Alapjában véve az, hogy Pavelić létrehozott egy terrorista szervezetet Olaszországban és Magyarországon, s ugyanakkor egy politikai mozgalmat otthon. A szervezet Jugoszlávia területén eleinte nem is működött. Később alakítottak három- és ötfős illegális csoportokat. Legálisan vagy féllegálisan csak külföldön éltek, ahol táborokat hoztak létre, főként Olaszországban. Magyarországon Jankapusztáról tudunk, itt készültek az 1934-es királygyilkosságra. Párhuzamosan a politikai mozgalom is erőteljesen fejlődött. A viszonyokra jellemző, hogy közvetlenül a fasiszta hatalomátvétel előtt, 1940—1941-ben a fasiszta *szervezet* tagjainak a számát mindössze másfél-kétezerre teszik. A *mozgalom* viszont ennél sokkal szélesebb és befolyásosabb volt.

Szeretnék Ormos Mária előadásához csatlakozni annak kapcsán, hogyan működött az Usztasa-mozgalom Jugoszláviában. Tagjai bevonultak konzervatív és klerikális vagy egyházi szervezetekbe. Főként a katolikus egyház folyóiratai és egyéb kiadványai révén fejtettek ki nagy hatást. Így bontakozott ki erőteljesen Horvátország

területén az Usztasa-mozgalom. Különböző konzervatív pártokra és mozgalmakra is támaszkodtak. Ilyen például a Horvát Jogpárt, amely még az első világháború előtt alakult. Programjának a fő pontja Horvátország önállósága volt. A másik a Radić-féle Horvát Parasztpárt, amely szintén Horvátország függetlenségét akarta megvalósítani. Végeredményben azt lehet mondani, hogy a konzervativizmus kezdettől fogva a nemzetiségi kérdés vonatkozásában mutatkozott meg, és a horvát szeparatizmus vonalán mozgott. Nagy-Horvátország megvalósításának koncepciójában pedig élen jártak az Usztasa tagjai, ebben a vonatkozásban fejtették ki hatásos tevékenységüket Horvátországban.

Attól fogva, hogy 1941 áprilisában, Jugoszlávia összeomlásakor létrejött a horvát állam, tulajdonképpen kettős vonalon haladt a fasiszta Usztasa-mozgalom. Ormos Mária említette, hogy mintegy 40 000 tagja volt mindössze. A különböző fasiszta jellegű szervezetek vagy szimpatizáns szervezetek azonban sokkal több embert foglalkoztattak. Hogy végeredményben milyen erős volt Horvátországban a fasiszta mozgalom, arra vonatkozólag szeretném megemlíteni, hogy ez a fasiszta állam kitartott végsőkig, és tulajdonképpen nem is omlott össze még 1945. május 9-én, tehát Németország fegyverletétele után sem. Május 9-én megkezdték a fasiszta és a fasiszta vezetés alatt álló fegyveres csoportok kivonását Jugoszláviából. Úgy tartják számon, hogy csak a háború hivatalos befejezése után hét nappal fejeződött be Jugoszláviában a háború; akkor sikerült fegyverletételre kényszeríteni a horvát fasiszta és fasisztabarát haderőt, méghozzá az angol—amerikai, a szovjet és a jugoszláv haderő együttműködésével, amelyek a horvát—osztrák határon bekerítették, s az mást nem tudott csinálni, mint letenni a fegyvert. Ez azonban csak a hivatalos haderőre vonatkozik. A horvátországi újfasiszta mozgalom ugyanis tulajdonképpen folyamatosan működik. Amikor a horvát haderő letette a fegyvert, „Križari" (Keresztesek) néven illegális szervezetek, fegyveres csoportok alakultak Jugoszláviában. Még egy évvel a háború befejezése után, 1946-ban is, főként Bosznia-Hercegovinában, a hegyek között voltak fegyveres harcok a fasiszta križarokkal. Utóbb ezek a fasiszta szervezetek főként külföldön szerveződtek újjá, és különböző terrorcselekményekkel hívták fel magukra a figyelmet: repülőgéprobbantással, vonatrobbantással, belgrádi, zágrábi mozik felrobbantásával. Ezután diplomaták ellen követtek el merényleteket. Az utóbbi időben legálisan is fölléptek fasiszták Jugoszláviában. Nemrégen olvashattunk arról magyar újságokban is, hogy Zágrábban egyetemisták demonstratív módon fasiszta dalokat énekeltek. Ebből le lehet vonni olyan következtetést, hogy tulajdonképpen továbbra is megvan a horvát fasizmus említett kettőssége. Egyrészt

működik egy *szervezet*, amely olyan erős, hogy többek közt Nyugaton a nagyszámú jugoszláv vendégmunkást, főleg a horvát munkásokat megadóztatja. Másrészt az, hogy nyíltan is tapasztalhatók az országon belül fasiszta megnyilvánulások, arra mutat, hogy feltételezhetően most is van fasiszta *mozgalom* is, hiszen nem valószínű, hogy az illegális szervezet tagjai állnak ki a nyilvános demonstratív megmozdulásokon.

Jemnitz János: Több kérdéshez szeretnék röviden hozzászólni. Először a német jelenségről és a náci mozgalomról. Egyetértek Székely elvtárssal, aki a tablót szélesebbre vonva hangsúlyozza, hogy nem elsősorban vagy nem egyedül a munkáspártok felelősek azért, ami történt. Mégis hangsúlyoznám, pontosan a német esetben, hogy a fasizmus elhárításában ugyancsak a munkásmozgalom volt mindig a perdöntő erő. A német esetben a klasszikus — és örökké, már a kortársak által is hangsúlyozott — tragikus ellentét és megosztottság valóban nagyon súlyos volt. Mindkét párt felelőssége fennáll. Hogy a szociáldemokrata párt milyen volt, erről az irodalomból és Székely elvtárs előadásából elég jó képet kaphattunk. De a kommunista pártban sem szűnt meg a szektásság, és ez is nagyon erősen hozzájárult ahhoz a lehetetlen helyzethez, ami még 1933 januárja után is tovább tartott. Január meglepte a kommunista vezetést. Az illegalitásba vonulással is megkésett. Voltak együttműködési kapcsolatok, de felszínesek. Nemrégiben jelent meg egy élő kortanú elég érdekes és részletes önéletrajzi írása, Herbert Wehneré, ami sok szempontból nemcsak színezi a képet, hanem lényegi kiegészítéseket is fűz pontosan ehhez a kérdéshez: a kommunista párt megkésettségéhez és ahhoz, hogy nem értette meg a helyzetet.

A második téma Spanyolország. Először a Primo de Rivera-korszakot érintem, amelyről egy időben ugyancsak azt tartották, hogy fasizmus volt. Én azonban — néhány felszólalóval szemben — nem tartanám a leglényegesebbnek azt, hogy világos határt húzzunk igen vagy nem alapon. A Primo de Rivera-diktatúrában a fasiszta *elemek megjelenése* az érdekes, továbbá a lényegi vonulatok megkülönböztetése, nem pedig az, hogy melyik dobozba helyezzük el. A másik, amit hiányoltam, pontosan az, hol gyengül meg a diktatúra. Ez pedig a szociális mozzanat, ahol Primo de Rivera többet akart elérni. Éppen ez a fasizmus egyik nagyon lényeges sajátossága: a jobboldali radikalizmus, amit itt többen hangsúlyoztak, és amit a diktátor nem tudott keresztülvinni. Ezért következik be belső krízis, a hadseregben is, és megindul az újabb bomlás, amihez azután a válság még hozzácsatlakozik. Ezt azért tartom lényegesnek, mert ez visszahat a későbbiekre, az egész Franco-korszakra.

A konzervatív reakció, amely lefékezte Primo de Rivera diktatúráját, megismétlődik, hosszabb, 10—40 éves átfutásban.

Jellemzőnek tartom, hogy a Falangénál a vezetők is felülről jönnek. Egy korszakban jönnek csak alulról, a Hedilla-korszakban, de Súñert majdnem hogy megint felülről nevezik ki, és ő alkalmatlan is a jobboldali radikalizmus érvényesítésére. De nem is egyszerűen a Falange mozog egyedül. Most az ideológiai elemeket, tehát az egyház nagy szerepét ki is kapcsolhatjuk. Lényeges, hogy a konzervatív reakciós elemek túlsúlya nagyobb a jobboldali radikalizmus gyakorlati megvalósulásával szemben. Mindenesetre ez és ennek a dinamikája vita és további tanulmányok kérdése.

A harmadik terület Latin-Amerika. Kérdés, hogy ezzel mit tudunk kezdeni. Sajnos, a vitára túl kevés idő maradt. Mindenesetre Latin-Amerikát nem lehet így általában felvetni anélkül, hogy érzékeltetnénk, vannak kis országok és nagy országok, szegény országok és gazdag országok, írástudatlanok és nem írástudatlanok... Ugyanígy fontos a történeti tradíciók jelenléte. Fasiszta mozgalmak vannak, komoly országokban, például a Vargas-jelenség a harmincas években. A külső összefüggés ugyan megvolt, de nemcsak a németre és olaszra gondolok, hanem az amerikaira az adott esetben. Ott van az egész Perón-jelenség; sajátos, de fasiszta elemek is megjelennek benne, sőt, tömegmozgalom-jelenség is van. Abban a képben, amit kaptunk, a kérdés pontosan a fasiszta problematika, tehát a jobboldali radikalizmus hatása a fennálló társadalmi rendszerre. Van-e vagy nincs ilyen például a kis banánköztársaságokban? Van, szembetalálkozunk vele Közép-Amerikában, s könnyű fölülről megfejelni; de akkor viszont fel lehet vetni, hogy mi a lényegi különbség mondjuk Porfirio Díaz 1911 előtti klasszikus jobboldali diktatúrája, ahol ugyanezeket az elemeket ki lehet mutatni, és a mai között, ha nem nézzük meg ennek valóban felvethető tömegmozgalmi vetületét?

Végül még két kérdésről, ugyancsak igen röviden. Az egyik a klasszikus munkanélküliség az 1920—1930-as években. Azt is meg kellene közelítenünk, honnan jöttek ezek a munkanélküliek. Nem lehet csak általában beszélni a munkanélküliségről, mert nyilvánvalóan ezek a tömegek is nagyon különbözőek. Lehetnek szakképzettek vagy nem szakképzettek; regionális és generációs problémák is vannak. A fasizmus esetében ez eléggé ismert jelenség: generációs problémák és iparági problémák; honnan kerülnek ki a munkanélküliek a nagy, fejlett országokban. Külön kérdés a nem fejlett országoké. Történetesen Olaszországban a déli munkanélküli nem ugyanolyan, mint egy utcára került milánói szakmunkás. Az utóbbi éppen most munkanélküli, de régóta részt vesz a munkásmozgalomban. Világos, hogy másképp fog reagálni. Más kérdés az 1945

utáni munkanélküliség, és megint más napjaink munkanélkülisége. Világos, hogy perdöntő különbség van a fizetett, illetve a nem fizetett, valóban a létminimumtól megfosztott munkanélküliek között. További kérdés, hogy ideiglenesen partra tett munkanélküliekről van szó, akiket először érint a nagy csapás, vagy pedig krónikusan állás nélküliekről, akik hosszú ideje hozzászoktak állapotukhoz. A kitartott, szinte „antik" proletariátus jelentkezése ma újabb torzulásokhoz vezet. Ezt újra meg lehet nézni. De nem véletlen, hogy Olaszországban jelentkeznek azok a jelenségek, amikről Kis Aladár beszélt. Ugyanezek a jelenségek nem jelentkeznek számos északi vagy más nyugat-európai országokban.

Tehát amiről Incze elvtárs is beszélt, a regionális problémák, tovább hatnak napjainkban is. Torzulások is újra vannak. Ezt nem Angliára értem, mert a színes bőrűekkel szembeni magatartás jól megfogható, és jól megfogható okai is vannak. Végül pedig napjaink fasizmusánál óvakodnék a veszély túlhangsúlyozásától. Hiszen nem véletlen, hogy nem jelentkezik ez ilyen súllyal Nyugat-Európában. Jóllehet egy időben sajtónk éppen eleget írt arról, hogy mennyire ott van az Egyesült Államok hivatalos politikájában a fasizmus, sőt egy időben félfasiszta vagy már ennél több elemet tulajdonítottunk neki, itt másról van szó. A masszív külpolitikai reakciósságot és a fasiszta mivoltot nagyon élesen meg kell különböztetni, ha egyáltalán tudományosan akarjuk megközelíteni a dolgot, és nem ad hoc politikai terminológiák vagy egyéb szempontok szerint.

Babirák Ilona: A magam részéről is nagyon sajnálom, hogy a vitára nem maradt idő, mert nyilván nagyon sok véleményt lehetett volna itt ütköztetni. Az egyik kérdés a fasizmus kialakulásának okait, tényezőit illeti. Nagyon örültem Incze Miklós és Kis Aladár előadásának, amennyiben ők sokkal messzebbre vezették vissza a fasizmus okait, a fasizmus hatalomra jutásának a történelmi gyökereit. Nagyon plasztikusan mutatható ki, hogy ott, ahol Európában, illetve Ázsiában (Japán esetében) fasizmus alakult ki, késői, megkésett kapitalizmusról van szó. Az 1860-as évektől ezt mutatja az olasz egység, 1871 után a német egység hatása. Ezekben az országokban nagyon rövid idő alatt az egyenlőtlen fejlődés következtében nagyon modern technológiával és technikai alapon indul meg a kapitalizmus fejlődése, de olyan viszonyok között, amikor a világot már felosztották, nemcsak területileg, hanem gazdaságilag is. Ez az egyik oldala a dolognak, amit érdemes megvizsgálni a továbbiakban, de nem tisztán gazdasági vonalon, hanem a maga totalitásában. Azt is, hogyan hat a társadalomra, a szokásokra, a kapcsolódásokra, a kötődésekre egy hirtelen, 30—40 év alatti fölfutás,

milyen neuralgikus állapot alakul ki a társadalomban. Tehát a kérdés emberközeli vizsgálatát kívánnám, nem a megszokott sémákkal, tehát hogy: ezt a dobozt ismerjük, hát ebbe tesszük bele, s ami azon kívül van, az az ördögtől való vagy nem érdekes. Spanyolország esetében is érvényes ez a megkésettség, ami a belőle következő fasizmus táptalajául szolgált. Nem beszélve arról, amit Jemnitz elvtárs mondott, hogy a munkások hirtelen tömegesen váltak munkanélkülivé vagyis létbizonytalanná. Én úgy mondanám, mert ez itt a lényeg: *létbizonytalanná*. Ami nem ugyanaz, mint a mai munkanélküliség, mert itt van valami létbiztonság. De az említett, megkésett fejlődésű társadalmak annak idején teljesen sokkos állapotba kerültek. Fontos lett volna a történelmi háttér, aminek a felvázolására a Kominternnek nyilván nem volt ideje. Gyorsan kellett reagálnia, és ezt nem is róhatjuk föl neki. Csakhogy a ma kutatóitól ezt a vizsgálódást szerintem joggal várjuk el. Másik dolog a jelenkori fasizmus kérdése. Ez nagyon bonyolult kérdés. Megváltozott világban élünk; a második világháború óta minden jelenséget globálisan kell megközelíteni, vagyis a két világrendszer egymás közötti harca keretében. Ez a lényeg. Ennélfogva a fasizmusnak a VII. kongresszuson megfogalmazott kritériumait is úgy kell vizsgálni, hogy milyen ma a világpolitikai és világgazdasági közegük vagy alapjuk. A pólusok: az imperialista világpólus és a vele szemben álló szocialista pólus. Megvizsgálandó a harci terepül szolgáló területek *földrajzi* elhelyezkedése, valamint a szocialista és az imperialista pólus közötti *társadalmak* elhelyezkedése. Vajon milyen kritériumok meglétét igazolhatjuk korunkban, és mi az, ami ma már nem azonosítható belőlük? Fölmerül az is: vajon a világuralomra törekvés kritériuma megvan-e? Megítélésem szerint ez megközelítés kérdése. Korunkban a transznacionális vállalatok testesítik meg az imperializmus legreakciósabb, legimperialistább, ha úgy tetszik legsovinisztább erejét, s ezek a transznacionális vállalatok meg akarják akadályozni a szocializmus továbbterjedését. Világháborúval ez nem megy. Megpróbálták azonnal a második világháború után, amikor ezek a transznacionális vállalatok még nem voltak a mai szinten szervezettek. Volt olyan nap 1945 óta, hogy ne lett volna valahol háború? Nem volt. Sok olyan háborút ismerünk, amelyikben az Egyesült Államok közvetlenül ne vett volna részt vagy úgy, hogy menedzselte, vagy úgy, hogy maga is szerepet játszott benne fegyveres erőivel? Csak két esetben volt ilyen. Az egyik a szuezi háború, ahol háttérből mozgatta a dolgokat. A másik, amit nagyon sajnálnak még ma is, hogy a belga-kongóiból kimaradtak. Az összes többi jelentős konfliktusban benne voltak.

Egyetértek azzal, hogy a fejlett tőkés országokban ma nem lehet fasizmus. Nem lehet, mert nem is fenyegeti őket egyelőre a „kom-

munizmus", a szocialista forradalom közvetlen veszélye. Volt ilyen veszély, például Olaszországban. S az amerikaiak nem a franciák ellen léptek fel olyan élesen, hogy a követük még a belügyekbe is beavatkozott, hanem Olaszországban, amikor arról volt szó, hogy a kommunistákat is beveszik a kormányba. Miért? Ennek történelmi hagyományai vannak, amelyekkel Kis Aladár már foglalkozott. De Olaszországtól eltekintve ilyen veszély nem áll fenn. Hol vannak az imperializmus sebezhető pontjai? A fejlődő világban. Szocialista orientáció itt bontakozik ki, szocialista forradalmak itt zajlanak le. Az amerikai imperializmus „helyettesítő", nyílt terrorisztikus diktatúrákkal próbálja ezeknek útját állni. Ezt szeretném kiemelni, hiszen a transznacionális vállalatokban az amerikai tőke dominál, beleértve a Világbankot, a Fejlesztési Bankot. Megvan hozzá az amerikaiaknak a katonai potenciáljuk, megvan a gazdasági nagyágyújuk is. Eleinte eléggé naivan kezdtek hozzá, de most már megvan hozzá a menedzselő képességük is. Ezt kitanulták Latin-Amerikában, Koreában, megpróbálkoztak vele Iránban. Nyílt, diktatórikus terrorista hatalmat hoznak létre, regionális „helyettesítő" feladatokkal. Tehát: ne közvetlenül az amerikaiak legyenek a zsandárok a Perzsa-öböl térségében. Megpróbálják Indonéziával és máshol is. Ezek a nyílt terrorisztikus diktatúrák, ami a módszereket illeti, ha maguk nem is törekszenek közvetlenül világuralomra, de közvetve nagyon is annak a megakadályozására, hogy a szocialista világrendszer tovább terjedjen térben, és arra, hogy időben is elhúzzák a folyamatot, időt nyerjenek. Én így közelíteném meg a fasizmus mai problematikáját. Nem ragaszkodom ahhoz, hogy fasizmusnak nevezzük, de lehetetlen nem látni a fasizmus néhány alapvető ismérvének, például a finánctőkének a jelenlétét. Ezt helyettesítem a transznacionális vállalatokkal, mert ma már ez a bonyolultabb szisztéma érvényesül. Azt a tényt, hogy menedzselt fasizmusokról, exportált, „helyettesítő" fasiszta rendszerek létrehozásáról van szó, azt hiszem, nehéz tagadni.

Gergely Imre: A fasizmus kérdéséhez szeretnék hozzászólni. Harsányi Iván előadását egészíteném ki, úgy is, mint a helyszín ismerője, mert hiszen átéltem Spanyolországban a fasiszta támadást, s azon az alapon is, hogy én akkor és később igyekeztem behatóan tanulmányozni ezt a problémát.

Két szempontra mutatok rá, ami esetleg kimaradt az előző felszólalásokból. Az egyik, hogy a spanyol fasizmust erősen a klerikalizmussal, vagyis az úgynevezett *nemzeti katolicizmussal* való szövetség jellemzi. Ez már a köztársaság idején, a harmincas évek első felében megnyilvánult, hiszen a második köztársaság ellen, amely laikus köztársaság volt, az ellenforradalmi mozgolódást voltaképp

pen az egyház szervezte. A spanyol egyház keresztes hadjáratot hirdetett az egyházi iskolák megszüntetése, a klerikalizmus felszámolása, a kultúrforradalom ellen. És a fegyveres ellenforradalomnak, vagyis a Franco-féle katonai-fasiszta lázadásnak nemcsak a tervezői, hanem a végrehajtói között is ott voltak egyházi körök. A nemzeti katolicizmus, vagyis a hierarchia többsége abban az időben egyértelműen híve volt a fasiszta jellegű ellenforradalomnak. Vannak ennek bizonyos magyar vonatkozásai is. 1938 júliusában a budapesti eucharisztikus kongresszuson Gomá bíboros, a spanyol egyház feje is felszólalt. A spanyolországi polgárháborúra célozva ezt mondta: „Karddal kell pacifikálni Spanyolországot!" A nemzeti katolicizmus tehát támogatta a kíméletlen, megtorló fasiszta hadjáratot. Ugyanannak a képnek egy kis részlete, hogy létezett a requeté-mozgalom, amely tradicionalistának nevezte magát, és elsősorban a katolikus hagyományokat képviselte. Ezeknek a különítményei, papok vezetésével, „Éljen Krisztus király!" jelszóval rohantak a népre, a baszk falvakra, gyilkoltak, és ezt ők keresztes hadjáratnak (cruzadának) nevezték. 1945 után, amikor a Franco-rendszer szemben találta magát a megváltozott európai helyzettel, mert a szövetségesek szétverték a fasiszta blokkot, a hírhedt FET-tel, a fasiszta párttal Franco már nem tudott az európai színtéren szerepelni. Igyekezett hát leépíteni ezt, s ebben a számára veszélyes helyzetben a nemzeti katolicizmus sietett a segítségére. A spanyol fasizmus egész uralmának a támasza 1945 után évtizedekig a spanyol egyház lett, egészen addig, amíg az egyház belső válsága meg nem rendítette ezt a pillért. Ugyanakkor a tömegek az elnyomás ellenére éles osztályharcot folytattak Franco ellen. Óriási sztrájkok törtek ki, és ez az osztályharc átcsapott a hivőkre is. Később pedig, a hivők nyomására, az egyház egyes köreiben is változások következtek be. Elsősorban a nemzetiségi területeken kolostorok és templomok támogatták az illegális mozgalmat. És nem véletlen, hogy a montserrati apátság lett a katalán ellenzék fóruma. Kommunisták, szocialisták, köztársaságiak nyilatkozatait, cikkeit nyomtatták ki *Serra d'Or* című lapjukban, s emiatt száműzték a montserrati apátot is. Munkatársai azonban folytatták a harcot: szembeszálltak a spanyol centralizmust hordozó „nemzeti katolicizmussal".

A spanyol fasizmus másik jellegzetes vonása az úgynevezett *birodalmi szellem*. Ha Franco a birodalmi szellemet hirdette, az elsősorban azt jelentette, hogy a spanyolországi nemzetiségekkel akar leszámolni, a nemzetiségi mozgalmakat eltiporni. Első tényked̈ései közé tartozott, hogy eltörölte a baszk, aztán pedig a katalán autonómiát. Az autonómia eltörlése a nemzetiségek üldözését hozta. Hangoztatták, hogy a nemzeti kisebbségek „vörös szeparatisták".

Másodrendű állampolgároknak számítottak, iskoláikat, nyelvhasználatukat betiltották a fasizmus alatt. Ez ellen a spanyol birodalmi szellèm ellen elsősorban a nemzetiségek mozgalma szervezkedett, amely azután elősegítette, hogy megdöntsék a francóizmust. Nem magától dőlt össze, hanem évtizedek alatt szervezett, elkeseredett illegális munkával sikerült megdönteni; s ebben a nemzetiségek játszották az egyik főszerepet. A spanyol fasizmus ugyanis kétirányú volt: elsősorban az osztályharcos munkásmozgalmat akarta megsemmisíteni, de a másik iránya az volt, hogy a nemzetiségekkel is leszámoljon. Ezen munkálkodott 40 éven keresztül a fasizmus, de a végén belebukott. Az 1962-es történelmi találkozón, amelyen a belső ellenzék és az emigráció kezet fogott, a nemzetiségek és a haladó egyház képviselői is megjelentek, és együtt dolgozták ki a Franco-diktatúra megbuktatásának programját. Spanyolország ma is monarchia, kompromisszumok eredményeképpen. Egy lényeges különbségre fel kell hívni a figyelmet: ez a monarchia nem azonos a feudális Bourbon-monarchiával. Óriási a különbség: az a birodalmi Spanyolországról beszélt, és a birodalmi Spanyolország monarchiája volt. Ebben azonban óriási változás történt, s erre éppen egy egyházi személy, Tarancón bíboros hívta fel a figyelmet, amikor megáldotta az 1978-as alkotmányt. Ez az alkotmány rögzíti Spanyolország népeinek kollektív együttélését, tehát már nincs szó birodalomról. Spanyolország nemzetiségeinek, régióinak széles körű autonómiát adott. A nemzetiségek és az osztályharcos munkásság egyesített ereje döntő tényezőnek bizonyult a fasizmus felszámolásában.

A latin-amerikai fasiszta mozgalmak néhány sajátossága (1930—1940)[1]

„A történész-interpretációk sorában egyre többször találkozni azzal a felfogással, mely a fasizmust a sajátos, késleltetett nemzeti fejlődéssel hozza kapcsolatba, s ezt mindenekelőtt a modern korra érvényesíti. Több kutató nemcsak a társadalmi elmaradottság, gazdasági előretörés diszkrepanciáját, időeltolódását elemzi ebben az összefüggésben, hanem az előbbiekhez kapcsolva önálló szerepet tulajdonít a késői és torzulásokkal érvényesülő nemzeti egység problematikájának is."[2]

Ha Európában — amelyre a fenti idézet vonatkozik — nem egy ország esetében jogosan beszélünk „késleltetett nemzeti fejlődésről", Latin-Amerikában, ahol a térség egészét az európaihoz képest alaposan megkésett tőkés fejlődés jellemzi, a fasizmus megjelenésének, funkcióinak elemzésekor legalább ugyanolyan fontos a megkésettség problematikáját tanulmányoznunk, mint az európai fasizmusok esetében. Ezzel egyúttal hangsúlyozni szeretnénk, hogy a XX. század harmincas éveiben sok latin-amerikai országban megjelenő fasiszta mozgalmakat semmiképp nem tekinthetjük csakis és kizárólag az európai fasizmusok helyi kópiáinak, egyszerű utánzatoknak. Ennek az sem mond ellent, hogy több kisebb fasiszta csoport, mozgalom megalakulásában a döntő szerepet valóban a politikai divatként behurcolt európai fasizmus vagy fasiszta mozgalmak utánzása játszotta.

Ha az európai fasizmusok vizsgálatánál — jogosan — nem azonosítjuk egymással, hanem külön-külön elemezzük egyrészt a fasiszta rendszert mint a burzsoá állam új fajtáját, másrészt a fasiszta mozgalmakat (még ha a két fogalom között természetszerűleg közvetlen összefüggés és kapcsolat van is vagy alakulhat ki), Latin-Amerika esetében még fokozottabb gonddal kell ugyanezt megtennünk. Hiszen csakis ebben az esetben adhatunk választ arra az

[1] Ez az írás a latin-amerikai fasizmusokat az európai fasizmusokkal összehasonlító nagyobb tanulmány váza. Ezért nem kíván a teljesség igényével fellépni; inkább problémafelvető, mint megoldó jellegű.

[2] *Ormos Mária—Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919—1939. Kossuth Könyvkiadó 1976. 20. old.

alapkérdésre, hogy több jelentős, nagy tömegbázisra támaszkodó fasiszta mozgalom miért nem volt képes hatalomra kerülni, miért nem tudott fasiszta rendszert bevezetni.

Minthogy itt a latin-amerikai fasizmus problémakörének csupán néhány kérdésére térhetünk ki, főleg azokkal a *fasiszta mozgalmakkal* foglalkozunk, illetve azok elemzéséből szűrünk le általános tapasztalatokat, amelyek *jelentősebb tömegbázisra* tettek szert. Ilyen volt például a perui Forradalmi Unió (Unión Revolucionaria), a bolíviai Szocialista Falanx (Falange Socialista Boliviana) és mindenekelőtt a mexikói Sinarquista Nemzeti Unió (Unión Nacional Sinarquista), illetve a Brazil Integralista Szövetség (Ação Integralista Brasileira). Helyszűke miatt nem foglalkozhatunk a latin-amerikai fasiszta (vagy valamilyen szempontból arra emlékeztető) pártok, mozgalmak, csoportok másik két nagy csoportjával: egyfelől a már említett, a politikai életben kevésbé jelentős csoportokkal, amelyek tevékenysége kimerült az európai fasizmusok imitálásában; másfelől az agrárnépesség fékentartását, az agrárreform megakadályozását célzó, legtöbbször a latifundisták által szervezett és pénzelt kisebb fegyveres terrorista csoportokkal, „pártokkal", amelyekből nem jött létre fasiszta tömegpárt (például az uruguayi Haza Élgárdájával, az argentin Polgárfronttal, a mexikói Fehér Gárdákkal vagy a kolumbiai feketeingesekkel).

A fasizmus megjelenése Latin-Amerikában is elválaszthatatlan a kapitalista fejlődés adott szakaszának belső és külső körülményeitől, feltételrendszerétől. A megkésett tőkés fejlődés a különböző történelmi feladatok (az iparosítás, a latifundiumkérdés, a nemzetté válás stb.) megoldását elodázta, s ezért a meg nem oldott feladatok egymásra torlódtak. Az egyes országokban uralkodó földbirtokos oligarchia — amely a nemzetközi világpiac felé, azaz „kifelé" fordult — a gazdasági fellendülés éveiben, a XIX. század utolsó, a XX. század első évtizedeiben szilárdan kezében tartotta a hatalmat. Az iparosítás csak kevés országban indult meg nagyobb erővel. Így a legtöbb országban a burzsoázia egymaga ekkor még nem jelentett veszélyt az oligarchiára. Latin-Amerika fejlettebb országaiban (Brazíliában, Chilében, Mexikóban, Argentínában) a gazdasági fellendülés éveiben népes középrétegek jöttek létre. Megerősödött a munkásság is, amelynek fő utánpótlását az európai bevándorlók és a faluról városba költöző agrárproletárok adták. Létrejöttek a kommunista pártok is, és bár az egyes országokban különböző feltételek közepette tevékenykedtek, egyre nagyobb befolyásra tettek szert a korábban főként anarchisták által vezetett munkásmozgalomban.

Az 1929-ben kitört gazdasági világválság igen súlyosan érintette az egy-két mezőgazdasági termék vagy ásványérc exportjára épülő

latin-amerikai országokat. A drasztikusan csökkent exportbevételek minimális importot tettek lehetővé. Megtorpant a növekedés. A gazdasági válságot politikai válság kísérte. Ez utóbbi éppen azokban az országokban volt az élesebb és a mélyrehatóbb, amelyek iparilag fejlettebbek voltak (Brazíliában, Chilében, Mexikóban, Argentínában). Itt a burzsoázia a válság során meggyengült oligarchiával szemben most már a politikai hatalom megszerzésére vagy az abból való részesedésre tört. Erősödött az az irányzat, hogy a tőkés fejlődést az ipari burzsoázia érdekeinek megfelelő importhelyettesítő gazdaságpolitikával élénkítsék.

Az oligarchia hatalma meggyengült. Labilissá vált az egyes országok belpolitikai helyzete: 1930-ban kormányváltozás, lázadás, felkelés volt Brazíliában, Bolíviában, Mexikóban, Peruban; 1932-ben Panamában, Guatemalában, Chilében hasonló események zajlottak le. Az életszínvonal radikálisan csökkent, a munkásmozgalom megélénkült: új szakszervezetek alakultak, fokozódott a sztrájkharc. Megnőtt a kommunista pártok aktivitása. Minderre reakcióképpen a politikai jobboldal „önvédelmi" csoportokat, pártokat alakított, köztük fasiszta mozgalmakat, pártokat. A gazdasági fejlődés érdekében a „rendcsinálók" szerepét vállaló és ez irányú „szolgálataikat" felajánló fasiszta mozgalmak, pártok megerősödése azonban csak a harmincas évek második felére tehető. Ehhez igen jelentős külső impulzust adott a nácizmus hatalomra kerülése Németországban. De itt nemcsak a Németország által nyújtott „erkölcsi", politikai segítséget, hanem az igen jelentős és koncentrált anyagi segítséget is figyelembe kell venni. A hitleri Németország anyagilag közvetlenül is támogatta a helyi fasiszta szervezeteket. Gazdasági és ideológiai expanziójának éle is azokba az országokban irányult (Argentínába, Brazíliába, Chilébe, később Mexikóba), ahol erősebb fasiszta mozgalmak alakultak ki. A fasiszta Németország árnyalt politikát folytatott a latin-amerikai fasiszta szervezetekkel kapcsolatban. „Két mozgalomra van szükségünk — jelentette ki Hitler — egy legálisra és egy forradalmira."[3] Azaz a legális helyi fasiszta pártokon, mozgalmakon belül vagy mellettük a németek a helyi német származású lakosságra külön is támaszkodni kívántak. (Brazíliában 800 000—1 000 000 német származású lakos élt!)[4] Az importhelyettesítő gazdaságpolitikára való áttérés együtt járt a latin-amerikai országok addigi külpiaci orientációjának részbeni változásával is. A döntően észak-amerikai, illetve angol orientációval szemben új piacokat kerestek („diverzifikálták" a piaco-

[3] *Friedrich Katz—Jürgen Hell—Klaus Kannapin—Ursula Schlenther:* Hitler sobre América Latina. Mexikó 1968. 28. old.

[4] *Ernesto Giudici:* Hitler conquista América. Buenos Aires 1938. 123. old.

kat), s ennek során nem egy latin-amerikai ország Németország, Olaszország, Japán felé is fordult, jóllehet a külgazdaságban továbbra is az amerikai és az angol kapcsolatok maradtak a meghatározók.

A németeknek jól jött a latin-amerikai országok piackeresése. Hitler Mexikó és Brazília fontosságát külön is hangsúlyozta, megjegyezve, hogy ez utóbbiban „egy új Németországot hozunk létre; itt minden megtalálható, amire szükségünk van".[5]

A külföldi támogatás ellenére — amely nem elhanyagolható tényező — a latin-amerikai fasiszta mozgalmak, pártok, immár tömegbázist is nyerve, döntően a *belső* gazdasági, politikai, társadalmi fejlődés talaján jöttek létre, erősödtek meg. A fasiszta pártok tömegbázisát itt is elsősorban a gazdasági válság által érzékenyen érintett, a politikai élet perifériájára kényszerített középrétegek (kiskereskedők, kisiparosok, kispolgárság, egyes katonatiszti és értelmiségi rétegek) adták.

A fasiszta mozgalmak szövetségi politikája az országok történelmi-társadalmi helyzete szerint változott. Mexikóban például a sinarquisták az olyan parasztok felé fordultak, akik a fokozatosan végrehajtásra kerülő földreformból addig kimaradtak. Brazíliában az integralisták — kevés sikerrel — a munkásság felé kívántak „nyitni". Részleges sikertelenségük oka az volt, hogy a szervezett munkásság egyrészt a kommunisták vezette népfront felé, másrészt a pozitív munkástörvényeket kilátásba helyező populista Vargas-kormány felé orientálódott. Jelentősebb munkástömegeket a fasiszta mozgalmak nem tudtak megnyerni.

Igen lényeges kérdés: kik, milyen csoportok álltak a fasiszta szervezetek mögött, azaz kik akarták a fasiszták által felajánlott szolgálatot elfogadni és felhasználni fasiszta diktatúra, azaz fasiszta rendszer megteremtésére? Egyrészt azok a latifundisták — együttműködve a komprádor burzsoázia egyes elemeivel —, akik a letűnt vagy megingott korábbi uralmi viszonyokat kívánták a fasizmussal visszaállítani vagy megszilárdítani (például Bolíviában, Peruban). Másrészt a burzsoázia, a banktőke azon csoportjai, amelyek a baloldal erősödésétől megrettenve, fasiszta diktatúrával akarták megszilárdítani, növelni a burzsoázia hatalmát az oligarchiával szemben (esetleg egyes csoportjaival szövetségben; például Brazíliában, Mexikóban, részben Chilében stb.). Mindkét esetben az a közös, hogy a tőkés gazdasági fejlődést kívánták a fasiszta diktatúra eszközeivel a baloldaltól „megóvni" és felgyorsítani. A burzsoázia — és az oligarchia — többsége azonban nem tartós megoldásnak, csak ideiglenes eszköznek, szövetségesnek tekintette a fa-

[5] *Friedrich Katz:* Id. mű, 28. old.

siszta csoportokat, akik segítenek a baloldal visszaszorításában, de akikkel a hatalmat nem kívánták megosztani. Csak az alkalmat várták, hogy a baloldal visszaszorítása után, a gazdasági megerősödéssel párhuzamosan felszámolják a fasiszta szervezeteket. Külgazdasági érdekük, illetve az erős amerikai és angol nyomás is ebbe az irányba hatott.

Európában ott nem sikerült a fasiszta mozgalmaknak jelentős erőre szert tenniük, ahol a kapitalizmus a legkorábban megjelent, ahol „a polgári társadalmi és politikai váltást a legelőbb végrehajtották", „viszonylag gyorsan és szervesen iparosodtak, modernizálódtak". Ezekben az országokban, bár hatott a válság, a rendszer teherbírónak bizonyult.[6] A latin-amerikai gyakorlat ellenkező volt. A fasiszta mozgalmak ott alakultak ki, hol a legelőbb érték el az iparosítás egy bizonyos szintjét, ahol a leghamarabb kezdték el a modernizálást, a polgári átalakulást. Ugyanis ezekben az országokban (Brazíliában, Mexikóban, Chilében és részben Argentínában) az oligarchia túlereje a burzsoázia felett már nem volt abszolút, viszonylag tágabb teret kapott a politikai mozgás, a nemzeti burzsoázia gazdaságilag erősebb volt, mint más országokban, a munkásmozgalom mennyiségileg és minőségileg fejlettebb volt, s a kommunisták vagy a kispolgári reformista pártok (például a tenentisták) vezetésével esetenként már komoly kihívást jelenthetett a fennálló rendszernek.

Hangsúlyozni kell, hogy az egyes érintett latin-amerikai országok között gazdasági, politikai és társadalmi szempontból is igen jelentős fejlődésbeli különbségek voltak. Amíg például a mexikói sinarquisták egy, a baloldali szakszervezeti központ és a kommunisták által támogatott polgári demokratikus kormány ellen harcoltak, Brazíliában az integralisták a kommunisták szervezte és vezette népfront ellen harcoló, jobbratolódó kormány legerősebb civil (illetve félkatonai) bázisát alkották. A fasiszta mozgalmak nem egy országban igen jelentős erőt képviseltek. Peruban például az Unión Revolucionariának 6000 fegyverese volt, míg a perui hadsereg létszáma nem értel el a 10 000 főt! Chilében 12 000 fasiszta felvonulása tette nyomatékosabbá Carlos Ibañez 1927. évi elnökjelöltségét.[7] Brazíliában az integralisták 1937-ben 400 000 főt számláltak. A mexikói sinarquisták létszámáról nincs megbízható forrás, de egy-egy „díszszemle" alkalmából 30 000—40 000 sinarquista vonult fel a tagállamok fővárosaiban. Mindegyik említett fasiszta

[6] *Ormos Mária—Incze Miklós:* Az európai fasiszta mozgalmak és rendszerek eredetének és jellegének kérdéséhez. *Párttörténeti Közlemények,* 1974. 1. sz. 62. old.

[7] *Anderle Ádám:* Munkásmozgalom Latin-Amerikában. 1870—1959. Kossuth Könyvkiadó 1982. 276. old.

mozgalom, párt rendelkezett saját fegyveres vagy fegyverforgatásra kiképzett erővel. Kezdettől fogva a hatalom erőszakos megragadására törekedtek. Sikertelen lázadásaikra, felkeléseikre 1938—1939-ben több helyütt is sor került: Brazíliában, Chilében, Bolíviában. Kapcsolatba lépett a fasisztákkal Mexikóban a fellázadt tartományi főnök, Cedillo is.

A fasiszta mozgalmak ideológiájában kimutatható a hazai kontinuitás, amennyiben átvesznek több korábbi konzervatív, jobboldali tételt. De kimutatható az újszerűség is: egyfelől tartalmi szempontból, másfelől abban a módban, ahogy a régi tartalmat új formába öltöztetik. Az újszerűség — a formák felől megközelítve — az importált fasiszta módszerek Latin-Amerikában való megjelenésével kapcsolatos.

Brazíliában, Mexikóban, Chilében, Peruban — de egyes más országokbeli fasiszta mozgalmaknál is — igen markánsan kidomborodik, hogy a tárgyalt fasiszta mozgalmak végső célja a megkésett és a válság miatt megtört, pályamódosításra kényszerülő tőkés fejlődés megszilárdítása, az a törekvés, hogy elhárítsák útjából a baloldali „akadályt", „modernizálják" és felgyorsítsák a folyamatot. Ideológiájuk közös alapja a nacionalizmus. Mindegyik latin-amerikai fasiszta mozgalom eszmevilágában megtalálható az a tétel, hogy a legfontosabb érték a nemzeti egység. Az egységet — mondják a mexikói sinarquisták — a marxizmus bontja meg azzal, hogy az osztályharcot hirdeti; vele a fasiszták az osztálybékét állítják szembe. Nincs — úgymond — mexikói jobboldal és baloldal, csak „mexikói" van. Az állam „a tőke és a munka közti igaz kapcsolat" alapján létrejött korporációkra támaszkodjon.[8] A marxizmus osztályharcot, azaz káoszt, anarchiát szül. Ezzel szemben a sinarquisták a rend, az erős állam képviselői; a „sinarquia" szó értelmezésükben az anarchia kiküszöbölését jelenti. Brazíliában az integralisták „mindenféle párt ellen harcolnak, nem ismerik el az osztályokat, és erős, egységes [integrált] államot akarnak. A kormányt... az egész népnek kell választania a korporációk segítségével".[9] Az integrált államot a „rend", a „tekintély", a „nemzeti hagyományok iránti megbecsülés", a „brazilság" jellemzi. Ez az állam fokozott mozgásba hozza a termelést, és erős kézzel ügyel arra, hogy a fejlődés töretlen legyen. Az integrált állam „keresztény állam" lesz — hirdették. Az említett fasiszta mozgalmak mindegyikének — a brazilnak és a mexikóinak pedig különösen — sajátossága a „keresztény összetartó erőre" való hivatkozás. Az integralisták jelmondata

[8] Circular, 1936. július 30. Archivo Sinarquista. (Mikrofilmen. 27. tekercs.) *Designo* (az UNS elméleti folyóirata), 1940. április.

[9] Idézi *Borisz I. Kovalj:* Isztorija brazilszkovo proletariata. Moszkva 1968. 225. old.

„Isten, Haza, Család", jelképe a görög ábécé Σ (szigma) betűje volt, ami a totalitást volt hivatva kifejezni.

Az egyház intenzíven támogatta a mexikói sinarquistákat és a brazil integralistákat is.[10] Ezek külsőségekben átvették a nácizmus, az olasz fasizmus és a spanyol falangizmus olyan formaságait, mint a felvonulások, az egyenruhák (kék-, zöld-, arany-, ezüst-, fekete-, barnaingesek), a terrorakciók. Éles antikommunizmusuk demagóg antikapitalizmussal párosult. A perui José de la Riva Agüero így írt: „Nincs közbülső állapot. Vagy jobbra, vagy balra. Demokrácia, kapitalizmus, liberális tradíció: mind a közbülső utat jelenti, amely valójában a kommunizmust leplezi... Az egyetlen megoldás a visszatérés a középkori, a katolikus, a spanyol tradícióhoz, amely ma a fasizmusban testesül meg."[11]

Az antikapitalizmust Brazíliában az antiszemitizmussal (a zsidó tőke elleni harccal) kötötték össze. Több fasiszta mozgalom (Peru, Mexikó, Brazília) „antiimperializmusa" a keresztény Latin-Amerikát féltette az angolszász hatalmaktól: a hispán összefogást, a „hispanidadot" helyezte szembe a liberális kapitalizmus és a marxista kollektivizmus fenyegetésével.[12]

Hosszabb elemzést igényelne annak a megválaszolása, hogy ezek a viszonylag nagy tömegbázissal rendelkező fasiszta mozgalmak miért nem kerültek hatalomra. Összegezve megállapíthatjuk, hogy fasiszta rendszer (diktatúra) csak ott valósítható meg, ahol a gazdaság vezető rétegeinek többsége vagy legerősebb csoportjai ezt nélkülözhetetlennek tartják, és utat nyitnak a fasiszta mozgalmaknak vagy felhasználják őket. Hozzájárulásuk nélkül a fasiszták nem juthatnak hatalomra. Latin-Amerika országaiban a burzsoáziának vagy az oligarchiának a hatalom megszerzésében vagy megtartásában, a baloldal elleni harcban ideiglenesen *szüksége lehetett fasiszta mozgalomra,* pártra, de uralmuk hosszú távú biztosításához egyelőre *nem volt szükségük fasiszta diktatúrára (rendszerre).* Érdekes különbség az európai és a latin-amerikai fasiszta mozgalmak között, hogy Európában a fasiszták előbb hatalomra jutottak, és utána mértek döntő csapást a baloldali mozgalmakra, pártokra. Latin-Amerikában (ahol a baloldal a legtöbb esetben nem volt olyan szervezett és erős, mint Európában) a fasiszta mozgalmak, miután segítettek a baloldal meggyengítésében (vagy leverésében), az uralkodó osztályok szempontjából feleslegessé váltak, és a burzsoázia

[10] 1932–1937 között 20 püspök és érsek támogatta nyilvánosan az integralistákat. (*Margaret T. Williams:* Integralism and the Brasilian Church. *Hispanic American Historical Review,* 1974. 3. sz.)

[11] *Anderle Ádám:* Id. mű, 274. old.

[12] Ugyanott.

a gazdasági válság elmúltával, hatalma megszilárdulásával nem volt hajlandó megosztani a hatalmat volt (ideiglenes) szövetségeseivel. A burzsoázia az importhelyettesítő gazdaságpolitikában megtalálta azt az eszközt, amely hosszú távra megtámogatta gazdasági hatalmát, ez utóbbi viszont politikai hatalmát erősítette. Ez a helyzet csupán évtizedekkel a második világháború után módosult.

SZABÓ ÁGNES

Az SZDP és a KMP az ellenforradalmi rendszerről

„1919. augusztus 1-én lemondott a Magyarországi Tanácsköztársaság kormánya. Véget ért a forradalmi korszak, új fejezet kezdődött hazánk történetében." — Általában így fogalmazzák meg bevezető mondataikat a korszakkal foglalkozó történészek, így hangzik el azokon az előadásokon, amelyeknek tárgya a Horthy-korszak munkásmozgalma. Azután kifejtjük, bemutatjuk, elemezzük egy politikai rendszer sajátos vonásait, amely negyedszázadon át a szocialista munkásmozgalom küzdőtere volt. Ezt a korántsem könnyű feladatot annak idején mindkét magyarországi munkáspártnak az eseményekkel együtt haladva kellett elvégeznie.

1919. augusztus 1-én a volt egyesült párt kommunista és szociáldemokrata tagjai egyaránt azt remélték, hogy a proletárdiktatúra feladásával polgári demokratikus rendszer jön létre. Vissza tehát 1918-hoz! De míg a kommunisták az ilyen jellegű kormányzatot átmenetinek tekintették, új kiindulópontnak az újabb szocialista forradalomhoz, a szociáldemokraták tartós szociáldemokrata—polgári koalíció reményében cselekedtek.

A Peidl-kormány megdöntése már jelezte, hogy mindkét párt illúziókat táplált a jövőt illetően. Magyarországon a fehérterror kerekedett felül, és csakhamar nyilvánvaló lett, hogy a kommunisták az ellenforradalom első számú üldözöttjei. Ám a szakszervezetekre épülő *Magyarországi Szociáldemokrata Párt* is csak nehezen, súlyos áldozatok árán tudta megőrizni a szocialista mozgalom legális lehetőségeit. A két párt útja itt vált ketté. Az elkövetkező több mint két évtizedben a Kommunisták Magyarországi Pártja csak illegálisan dolgozhatott, az MSZDP politikai tevékenységének legfőbb belső mércéje viszont legalitásának a megőrzése lett.

Ez fejeződött ki már az MSZDP-nek a párt újjáalakítását kimondó 1919. augusztus 24-i konferenciáján is, akárcsak az 1919 őszi tárgyalásokon, amelyek az antant képviselőjének, Sir George Clerknek a közreműködésével folytak. Ennek a szellemében vett részt a szociáldemokrata párt a Huszár-kormányban. Az 1920. évi januári választások, amelyek a Friedrich-féle 1918-as választójogi törvény szerint, de a fehérterror jegyében zajlottak le, a fehérterrort

az újságokban bíráló Somogyi Béla meggyilkolása, a Horthyval való tárgyalások kudarca arra a meggyőződésre juttatta a szociáldemokrata párt vezetőit, hogy az ellenforradalmi támadásokkal szemben a politikai passzivitás álláspontjára kell helyezkedniük. „... A passzivitásnak nem az volt a célja 1920-ban, hogy a munkásosztály egyszer és mindenkorra lemondjon a parlamentarizmusról, hanem az, hogy a munkásosztály politikai félreállásával a világ demokráciájának felhívja a figyelmét a magyar belpolitika lehetetlenségére, hogy a magyar uralkodó osztályt rákényszerítse, hogy a munkásosztály jogait elismerje és érvényesülése útjából akadályait elvonja" — írta 1922-ben a passzivitás korszakának vezető szociáldemokrata politikusa, Vanczák János, a párt elméleti folyóiratában.[1] Az idézet kifejezi a szociáldemokrata párt politikai platformját és helyzetét, a parlamentarizmusba és az ehhez nyújtandó nyugati segítségbe vetett hitét, amely 1919-től végigvonul az MSZDP egész politikáján.

Az MSZDP az 1919—1921 közötti időszakról a maga korában, de a későbbiekben is mint nyílt fehérterrorista diktatúráról szól. Ebben a volt uralkodó osztályok, mindenekelőtt a nagybirtokos osztály hatalma restaurálódott, a tiszti különítmények vérengzése közepette. Politikai reményeket ekkor a párt a nagybirtokos osztály konzervatív szárnyához fűz, tárgyalásokat — bízva a nemzetgyűlés pártjainak ellentétében — a kisgazdapárttal folytat, s a különítményesekkel mint az MSZDP politikai beilleszkedésének legnagyobb ellenségeivel számol. A kereszténnyi jelszavakban kifejezésre jutó demagógiát a kapitalista restauráció új vonásaként értékeli.

Részletesebb, de korántsem egybehangzó a szociáldemokrata emigráció két csoportjának társadalmi analízise. Garami Ernő és társai az ellenforradalomban a nagybirtokos osztály politikai visszatérését látják, és a régi szociáldemokrata politika folytatását kívánják. A centrista Világosság-csoport is úgy látja, hogy „a keresztény és nemzeti jelszavak örve alatt a régi Magyarország hatalmasai újra kezükbe ragadták az ország vezetését", de több teret szentel az ellenforradalmon belül kialakult ellentéteknek. A fehérterror végrehajtóit, a tiszteket, a továbbszolgáló altiszteket, bizonyos kispolgári rétegeket, az állástalan értelmiségieket „fehér forradalmároknak" nevezi; a nagybirtokos osztály, a banktőke és ipari tőke politikai exponenseit csak ellenforradalmároknak. E két politikai irányzatot — állapítja meg a *Világosság* című lap több cikke — összefogja a munkás gyűlölete, a keresztény nemzeti irredenta antiszemita beállítottsága, de elválasztja egymástól a hatalom megszilárdításának módszere.

[1] *Szocializmus*, 1922. április. 148. old.

A szociáldemokrata emigráció is nagy reményeket fűz a nyugati demokráciához, és bízik a demokratikus átalakulás lehetőségében.

1921 tavaszán, amikor Bethlen István lett Magyarország miniszterelnöke, az ellenforradalmon belüli hatalmi vetélkedés lényegében eldőlt. A politikai konszolidációt szorgalmazó kormányzatot a szociáldemokrata párt vezetősége a földbirtokos és a tőkés osztály helyreállított hatalmaként értékelte, és elérkezettnek látta az időt, hogy a passzivitás korszakából, amelyben a munkásszervezetek alig-alig működhettek, visszatérjen az aktív politikai életbe. E törekvés eredménye az 1921. decemberben megkötött megállapodás, amelyet Bethlen—Peyer paktumként ismerünk.

A párt vezetői az új helyzetben hangsúlyozták, hogy a nyílt terrort burkolt diktatúra váltotta fel, amelyben a kormány, bár törvényesítette a korábbi törvénytelen intézkedések nagy részét, például az 1921. évi III. törvénycikkel, de a labilis viszonyokkal szemben stabil politikai helyzetet teremtett. A szociáldemokrata pártvezetőség azt remélte, hogy a nyugati demokráciák támogatni fogják a rendszer demokratizálódására irányuló törekvéseit, amelyeket esetleg a polgári ellenzéki pártokkal közösen valósítanak meg. „Nem becsüljük túl erőnket, hatalmunkat, reális politikát szándékozunk csinálni, nem szaladunk távolfekvő és ma megoldhatatlan elméleti kérdések után, mert Magyarországon legelsősorban arra kell törekedni, hogy itt a polgári szabadságot teremtsük meg" — mondja Peyer Károly az 1922-es pártkongresszuson.[2]

1922 májusában jelenik meg a *Szocializmus*ban, a párt elméleti folyóiratában az első olyan írás, amely a fasizmus és a magyarországi ellenforradalom rokonvonásaira utal. „Olasz ébredés—magyar fasizmus" címmel közli a folyóirat Migray József cikkét, amely a fasiszta mozgalom keletkezésének okait kutatja. Kiváltó okként a háborút, a kapitalizmus meggyöngülését, a szocialista mozgalom megerősödését sorolja fel. Lát benne bizonyos forradalmi elemet: „A tőke és munka ellentétét akarja megoldani az erőszak eszközével az államban, de mégis kívülállva a jogrenden" — állapítja meg. Azután végkövetkeztetésként levonja, hogy a fasizmus a polgári társadalmi rendet akarja megvédeni, éppen ezért olyan sokféle, mint maga a polgári társadalom: van ipari, agrár, monarchista és köztársasági fasizmus, létük, akár olasz ébredés, akár magyar fasizmus, a polgári társadalom súlyos betegsége.[3]

Migraynak ez a lényegében helytálló értékelése összhangban van azzal az MSZDP-ben a bethleni konszolidáció idején, de később is

[2] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1922. évi december hó 25., 26. és 27. napjain Budapesten megtartott XXI. pártgyűlésének jegyzőkönyve. Budapest 1923 165—166. old.

[3] *Szocializmus*, 1922. május. 228—229. old.

visszatérő általános felfogással, hogy a kormányzat a földbirtokosok és a nagytőkések leplezett diktatúrája, amelyben a fasiszta elemek a rendszer jobboldalát alkotják, és a mindenkori erőviszonyok szerint kerülnek előtérbe vagy szorulnak háttérbe.

Az MSZDP a rendszer elleni harcát a húszas évek első felében elsősorban a parlamentben kívánja megvívni. A parlamentet egyfelől a leplezett diktatúra eszközeként kezeli, ugyanakkor túlzott reményeket táplál a parlamentben elérhető eredmények iránt. Ez fejeződik ki abban az Elvi Deklarációban, amelyet 1922. július 28-án Peidl Gyula az országházban először helyet foglaló szociáldemokraták nevében felolvasott. „A parlamenti életben elismerjük a többségi elvet, de követeljük, hogy a nemzet képviselete mindenkor a legdemokratikusabb alapon, az alkotmányban biztosított általános, egyenlő, titkos, községenkénti, mindkét nembeli lakosságra kiterjedő és 20. életévvel kezdődő választójog alapján jöjjön létre, minden hatalmi befolyás intézményes kizárásával.

Minthogy ez a most egybegyűlt nemzetgyűlés nem ilyen alapon jött létre, jogszerűségét tagadásba vesszük . . ."[4]

Hajlamosak vagyunk rá, hogy a választójog bővítésének, az általános titkos választójognak a követelését a szociáldemokrata párt 1918 előtti választójogi politikájának maradványaként értékeljük. Úgy vélem azonban, hogy többről van szó. A nyílt szavazáson alapuló parlamentarizmusnak ugyanis éppen azt kellett biztosítania — még ha beengedte is a szociáldemokrata pártot és a polgári ellenzék képviselőit —, ami a burkolt diktatúra egyik legfontosabb célkitűzése volt: hogy elzárják a társadalmi-politikai progresszió útját.

1924-ben a szociáldemokrata parlamenti frakció, már jó néhány kudarccal gazdagabban, a párton belül is fellépő ellenzék hatására hangot vált. Erősebben bírálja a rendszer ellenforradalmi jellegét, de a Bethlen-kormány elleni éles kirohanásai a baloldal elleni támadásokkal párosulnak. A szociáldemokrata párt vezetői ekkor és később is szívesen fenyegetőznek azzal, hogy a liberalizálódás elmaradása esetén elképzelhető egy baloldali fordulat: „. . . A túloldalnak is érdeke, hogy ne utáltassa meg a tömegekkel a parlamentarizmust, mert a mai kaotikus helyzet után, ha a fogalmak és az erőviszonyok tisztázódnak, ha a háború és a forradalmak utórezgései elsimulnak, csak két lehetőség kínálkozik: erősen demokratikus parlamentarizmus vagy a végletek felé hullámzó anarchia" — írja Propper Sándor a *Szocializmus*ban.[5]

[4] A 2. sz. jegyzetben idézett jegyzőkönyv. 31. old. (A parlamenti frakció jelentése.)

[5] *Szocializmus*. 1924. április. 180. old.

1925-ben hozzálátnak, hogy felülvizsgálják az MSZDP addig folytatott politikáját. Az MSZDP a húszas évek közepén módosítja taktikáját. A módosítást kiváltó okok közül a Bethlen—Peyer paktum nyilvánosságra hozatalát, a Szocialista Munkásinternacionálé elmarasztaló ítéletét, a Magyarországi Szocialista Munkáspárt létrejöttét, majd a frankhamisítással együtt járó botrányt említjük. Az MSZDP vezetősége a Bethlen-kormány bukására, a nyugati demokráciák által is támogatott liberálisabb színezetű kormányzatra számít. „A kormány helytelen úton jár . . ., ha Primo de Rivera és Mussolini erőszakos, népeket elnyomó reakciójának eszközeit alkalmazza . . . A demokráciától irtózó, önző osztálypolitika okozta Magyarország összeomlását. Vegyék le tehát azt a szemüveget, amelyen keresztül most újból csak egy kicsiny réteg osztályérdekeinek szempontjaiból figyelik az eseményeket, és akkor megláthatják, hogy az európai fejlődés iránya nem a fajvédő fasiszta terror, nem a fehér bolsevizmus reakciós ösvénye, hanem a demokratikus fejlődés széles útja" — olvashatjuk az 1925-ös pártkongresszusi jelentésben.[6]

Hogy az új helyzetre felkészüljön, a kongresszus bizottságot küld ki a párt programjának felülvizsgálata és az agrárprogram megalkotása céljából. A pártprogram módosítására nem került sor; az agrárprogramot az 1930-as pártkongresszus elfogadta. Az agrárprogram megalkotásának napirendre tűzése nyitás volt az ellenzéki polgári pártokban csalódott szociáldemokrácia részéről a parasztság felé.

Az 1925-ben oly sok bizakodással várt változás nem következett be. A Bethlen-kormány, nem utolsósorban az angol kormány segítségével, túlélte a frankhamisítási botrányt, sőt az 1926-os választáson megszilárdította pozícióit. Ugyanakkor az európai fejlődés a fasiszta tendenciák erősödésének irányába haladt. Mussolini kormánya éppen attól az angol demokráciától kapott támogatást, amely iránt az MSZDP vezetői olyan nagy bizalommal voltak. E külpolitikai orientáció hatott a Bethlen-kormány vonalára is. A magyar politikai életben megszilárdultak az „alkotmányos" vonások (például fővárosi törvényhatósági választásokat tartottak), és nagyobb helyet kaptak a konzervatív uralmi formák (1926-ban bevezették a felsőházat). Ez új helyzet elé állította az addigra megfogyatkozott parlamenti képviseletű MSZDP-t, amelynek vezetését változatlanul a peyeri elképzelések uralták. Ekkor kapcsolódott be a hazai pártvezetés munkájába a még emigrációban tartozkódó Garami Ernő is. „Kezdjük elölről" című írásában párhuzamot von

[6] A Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1925. december 25., 26. és 27. napjain Budapesten megtartott XXIII. pártgyűlésének jegyzőkönyve. 19. old.

Olaszország és Magyarország között. „Olaszországban nyílt diktatúra uralkodik, amely semmit nem leplezve pusztította ki az összes, már elért demokratikus vívmányokat, s formálta vissza az országot eredeti féldemokratikus alkotmányos monarchiából autokratikus diktatúrággá. Magyarországon ez a diktatúra kevésbé nyílt és ezért kevésbé szembeötlő, de azért nem kevésbé hatásos, mint ott"[7] — állapítja meg. Egy másik cikkében a Horthy-rendszert egyértelműen fasiszta rendszerként jellemzi.

Az emigráció, személy szerint Kunfi Zsigmond, már a húszas évek elején többször foglalkozik azokkal a jelenségekkel, amelyek a német, az olasz, a balkáni rendszereket hasonlóvá teszik a magyar ellenforradalomhoz. Garami ajánlata viszont ugyancsak a demokráciáért vívott harc, kiegészítve a parlamenti küzdelem támogatását célzó tömegmozgalmakkal. A húszas évek végén, a harmincas évek fordulóján a tömegek mozgósítása a rendszer ellen a korábbinál lényegesen nagyobb szerepet kapott az MSZDP politikájában.

Garami megállapításaival egy időben — vagy valamivel korábban — három igen figyelemreméltó írást találunk a *Szocializmus*-ban. Rudas Béla elemzi bennük az olasz fasizmust, keresve a magyar és az olasz rendszer hasonlóságait.[8]

E három tanulmány azért figyelemre méltó, mert lényegében pontosan mutatja be az olasz fasizmus fejlődését és társadalmi bázisát, funkcióját. Ismerteti a fasciók anarchoszindikalista előzményeit, a munkásmozgalom fellendülésének eredményeit és gyengeségeit, az első világháborút követő gazdasági válságot, amely legelőször a középosztályt őrölte fel, fokozva körében a nyugtalanságot. Rudas foglalkozik az államkapitalizmus növekvő szerepével, a finánctőke és az önállósult államszervezet kapcsolataival. Elemzi a fasiszta frazeológiát, rámutat arra, hogy a nemzeti jelszavak mögött imperialista érdekek és a kapitalizmus válságának elemei húzódnak meg. Leleplezi a szociális demagógia valódi tartalmát, a nagytőke és a fasiszta mozgalmak kapcsolatát. Ismerteti az olasz fasiszták munkáspolitikáját és az olasz szakszervezeti politika lényegét. Mondanivalójának legfontosabb tétele, hogy a fasizmus a finánctőke és az önállósult államszervezet kompromisszuma, s Magyarországon e kompromisszum a nagybirtokosságot is társul fogadta. A frankhamisításban jobboldali kísérletet lát ennek a szövetségnek a megbontására; ahogy ő fogalmazza: ez az „erőhatalmi elemek" kísérlete volt. Abból, hogy a Bethlen-kormány úrrá tudott lenni a válságon, azt a következtetést vonja le, hogy „a fasiszta in-

[7] *Szocializmus*, 1927. május. 159. old.

[8] *Szocializmus*, 1926. május, 1926. november, 1927. március.

tézkedések egyelőre még burkolt, enyhített formában jutnak kifejezésre". A fasizmust nemzetközi jelenségnek tartja és megállapítja: Magyarország a nemzetközi mezőnyben középhelyzetben van az intézményesített és kifejlett olaszországihoz feltörekvő más fasiszta mozgalmakhoz képest, azaz Magyarországon „a fasizmus már uralmon van, de még nem vett el minden cselekvési lehetőséget". A húszas évek második felében tehát a magyarországi szociáldemokrácia elméleti folyóirata a fasizmus elég pontos képét és térképét adja.

A politikai szférában azonban nem hoznak nagyobb változást ezek a megállapítások. Az MSZDP a gazdasági világválság ellen a parlamenti csatározásoknak és a tömegmozgalmak szervezésének kombinált eszközével harcol, mivel „a fasizmus még nem vett el minden cselekvési lehetőséget". A Garami ajánlotta taktika legnagyobb sikere 1930. szeptember elseje. Az események hajtóerejét azonban a szociáldemokrata pártvezetőség nem tudja kihasználni. Garami 1931 tavaszán elhagyja Magyarországot. Még az év őszén megbukik a Bethlen-kormány. A következő időszakban viszont Károlyi Gyula, majd Gömbös kormányai kétségessé teszik, hogy „marad-e még cselekvési lehetőség". Néhány, ebben az időszakban keletkezett tanulmány — például Propper „Rendszerváltozás vagy katasztrófa" és Szakasits Árpád „Muskátlis fasizmus" című írása[9] — arra utal: a gazdasági világválság éveiben a szociáldemokrata párt vezetői számoltak azzal a lehetőséggel, hogy az uralkodó osztályok, különösen a hatalomba bevont középrétegek, a válság megrázkódtatásaiból a kiutat a nyílt és totális fasiszta diktatúra bevezetésében fogják keresni. Peyer 1931. decemberi kongresszusi beszéde viszont nem mutat még taktikai változást sem. A helyzetkép, amit fest, igen sivár: hosszan elemzi a gazdasági válságot, a fegyverkezést, és a korábbinál hevesebb kirohanásokat intéz a kommunisták ellen.

A nagy megrázkódtatás 1933-ban, Hitler hatalomra jutásával és a német szociáldemokrácia döbbenetesen gyors felszámolásával éri a világ szocialista munkásmozgalmát. A fasizmus elemzésére ismét nagyobb figyelmet fordítanak, s most már maguk az MSZDP vezetői foglalkoznak a kérdéssel. „Az ellenforradalom — második kiadásban" a címe Mónus Illés tanulmányának,[10] amelyben a második Gömbös-kormányról szólva felvázolja a német és az osztrák fasizmus félelmetesen káros hatását, de vele szemben csak szellemi offenzívát hirdet. Néhány hónappal később Buchinger Manó Gömbös reformpolitikáját a hitlerizmussal azonosítja. 1935 no-

[9] *Szocializmus*, 1931. november, 1932. november.
[10] *Szocializmus*, 1935. április.

vemberében megjelenik a *Szocializmus* különszáma, amelyben minden cikk a fasizmust elemzi.[11] Az írások szerzői Mónus Illés, Buchinger Manó, Szekszárdi László, Vándor (Rónai) Zoltán, Fejtő Ferenc, dr. Riesz István, Ascher László, Tamássi György, Takács József, Herczka Sándor. A különszám célja az — hangoztatja a bevezető tanulmányt író Mónus Illés —, hogy bemutassa a kor ellenforradalmát, a fasizmust. A kitűzött célt szinte maradéktalanul megvalósították. Az egyes írások, különböző színvonalon, valóban a fasizmus legfontosabb kérdéseit elemzik. Különösen figyelemreméltó Rónai Zoltán írása, a „Fasiszta elmélet és gyakorlat a belpolitikában", amely az államhatalom, a fasiszta mozgalom és a tőkés osztály kapcsolatait boncolgatja, valamint Tamássi György „A fasizmus és a középrétegek" című írása. Valamennyi szerző megerősíti és elmélyíti azt az analízist, amelyet a *Szocializmus* olvasói már a húszas évek közepén olvashattak. A folyóirat 1935. novemberi számának erénye a korábbi elemzésekkel szemben az, hogy sok anyag alapján rámutat a német nemzetiszocializmus és az olasz vagy más országokbeli fasizmusok közötti különbségekre. Hangsúlyozza a fasizmusokban is kifejezésre jutó nemzeti karakterisztikát. Gyengéje viszont, hogy szinte semmiféle összevetésre nem vállalkozik az egyes fasizmusok és a magyarországi ellenforradalmi kormányzat között.

A továbbiakban a sok helyes megállapítás háttérbe szorul. A fasizmus vizsgálata a totális fasiszta diktatúra bevezetésére irányuló politika kudarca után, Gömbös Gyula halálát követően lekerül a napirendről. Az MSZDP visszatér a rendszer elleni harc korábbi, már szinte hagyományos formáihoz. A „fasiszta diktatúra" kifejezés használatát a német nemzetiszocialista és az olasz fasiszta államnak tartja fenn. Magyarországi viszonylatban a „fasiszta" megjelölést csak a kormány politikájával szemben álló szélsőjobboldali nyilas mozgalmakkal összefüggésben használja. Ez a felfogás, továbbá a pártnak az a nézete, amelyet a húszas évek eleje óta az ország demokratikus polgári átalakításáról vallott, meghatározta az MSZDP népfrontpolitikáját is, és arra vezetett, hogy a párt reformista vezetése által is támogatott, sőt néha kezdeményezett antifasiszta küzdelem nem az egész rendszer, csak annak szélsőséges szárnya ellen irányult. Ezt tükrözte a második világháború éveiben folytatott szövetségi politikája is. Módosulás a rendszer szociáldemokrata értékelésében, a harc módszereiben csak 1944. március 19-e, a német megszállás után, majd a nyilas uralom idején történt. Ennek eredményeként jött létre a Magyar Front, majd a kommu-

[11] A kérdésről lásd *Pintér István:* A Szociáldemokrata Párt története 1933—1944. Kossuth Konyvkiadó 1980.

nisták és a szociáldemokraták akcióegysége, amely nemcsak az ország felszabadítását, hanem a demokratikus és a szocialista Magyarország megteremtésének feladatát is vállalta.

*

Mint már utaltunk rá, a rendszer elemzését és az ellene folytatandó harc stratégiáját és taktikáját a *Kommunisták Magyarországi Pártja* az egész ellenforradalmi korszakban illegalitásban, illetve emigrációban dolgozta ki. Ezt a munkát az aprólékos, szinte eseményről eseményre történő elemzés jellemezte. De a részeiben viszonylag pontos elemzés csak ritkán, egy-egy plénumon vagy kongresszuson állt össze az egész társadalmat, annak minden osztályát és rétegét érintő, átfogó társadalomrajzzá. Ezek voltak ugyanis azok az összejövetelek, ahol a kommunista emigráció és a hazai pártmunkások találkoztak és eszmét cseréltek.

A kommunistáknak, mint az ellenforradalom első számú üldözöttjeinek figyelme mindenekelőtt a fehérterrorban nagy szerepet játszott különítményekre irányult. „Budapesten a munkásuralom bukása után azonnal fegyveres tiszti alakulatokat szerveztek, amelyek büntető különítményeknek nevezik magukat. Magyarországon ma a burzsoázia mezítelen diktatúrája uralkodik. Mezítelen és leplezetlen, mert ittas saját győzelmétől, és nem érzi szükségét annak, hogy szemérmesen olyan frázisok mögé bújjék, amelyek mögött a többi ország kapitalistái meghúzódnak" — olvashatjuk egy magyar kommunistától származó cikkben, amely a nyílt ellenforradalmi diktatúra lényegét adta az Ausztriában megjelenő lapban.[12]

A kommunisták azonban csakhamar felfigyelnek arra is, hogy a kapitalista restauráción belül hatalmi harc folyik, „amelyben Horthy Miklósra és a Nemzeti Hadseregre a tőke urainak éppen úgy szüksége van, mint a föld urainak". Ekkor a fennálló hatalmat egy ideig katonai diktatúraként értékelik, amelyben különböző rétegek, politikai csoportosulások törnek a hatalomra. Különösen gondosan vizsgálják a magyar dzsentri és kispolgári rétegekből verbuvált tiszti különítmények önálló politikai törekvéseit. „Az eszköz öncéllá vált" — írják, és számos cikkükben rámutatnak azokra az egzisztenciális érdekekre, amelyek e rétegeket az elnyomó államgépezettel összekötik.

Ezeknek az elemzéseknek a nyomán kétféle vélemény alakult ki a magyar kommunisták körében. Az egyik a hatalmi rendszert valamiféle új bonapartizmusnak tekintette, a másik a kispolgárság ellenforradalmi diktatúrájának, amelyben a nagytőkések és a nagy-

[12] *Die rote Fahne*, 1919. augusztus 7.

birtokosok csak fokozatosan juthatnak vissza a politikai hatalomba. Amikor 1921 tavaszán Bethlen István gróf lett Magyarország miniszterelnöke és megkezdődött a politikai konszolidáció, ezt a kommunisták a finánctőkével szövetséges nagybirtokos osztály nyílt diktatúrájaként értékelték. A politikai rendszerbe beépített dzsentri elemet viszont a nemzetközi életben is egyre erőteljesebben fellépő új politikai reakció, a fasizmus hazai képviselőjének fogták föl. A két fogalom — azaz a nyílt burzsoá diktatúra és a fasiszta diktatúra azonosítása — a magyarországi kormányzati rendszert illetően a húszas évek második felében vált általánossá a magyar kommunisták körében.

A magyarországi társadalmi és osztályviszonyok átfogó elemzésére 1925-ben, a KMP első kongresszusán került sor. A kongresszus megerősítette azt a korábbi felfogást, amely szerint Magyarországon „a nagybirtokosok és nagytőkések együttes hatalma uralkodik, amelyben a finánctőke tör a vezetésre". Először történt kísérlet arra, hogy elemezzék a középrétegeket és politikai hovatartozásukat, majd a rendszer elleni küzdelembe való bevonásukat latolgassák. A rendszer egyik lényeges bázisaként a kongresszus a parasztság felső rétegét, a kulákságot jelölte meg. Érdekes megemlíteni, hogy a társadalmi erőviszonyokat általában helyesen felmérő kongresszusi tézisek két ponton tévednek. A dzsentri-kispolgári szárny háttérbe szorításával hanyatlani látják Horthy Miklós politikai jelentőségét, és túlértékelik a legitimizmus veszélyét. A kommunisták nem látták át, hogy a nagybirtokosok és a nagytőkések legitimista szárnya 1921 őszén, a második királypuccs letörése alkalmával csatlakozott a bethleni konszolidációhoz.

A húszas évek végén, pontosabban 1928-ban a fasizmus problematikája a nemzetközi munkásmozgalom érdeklődésének középpontjába kerül. Foglalkozik vele az SZMI brüsszeli kongresszusa éppen úgy, mint a KI VI. kongresszusa. A magyar kommunista párt küldötteit is foglalkoztatja a kérdés, mivel saját köreikben is folyik vita a magyarországi ellenforradalmi rendszer megítéléséről. A vitában újra felszínre kerülnek mindazok a nézetek, amelyek a hazai ellenforradalmi rendszerrel kapcsolatban már foglalkoztatták a kommunistákat. Bonapartizmus vagy kispolgári ellenforradalmi diktatúra; a parancsuralmi rendszer nyílt vagy burkolt formája? A vitatkozó partnerek a KMP vezető képviselői: Alpári Gyula, Kun Béla, Révai József, Varga Jenő. A KI VI. kongresszusát megelőzte a KMP 1928. júliusi plénuma, amely a magyar ellenforradalmi rendszer fasiszta vonásait emelte ki. Hatalmi formáit és módszereit értékelve az állam megnövekedett szerepére irányította a figyelmet. Az ott elfogadott határozatokat tette vita tárgyává Alpári Gyula. „A delegációban kifejtettem, és ezt kifejezetten hang-

súlyozni akarom — írja egy beadványában —, hogy Magyarországon diktatúra van, de ellentétben a fasizmussal, leplezett diktatúra. Központi Bizottságunk egyszer fasiszta államnak, egyszer bonapartista államnak minősíti Magyarországot, és a magyar szociáldemokráciát egyszer szociálfasiszta, egyszer szociálliberális pártnak." „Magyarországon a finánctőke és az agrártőke uralkodik, és nem Horthy" — hangoztatja. Kimutatja, hogy a bonapartizmus legfőbb jellemvonása, a labilis osztályviszonyok is hiányoznak.[13] Alpári szerint a bethleni konszolidáció burkolt diktatúra osztályparlamenttel, felsőházzal, felelős minisztériummal, s ez lényegében az 1918 előtti politikai hatalom folytatása. Arra a kérdésre, hogy miért nem folyamodik a magyar burzsoázia a fasizmushoz, lényegében ugyanaz a válasza, mint amivel a bonapartizmust is elvetette: „nincsen forradalmi mozgalom, nincsen szükség fasizmusra". Következésképpen a szociáldemokrata párt nem szociálfasiszta, mert amint Alpári fogalmazza: „Ahol nem építenek Panama-csatornát, ott nem is lehet Panama-botrány." Nézeteivel azonban magára marad. A KI VI. kongresszusának magyarországi küldöttei az ellenforradalmi rendszert nyílt és nem „leplezett" diktatúraként kezelik.

A KI kongresszusi vitájában, a fasizmus témakörében, a magyar delegáció összefoglalta mindazokat a nézeteket és tapasztalatokat, amelyeket a húszas évek folyamán felhalmozott. A fasizmust minden országban jelentkező irányzatnak minősítette, amely akkor lép fel, amikor a polgári demokrácia krízisbe jut, s az osztályok egymás közötti viszonya labilissá válik, a középrétegek politikai súlya pedig növekszik. Az így létrejött hatalomban a burzsoázia gazdasági szervezeteivel közvetlenül gyakorolja a befolyását a végrehajtó hatalomra, társadalmi szervezettsége növekszik, és összeolvad az államhatalmi organizációkkal. A burzsoázia a szociáldemokrácia útján a munkásosztályt is bevonja a maga organizációjába, megjelennek a nagy fasiszta tömegpártok. A fasiszták módszere a terror és a szociális demagógia állandó keverése.

1929-ben erre az álláspontra építve vetették össze a bethleni rendszer és a Mussolini-féle fasiszta diktatúra rokonvonásait. „A világháború utáni forradalmakat követő ellenforradalmak egyes országokban speciális formákat öltöttek; fasiszta típusú ellenforradalmi rendszerek alakultak ki. A legklasszikusabb formában Olaszországban fejlődött és épült a fasizmus. A többi országok fasiszta rendszerei ettől többé-kevésbé eltérnek, anélkül, hogy lényegileg különbség lenne közöttük" — írja az *Új Március* „Demokrácia érdekképviseleti korrektívumokkal" című cikkének szerzője (feltéte-

[13] PI Arch. 500. f. 83. ő. e. 59. old.

lezhetően Révai József).[14] Azután, lényegében már a Komintern VI. kongresszusán elfogadott szempontok szerint, ismerteti az olasz fasizmus jellemző vonásait. A magyar és az olasz fasizmus közti leglényegesebb különbséget keletkezésük körülményeiben látja. „Az olasz fasizmus majdnem három évig vezetett egy tömegmozgalmat — olvashatjuk a továbbiakban a cikkben —, a proletárdiktatúrát felváltó (kispolgári) fasiszta kormány puccsszerűen jutott uralomra. Szociális bázisa, mint mondottuk, a városi kispolgárság és a dzsentri fasiszta mozgalma volt, amely széles városi és falusi kispolgári rétegek ellenforradalmi hangulatára támaszkodott. A »kispolgárság« mozgolódása minden fasiszta mozgalom egyik jellemzője. De a hatalom meghódítása szempontjából — a fenti értelemben — az olasz fasizmus »alulról« fejlődött, a magyar »felülről«."

A lényegében helyes társadalmi és politikai elemzés ellenére a KMP nem tudta politikai irányvonalát a helyzetnek megfelelően alakítani. Ezt azért is érdemes megjegyezni, mert — éppen a fasizmusról szóló vitákat követően — a KMP stratégiájáról és taktikájáról is széles körű vita bontakozott ki a pártban. A vitát a Lukács György által készített ún. Blum-tézisek váltották ki. A tézisek az ellenforradalmi rendszer értékelésében összecsengtek a KI VI. kongresszusán elfogadott tételekkel, azoknak erényeivel és hibáival együtt. De míg a KMP hivatalos politikája a fasiszta jellegű ellenforradalmi diktatúrával a proletárdiktatúrát állította szembe, addig a Blum-tézisek szembeszálltak a közvetlen, átmenetek nélküli proletárdiktatúra koncepciójával, és állást foglaltak a munkás-paraszt demokratikus diktatúra mellett. A tézisek jelentős elméleti előrelépést jelentettek az ellenforradalmi rendszer elleni küzdelem feladatainak meghatározásában, noha a szövetségi politikát illetően tartalmazták azokat a szűkkeblű koncepciókat is, amelyeket ez idő tájt a KMP általában képviselt (szociálfasizmus stb.). A Blum-tézisek sorsa ismeretes. A KMP II. kongresszusa, már a gazdasági válság idején, a rendszer válságának fő vonásait elemezve és viszonylag gyors forradalmi fordulatra számítva, határozottan fenntartotta a proletárdiktatúra mint közvetlen cél stratégiai koncepcióját.

Amikor a gazdasági világválság hatására kibontakozó politikai válságban Bethlen Istvánnak meg kellett válnia a miniszterelnökségtől, ismét előtérbe kerültek azok a politikai csoportok, amelyeket a húszas évek elején a KMP a fasizmus magyarországi képviselőinek tekintett. A KMP soraiban megerősödtek azok a nézetek, amelyek az ellenforradalmi rendszert olyan nyílt diktatúrának értékelték, amely kimeríti a fasiszta diktatúra fogalmát. De Gömbösről

[14] *Új Március*, 1929. április—július.

szólva, igen találóan, új tényezőre is felhívják a figyelmet. „Bethlen lemondott, de az a fasiszta politika, amelyet a gróf az uralkodó osztály érdekében folytatott, a fasiszta burzsoázia politikai cselekvésének irányítője maradt. Gömbös is ennek segítségével kormányozza a viharvert hajót. A magyar fasizmus egyik történelmi sajátossága, hogy váltogatja a politikai vezetés garnitúráit, de nem váltogatja a munkásság és parasztság alapvető tömegeivel szemben folytatott pusztító politikáját" — olvashatjuk az egyik röplapban.[15]

Hitler hatalomra kerülése, a bécsi munkások felkelésének leverése és Gömbösnek a totális fasiszta diktatúra bevezetésére tett kísérletei arra a következtetésre juttatták a kommunistákat, hogy rendezniük kell viszonyukat az MSZDP-hez, a legális munkásmozgalomhoz. Síkraszálltak a szakszervezetek védelméért és az MSZDP legalitásáért. A KMP politikájában beálló változást a „Be a szakszervezetekbe!" jelszó és a munkásosztály akcióegységének megteremtéséért folytatott mind következetesebb küzdelem jelezte.

A Komintern VII. kongresszusán — amely stratégiai irányváltozást jelentett a nemzetközi kommunista mozgalomban — ismét szó esett a magyarországi ellenforradalmi rendszer sajátosságairól. A kérdés előadója, Nagy Imre, sok tekintetben megerősítette az addig kialakult nézetet. Hangsúlyozta, hogy a rendszer arra a „demokratikus ellenforradalomra" épült, amely a proletárdiktatúra után következett. Azt, hogy a polgári pártok és kombinációk megmaradjanak, a munkásosztály gyengesége tette lehetővé, de a pártok és pártközi kombinációk megőrzésének oka az ország gazdasági és társadalmi szerkezetében rejlik. A félfeudális maradványoknak nemcsak a mezőgazdaságban, hanem a politikában is megvannak a következményei; az álparlamentarizmust emellett a magyar burzsoázián belüli ellentétek is igényelték. A kongresszus idején, mint köztudott, még a Gömbös-kormány volt hatalmon. A beszámoló utalt azokra a harcokra, amelyek az uralkodó osztályok között folytak. Felhívta a figyelmet azokra a taktikai lépésekre, amelyekkel a kormány megpróbálta szélesíteni a tömegbázisát. Foglalkozott a választójogi rendelettel és kimutatta, hogy az csökkenti a munkásság szavazatát, növeli a rendszer parasztbázisát és népszerű lesz kispolgári csoportokban. A rendszer elleni küzdelemben mégis a demokratikus jogokért való harcot állította a kommunisták politikai munkájának előterébe. Azaz: 1935 után a kommunista mozgalomban a rendszer reális értékelése már találkozott a rendszer elleni harc reális felfogásával. A KMP politikáját ekkoriban az egységfront kialakításáért vívott küzdelem jellemezte, amelyre felépülhetett egy demokratikus népfrontpolitika.

[15] Párttörténeti Intézet. Könyvtári gyűjtemény. VZP 113.

Az antifasiszta népfrontpolitika sikere érdekében a KMP a harmincas évek második felében, összhangban a nemzetközi tényezőkkel és belpolitikai változásokkal, újból és újból elemezte a rendszer változásait. A negyvenes évek elején már készen állt a széles nemzeti front létrehozására. Tudjuk, nem a kommunistákon múlott, hogy az ellenforradalmi diktatúrával színre lépő rendszer egy újabb — már nem vitatottan fasiszta-terrorista—diktatúra néhány hónapos vérengzése után tűnt csak el az ország történetéből. Az egységokmányban is kifejtett nézetek alapján azután kezdődhetett a független, szabad, demokratikus Magyarország felépítése.

Talán e rövid áttekintésből is kitűnt, hogy a két világháború közötti időszakban mindkét munkáspárt küszködött a fasizmus elméleti problémáival. Ennek kapcsán több találó, a további elemzéshez is kiindulási pontul szolgáló értékelés fogalmazódott meg, olyan történelmi helyzetekben, amikor még nem lehetett pontosan tudni, hogyan alakulnak a további fejlemények. Az említett — történelmileg mindenképpen méltánylandó — elemzési és megoldási kísérletek ütemét még nem a tudomány, hanem a politikai cselekvés diktálta.

BLASKOVITS JÁNOS

A Horthy-rendszer jellegéről

Az ellenforradalmi Horthy-rendszer jellegéről azóta folyik vita, amióta megszületett. Ez a vita, más síkon, újra kezdődött az 1950-es évek végén. Serkentette, de bizonyos mértékig hátráltatta is, hogy a kérdés megítéléséhez bőven tapadtak politikai és érzelmi töltésű meggondolások, hiszen a vitázók nagy részének a *fasizmus* nem csupán címszó volt a politikai kisszótárból. S még ma sem az: innen táplálkozik egyrészt a rendszer, főként a horthysta körök szerepének szépítésére irányuló törekvés — és innen az ezzel szemben jogos, de a valóságos viszonyok objektívebb bemutatásának igényével szemben is fellépő nyílt ellenszenv.

A most már több mint két évtizede tartó vita mégis nagyon hasznos volt. Ismét bebizonyosodott: az, amit még nem vontak kétségbe, pusztán ettől még nincs igazán bebizonyítva. Bár a vita nem hozta meg a tudományban amúgy is képtelenségnek számító végső megoldást, végső szintézist, a nyomában fellendülő kutatómunka eredményeként az egész problémakör mégis mintegy „a feje tetejéről a talpára állt". A vitázók a rendszer jellegének megítélésében ma már *a valóságos viszonyokból indulnak ki,* vagyis nem néhány, a lényeget ugyan jól jellemző, mégis sok tekintetben hiányos kritériumhoz keresnek érveket. Ez azért lehetséges, mert napjainkban sokkal többet tudunk történelmünk e tragikus időszakáról, mint a vita kezdetén. A rendszer jellegének meghatározása szempontjából legalább ilyen jelentőségű volt az európai fasiszta rendszerek kiterjedt kutatása, amely lehetővé tette a fasizmus mélyebb megismerését, közös és eltérő vonásainak feltárását.[1]

Nem véletlen, hogy a vita a fasizmus osztályjellegének kérdésé-

[1] Itt fel kell sorolni „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" és a „Magyarország története" sorozat 8. kötetének főszerkesztőit, szerkesztőit, szerzői kollektíváját. De még ez sem volna elég, hiszen a történelmi előzmények és még a felszabadulás utáni időszak történetének kutatása is jelentős szerepet játszott a tudományosan megalapozott álláspontok kialakításában. A fasizmus kérdésének komplex megközelítésében kiemelkedő teljesítmény volt *Ormos Mária* és *Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919—1939. (Kossuth Könyvkiadó 1976.), illetve *Lackó Miklós:* Válságok és választások (Gondolat Kiadó 1975.) című munkája.

ben volt a legélesebb, elsősorban akörül, hogy a fasiszta diktatúrában *milyen osztály vagy osztályok hatalmáról van szó.*

A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának XIII. plénumán, 1933 végén megfogalmazott állásfoglalás szerint *a hatalomra jutott fasizmus a finánctőke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt terrorista diktatúrája.*

Ezt az elsősorban a német fasizmusból kiinduló meghatározást Dimitrov a KI VII. kongresszusán a következőkkel egészítette ki: „A fasizmus fejlődése és maga a fasiszta diktatúra a különböző országokban különböző alakot ölt, aszerint, hogy milyenek az illető ország történelmi, társadalmi és gazdasági viszonyai. *Elsősorban ott, ahol a fasizmusnak nincsen kiterjedt tömegbázisa,* és ahol *magának a fasiszta burzsoáziának a táborában elég erős az egyes csoportok egymás elleni harca* [kiemelés tőlem — *B. J.*], a fasizmus nem szánja rá magát rögtön, hogy megszüntesse a parlamentet, és a többi burzsoá pártnak, valamint a szociáldemokrata pártnak bizonyos legalitást hagy meg. Más országokban, ahol az uralmon lévő burzsoázia a forradalom közeli kirobbanásától fél, a fasizmus vagy azonnal megteremti a maga korlátlan politikai egyeduralmát, vagy egyre jobban fokozza a terrort és az összes vele versengő pártokkal és csoportokkal való leszámolást. Ez nem zárja ki azt, hogy a fasizmus, helyzetének különösen erős kiéleződése pillanatában, megkísérli bázisát kiszélesíteni anélkül, hogy osztálylényegét megváltoztatná, összeegyeztetni a nyílt terrorista diktatúrát a parlamentarizmus durva meghamisításával.[2]

Dimitrov — egyébként az idézettnél jóval hosszabban — elsősorban a fasizmus hatalomra jutásának és gyakorlásának eltérő módjairól szól az egyes országokban. De talán nem túlzó a feltételezés, hogy bátorítást adott a fasizmus osztályjellegének a fenti meghatározásnál rugalmasabb megközelítéséhez is.

Az európai fasizmusok vizsgálata megmutatta, hogy egyes országokban *a fasizmus nemcsak egy szűk finánctőkés csoport hatalmát jelenti,* hanem az egész finánctőke és néhol a nagybirtokos osztály hatalmát is. Így volt ez egyebek között *Magyarországon,* ahol *a hatalom a nagybirtokos osztály és a finánctőke kezében volt.* A két uralkodó osztály blokkján belül az 1918-as polgári demokratikus forradalom győzelméig a nagybirtokos osztály játszotta a vezető szerepet. 1919 után ez — különösen gazdasági tekintetben — már erősen vitatható, bár a földjét visszanyert nagybirtokos osztály kezében még mindig nagy gazdasági hatalom összpontosult. A nagypolitikában még mindig a rendszer nagybirtokos képviselői álltak előtérben, de ez már szinte hagyomány volt a magyar kapitalizmus

[2] *Georgi Dimitrov:* A munkásosztály a fasizmus ellen. Szikra 1953.

történetében, s Európában sem volt egyedülálló jelenség — egyebek között a jóval fejlettebb kapitalista Németországban sem. Jelentősen megnőtt azonban a jórészt zsidó bank- és ipari tőke súlya, erősödött összefonódása a nagybirtokos osztály legbefolyásosabb csoportjával.

Maga gróf Bethlen István, a rendszer e sajátos magyarországi formájának létrehozója és tipikus vezető politikusa, a nagybirtok és a nagytőke érdekeit együttesen — ha nem is minden szakaszban egyenlő arányban — képviselte. Emellett számolnia kellett az ellenforradalmi rendszer megteremtésében nagy szerepet játszó *dzsentri, katonatiszti, hivatalnoki elemekkel.* Annak ellenére, hogy ezeket 1921-től elődeinél határozottabban igyekezett visszaszorítani, a baloldali és liberális törekvéssel szemben továbbra is támaszkodott rájuk. Miután leverték a munkásosztályt, amely az 1918-as polgári demokratikus forradalomnak is vezető ereje, döntő támasza volt, a rendszer polgári demokratikus formában történő stabilizálása illúziónak bizonyult.

A két forradalomban legyengült uralkodó osztályok hatalmuk visszaszerzésében és fenntartásában kezdetben az antanthatalmak segítségére támaszkodtak. Emellett azonban kénytelenek voltak a fasizmus eszközeit és képviselőinek szolgálatait is igénybe venni.

Az új hatalom kialakulásában *nemzetközileg* döntő szerepet játszott az antant, amelynek érdeke volt a hatékony kommunistaellenes rendszer létrehozása; *belpolitikailag* pedig az a körülmény, hogy a reális hatalom, a forradalmi erők felszámolásához szükséges fegyveres erő a Horthy „fővezérsége" alatt álló különítményesek kezében volt. Ezért támogatták Horthyt a legnagyobb közjogi méltóság, a kormányzói tisztség elnyerésében és megvédelmezésében is.

Közismert, hogy Horthy — mint más fasiszta vezérek is tették — kormányzóként alkalmazkodott az uralkodó osztályok, a nagybirtokosok és a nagytőkések törekvéseihez, s eltávolodott a szélsőjobboldali katonai csoportoktól (noha kapcsolatait mindvégig megőrizte velük). A rendszer nemzetközi elfogadtatása, szalonképesebbé tétele érdekében együttműködött Bethlennel a különítményes terror megszüntetésében. Korábbi híveinek egy része ezután ellenzékbe vonult, mások beilleszkedtek a rendszer apparátusába. A totális fasizmus híveinek bizonyos fokú háttérbe szorításával egyidejűleg kikerültek a kormányból nemcsak a szociáldemokraták, hanem a liberálisok is, hogy azután soha többé ne kerülhessenek vissza oda.

A vitában megszólaló nyugati burzsoá történészek azt, hogy a fasiszta rendszerek többsége nem csupán a finánctőke uralmát testesítette meg — szándékosan vagy akaratlanul —, arra használták és

használják fel, hogy a „középosztályok" szerepének felnagyításával mentegessék a *finánctőkét.* Ám a finánctőkét egyik körülmény sem mentheti föl. A fasizmus a kapitalizmus általános válságának talaján keletkezett, s a nemzetközi monopoltőke legreakciósabb körei arra kívánták felhasználni, hogy — ahol a hagyományos módszerekkel nem megy — ennek segítségével verjék le vagy szorítsák vissza a szocialista forradalmat.

A fasizmus másik ismérve — Dimitrov meghatározásával élve —, hogy *nyílt terrorista diktatúra.* Csupán az elnyomás terrorista módszereivel azonban nem lehet kielégítően jellemezni a fasizmust. Minthogy ez *új típusú diktatúra,* a terrorista módszerek alkalmazásában is sokban különbözik történelmi előzményeitől. Az eltérés nagy vonásokban úgy foglalható össze, hogy a fasizmus *megkísérli kiküszöbölni a különböző társadalmi erők érdekeit kifejező szabad politikai mozgást,* s ebben nem sokat ad a törvényesség látszatára sem. A fasiszta diktatúra célul tűzi ki a baloldalon nemcsak a kommunista és a szociáldemokrata, hanem a demokratikus és liberális — egyes esetekben a konzervatív — politikai erők felszámolását, illetve hatástalanítását is. Néha kíméletlen eszközökkel felszámolja vagy korlátozza a szélsőjobboldal „második forradalmat" követelő, vagy a hatalom megszerzése előtti „szociális" elképzelésekhez ragaszkodó csoportjait is.

A Horthy-rendszer jellegének megítélésében az egyik legnehezebb kérdés, hogy *a rendszer „jogállamnak" igyekezett feltüntetni magát.* Forma szerint többpártrendszerű volt, valójában a kormánypárt túlsúlya miatt gyakorlatilag végig egypártrendszerről beszélhetünk. A kormánypárt a későbbiekben maga is jobbratolódott, de felváltása egy másik párttal ténylegesen lehetetlen volt. Emiatt tekinthető a többpártrendszerre épített *parlamentarizmus is álparlamentarizmusnak.* A „jogállamnak" nevezett rendszerben a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egymáshoz való viszonyában a végrehajtó hatalom abszolút fölénye érvényesült.

A kormányzónak kiterjedt, csaknem királyi hatásköre volt, nemcsak a hadsereg felett, hanem a parlament rovására is. Formailag diktátori hatalommal rendelkezett, személyiségét tekintve fasiszta volt, de nem volt fasiszta „népvezér", mint a tömegek fanatizálásában oly sikeres demagógiával élő Hitler vagy Mussolini.

A vezető állami-miniszteriális posztokon, a vármegyék élén a kormánypárt, illetve az azt támogató keresztény párt emberei álltak. *Ellenzéki pártokhoz tartozók még alacsonyabb állami és közhivatalt sem tölthettek be.* Érvényben volt a háborús kivételes állapotra vonatkozó 1912. LXIII. tc., az azt kiegészítő 1921. III. tc., amely — egyebek között — a Kommunisták Magyarországi Pártjának törvényen kívül helyezéséről intézkedett. A rendszer *valóságos pa-*

raszti tömegpártot sem tűrt meg; ebben egyedül állt az egész Dunamedencében, ahol a parasztság a lakosság többségét alkotta. Az MSZDP állandó üldöztetés, bizonyos fokú cenzúra, törvényes számonkérés korlátai között tevékenykedhetett. Mindez a valóban „legliberálisabbnak" mondható Bethlen-korszakban is így volt. Gömbös miniszterelnöksége alatt, s még inkább a világháború idején tovább nőtt a politikai elnyomás és a terror.

Már nem ilyen egyértelmű a rendszer elnyomó módszereinek a minősítése. Minden liberális vonása ellenére ugyanis az 1918 őszén megdöntött rendszer nem volt demokratikus, s különösen falun tovább élt az elnyomás feudalizmusból örökölt önkényuralmi változata. A városokban — különösen Budapesten — korábban is többet adtak a polgári jogokra. Ez valamelyest átöröklődött az ellenforradalmi Horthy-rendszerbe is.

Felmerül tehát a kérdés: vajon nem egyszerűen a korábbi autoritatív, konzervatív elnyomás fasiszta módszerekkel való betetőzéséről, egyfajta „megfejeléséről" van szó? Úgy vélem, nem; inkább olyasfajta ötvözésükről, amely *az elnyomás módszereit tekintve* fasisztává tette a rendszert, a konzervatív-autoritatív módszerek továbbélése ellenére.

A forradalmak veresége után helyreállított *régi államapparátus* — ideértve a forradalmak után még meg is tisztított, illetve a fasiszta különítményesekkel feltöltött erőszakszerveket — *bebizonyította, hogy alkalmas a baloldallal való leszámolásra, nyílt elnyomó rendszer működtetésére. Így nem volt szükség a fasizmus modern változatának kiépítésére.* Olyannyira, hogy a harmincas években kiépült totálfasiszta politikai „rohamcsapatok" bevetésére még a német megszállás után sem került sor, csak a sikertelen Horthy-féle kiugrási kísérlet és Szálasi hatalomátvétele után.

S ezzel elérkeztünk a Horthy-rendszer jellegének három fontos vitakérdéséhez:

Az első: egyetértek az Ormos Mária és Incze Miklós könyvében[3] megfogalmazott állásponttal, miszerint *fasiszta rendszer anélkül is keletkezhet, hogy előzőleg jelentős fasiszta tömegmozgalom jönne létre.* Ilyen ugyanis csak Németországban és Olaszországban volt, fasiszta diktatúrák azonban másutt is. Magyarországon például, ahol közvetlenül a munkáshatalom leverése után alakult ki a Horthy-rendszer, előzőleg nem is volt lehetőség fasiszta tömegmozgalom kibontakoztatására.

A másik: *a középrétegek és a kispolgárság nagy tömegei* nem csupán a hatalomra törő vagy már győztes fasizmus társadalmi bázisát

[3] *Ormos Mária—Incze Miklós:* Európai fasizmusok. 153—164, 211—213., 219., 254-255. old.

képezik, hanem — országonként változóan — *bizonyos értelemben önálló szerepre is szert tesznek.* A fasizmus győzelme után egyfajta „őrségváltás" következik be a hatalmi posztokon. A most már a finánctőke érdekeit képviselő fasiszta párt kisebb-nagyobb rangú vezetői elfoglalják az államhatalom döntő posztjait. Ez a magyarországi fasiszta csoportoknak nem, illetve csak részben sikerült, amennyiben egy részük beépült a rendszerbe.

A harmadik kérdésre a legnehezebb a válasz. A többpártrendszer és a parlamentarizmus, különösen pedig a szakszervezetek és a szociáldemokrata párt legalitása — bármilyen korlátozott formában valósult is meg — nem volt érdektelen a haladó erők lehetőségei, még kevésbé a németellenes függetlenségi harc szempontjából. Logikátlan lenne, ha egyik oldalról elismernénk a legális munkásmozgalom fennmaradásának jelentőségét, méltatnánk a kommunisták és szociáldemokraták harcát a mégoly korlátozott legalitás fennmaradásáért, s ugyanakkor tagadnánk e tény fontosságát a rendszer megítélése szempontjából.

Nem érdektelen az sem, hogy a kormányzó párt egyrészt kifejezte az uralkodó osztályok egységét a fő ellenség: a munkásosztály és a nép elleni harcban, másrészt terepe lehetett és volt a különböző csoportok közötti harcoknak is.

A KI VII. kongresszusa rámutatott: a fasizmus ott győz, ahol a burzsoázia már nem tudja a régi módon megőrizni hatalmát, és a proletariátus nem elég erős (megosztottsága, lehetséges szövetségeseinek hiánya miatt), hogy megakadályozza a burzsoázia felülkerekedését. Mint ilyen, *a fasizmus európai és világjelenség,* győzelme mégis általában olyan országokban következett be, ahol a kapitalizmus kései és torz fejlődése miatt a régi, megoldatlan feudális eredetű ellentétek és a tőkés fejlődés ellentmondásai egymásra torlódtak, és így rendkívül kiélezték az osztályharcot. Németország ugyan Európa egyik legfejlettebb tőkés országa volt, de fejlődésének és társadalmi struktúrájának torzulásaira már Marx és Engels is rámutatott. E torzulások továbbélését a német fasizmus győzelméig terjedő időszakban kitűnően ábrázolta Lukács György „Az ész trónfosztása" című munkájának történelmi bevezetőjében. S a német példa nemcsak önmagában érdekes, hanem bizonyos hazai történelmi analógiák miatt is.

Valamennyi fasiszta rendszer keletkezésében nagy szerepet játszott a nemzeti kérdés. *A valóságos,* a néptömegeket is érintő *nemzeti sérelmek és az uralkodó osztály* (vagy osztályok) *soviniszta, nagyhatalmi törekvései* a fasiszta demagógia hatásrendszerében végzetesen összefonódtak, a legtöbb esetben a versailles-i imperialista béke igazságtalanságai nyomán.

A társadalmi és a nemzeti problémák forradalmi megoldásának

elmaradása vagy erőszakos visszaszorítása kedvezett a reakciós erőknek. A forradalmi megoldással szemben álló vagy abban csalódott „középosztályok" tömegei, a nem kevés lumpen- és deklaszszálódott elem a szélsőjobboldali radikalizmus áldozatává lett, a hozzájuk csatlakozó, revánsra váró katonatiszti, altiszti elemekkel s nem egyszer a munkásmozgalom renegátjaival együtt.

Történetírásunk gondosan számba vette ennek következményeit a magyar társadalom struktúrájának alakulásában. Többek közt foglalkozott a későn kialakult és jórészt idegen származású burzsoázia hasonulásával és alkalmazkodásával a „történelminek" nevezett nagybirtokos osztályhoz abban az időszakban, amikor pedig gazdasági hatalma már túlnőtt az utóbbién.

Nagy gondot fordítottak történészeink a középrétegek sajátos összetételére, amelyeknek *vezető csoportja a dzsentri-, katonatiszti, hivatalnoki réteg lett.* Előtérbe kerülésük 1919 után az egész burzsoázia és a nagybirtokos osztály érdekét, a finánctőke és a nagybirtok osztályuralmának megszilárdítását, a forradalmi helyzet felszámolását szolgálta. Ugyanakkor már nem elégedtek meg a nagybirtok és a nagytőke egyszerű kiszolgálásával, hanem — különösen kezdetben — vérmes reményeket tápláltak arra nézve, hogy az államhatalom, főleg az erőszakszervek megnövekedett súlya folytán nagyobb szerepet kapnak a hatalom gyakorlásában, és jobban érvényesíthetik gazdasági elképzeléseiket is, mint az első világháború előtti időszakban. Ez — mint láttuk — részben még a gazdasági életben is sikerült.

Amikor az 1930-as évek elejének súlyos gazdasági válsága a végsőkig kiélezte a rendszer ellentmondásait, s újra „meg kellett menteni a hazát" (értsd: az ellenforradalmi rendszert), *ismét megnőtt a dzsentri, katonatiszti, hivatalnoki réteg politikai jelentősége.* A finánctőke és a nagybirtok, némi húzódozás után, de belement e réteg jellegzetes képviselőjének, Gömbös Gyulának a miniszterelnöki kinevezésébe. Gömbös tervei azonban csődöt mondtak. Ezt követően szerveződtek pártokká a totális fasizmus magyarországi hívei.

A harmincas évekre jelentősen megváltozott e réteg összetétele: a háború és a forradalmak után számottevően felhígult, kisebb részben a városi kispolgárság, nagyobb részben a falu módos — esetenként középparaszti — rétegeinek fiaiból, méghozzá nem az uralkodó osztályok szándékaitól függetlenül. A dzsentri, katonatiszti, hivatalnoki réteg erősítése, számszerű növelése fontos szempontja volt a rendszer gazdaságpolitikájának, sőt iskolapolitikájának is.

A dzsentri-katonai csoport szerepét tovább növelte a városi kispolgárságra gyakorolt jelentős társadalmi befolyása. Az értelmiség,

a kisiparosok és a kiskereskedők politikailag tisztán látó része, kisebbsége ugyan szemben állt a fasizmussal; jelen voltak elég jelentős számban az MSZDP szervezeteiben és a városi polgári liberális pártokban, illetve ezek szavazói között.

A lakosság többségét kitevő parasztságból a gazdagparasztoknak volt jelentős szerepük az ellenforradalom győzelemre juttatásában. A kisgazdapárt megszűnése — a mostani Mezőgazdasági és Élelmezési Minisztérium falán domborművön is megörökített Bethlen—Nagyatádi Szabó-féle „történelmi" kézfogás — után a nagypolitikában a kulákság képviselői háttérbe szorultak. Ezért csak részben kárpótolta őket, hogy vidéken mint virilisták (bizonyos nagyságú adó után lettek azok) eleve tagjai voltak a községi képviselőtestületnek.

A parasztság mintegy fele azonban *agrárproletár* volt; a kevés földű félproletár elemekkel együtt ők alkották a hárommillió koldus seregét. Leszámítva az ipari munkásság mozgalmaival kapcsolatot tartó kisebbségüket, többségükben ott élt a többnyire minden „nadrágosra" kiterjesztett, homályos úrgyűlölet. Hosszabb-rövidebb ideig egy részük a szélsőjobboldali pártok demagógiájának is áldozatául esett, de miután követeléseiket nem teljesítették, elfordultak tőlük.

A *munkásság* tekintélyes része kitartott osztályszervezetei mellett, s a maguk módján passzív tömegei is szemben álltak a rendszerrel. Egy — részben lumpenelemekből álló — kisebbsége vált a szélsőjobboldali demagógia áldozatává.

Végül is, ami a rendszer tömegbefolyását illeti, három fontos körülményt figyelhetünk meg: *1.* A rendszerrel egyébként, más szempontból szemben álló elemek is egyik-másik kérdésben, például Trianon revíziója vagy az antiszemitizmus ügyében lépre mentek, a rendszer befolyása alá kerültek. *2.* Ennek ellenére a rendszer tömegbázisa (a németéhez, az olaszéhoz viszonyítva) gyenge volt, bár erősen változott (legnagyobb talán a gazdasági fellendüléssel együtt megvalósított „országgyarapítás" idején volt). Ennek objektív okai részben a társadalmi struktúrában gyökereztek, továbbá hatott az a körülmény, hogy a rendkívül mély társadalmi ellentétek nem engedték meg a szociális demagógiának a német fasisztákéhoz mérhető felhasználását. Kevésbé tudtak élni a gazdasági manipulálás eszközeivel, a más népek kirablásából származó javak tömegeket megvesztegető hatásával is. *3.* Népes rétegeket jellemzett a teljes politikai passzivitás, ami nem is jött rosszul a rendszer urainak, különösen amíg a belpolitikai helyzet viszonylag szilárd volt.

Az ellenforradalmi Horthy-rendszer társadalmi-politikai viszonyaitól elválaszthatatlan a rendszer ideológiája. Magyarországon, a politikai viszonyok tükröződéseként, a fasiszta ideológia több

változata létezett, s ezeket senki se foglalta egységes, zárt rendszerbe. Közös vonásuk *agresszív* kommunista- és szovjetellenességük, szélsőséges nacionalizmusuk és sovinizmusuk, valamint konzervatív, erősen klerikális, bevallottan ellenforradalmi beállítottságuk.

A rendszer az első proletárforradalom leverése után a magyar történelemnek a magyar nép számára keserves vargabetűjét jelentette. Az uralkodó osztályok mindent megtettek, hogy kimutassák fasiszta formában visszaállított osztályuralmuk történelmi létjogosultságát. Megpróbálták politikai elképzeléseikhez hozzáigazítani az egész magyar történelmet. A „beteges állapotnak" tekintett forradalmak okát a dualizmus — különben közismerten vérszegény — liberalizmusában keresték. Azt hirdették, hogy az ellenforradalmi rendszer éppen „keresztény" és „nemzeti" mivoltával áll felette az elkorcsosult, az országot a forradalmak „beteges állapotába" juttató korábbi liberális nemzedéknek.

Ideológiájuk középpontjában *a nacionalizmus* állt. Ez azonban nem a régebbi, már korábban is retrográd nacionalizmus és sovinizmus volt, bár messzemenően építettek arra is, hanem *fasiszta típusú nacionalizmus,* Dimitrov kifejezésével élve *vadállati sovinizmus.* A nacionalista propagandát olyan széles körben és akkora mértékben fokozták, hogy az nemcsak a rendszer ideológiájának, hanem a közgondolkodásnak is fő elemévé vált, kihasználva a Trianon nyomán keletkezett jogos nemzeti sérelmeket. Mindezt szorosan összekötötték egyfajta szociális problematikával, amennyiben — kissé leegyszerűsítve — a munkások nyomorát, a parasztok földtelenségét, a kispolgárság létbizonytalanságát és az értelmiség perspektivátlanságát Trianonnal magyarázták. Nacionalizmusuknak fontos része volt a *fennsőbbség* tudatának kialakítása más népekkel szemben. Ennek egy — a németeknél óvatosabb — formája volt a magyar szupremáció eszméje a Duna-völgyi népek felett, a „Nagy-Magyarország" visszaszerzéséért folytatott kampány ideológiai indoklásaként. További — minden fasiszta rendszerre jellemző — vonása a nemzeti és a haladó mozzanatok szembeállítása, a „nemzetidegennek" ítélt baloldal mintegy kirekesztése a nemzetből. A totális fasizmus biológiai fajelméletével Magyarországon az ésszerűbb „történelmi faj" kategóriáját állították szembe. „Még nagy népeknél is vita tárgya, hogy melyik országrészben maradt fenn tisztán a faj ... Mit kezdjen ezzel a jelszóval a maroknyi magyarság, amely bele van ékelve a germán, szláv és román elemek közé? De ha faji álláspontra helyezkednénk, akkor, hogy csak a hegycsúcsokról beszéljek, baj lenne a Zrínyiekkel ... Petőfivel, Damjanichcsal, Erkellel, Munkácsival, Semmelweiss-szel és annyi mással ...[4]

[4] *Gróf Klebelsberg Kunó:* Neonacionalizmus. Athenaeum 1928. 129. old.

Emellett mégis a hivatalos politika részévé tették a fajelmélet egyik változatát, az antiszemitizmust. Ezt olykor azzal mentik, hogy bár az első zsidótörvény Magyarországon született, de hosszú ideig nem vették komolyan. Továbbá, hogy a harmincas évek végétől az első és a második zsidótörvény ellenére is jobb volt zsidónak lenni Magyarországon, mint Németországban, mivel a kérdés radikális, náci típusú „megoldásához" Magyarországon „csak" a német megszállás után láttak hozzá. De nem mellékes, hogy erre a rendszer államapparátusának, erőszakszerveinek aktív közreműködésével, nagyrészt még Horthy kormányzósága idején került sor.

Ezek után az a kérdés, hogy minek nevezzük ezt a rendszert, valóban másodlagos, de mégsem felesleges. „A magyar forradalmi munkásmozgalom története" tankönyv a „Horthy-rendszer" címszó alatt tárgyalja a korszak történetét. A *Kritikában* írt cikkében Ormos Mária is azt ajánlja, hogy maradjunk meg a „Horthy-rendszer" elnevezésnél. Ez az elnevezés azonban nem ad választ arra a kérdésre, hogy valójában milyen jellegű volt ez a rendszer.

Abban többé-kevésbé egyetértés van, hogy milyen nem volt: semmiképpen sem nevezhető demokratikusnak, még liberálisnak sem. Sőt: a hagyományos burzsoá diktatúrák elnevezéseinek egyike sem használható rá.

Ezért véljük úgy, hogy *a Horthy-rendszer fasiszta jellegű rendszer volt.* A fasiszta *jellegű* megjelölés az én szóhasználatomban azt akarja jelezni, hogy kevert típusú fasiszta rendszerről van szó, amennyiben a fasiszta rendszeren annak totális változatát értjük.

Noha a kérdéssel kapcsolatos politikai meggondolások, sőt indulatok végül is nem befolyásolhatják a tudományos értékelést, mégis szólni kell róluk. Mostanában többször olvasni, hogy a rendszer *fasiszta* elnevezése sérti a nemzeti önérzetet. Ennek oka az a félreértés, mintha a rendszer elítélése, jellegének negatív megítélése egyben ítélet volna a magyar népről is. Ez azonban tévedés: a fasiszta jellegű állam kiépítésére a magyar uralkodó osztályoknak éppen a munkásosztállyal, a magyar néppel szemben volt szükségük. A nép fő tömegei — ideértve még azokat is, akik kisebb-nagyobb mértékben a rendszer befolyása alatt álltak — inkább áldozatai, semmint cselekvő támogatói voltak a rendszernek. S az „áldozat" szót néha a szó szoros értelmében kell vennünk. Gondoljunk csak a második magyar hadsereg értelmetlenül, igazságtalan háborúban elesett katonáira, a bombázások áldozataira, a kiirtott magyar zsidóság százezreire. A nép többsége — s ez volt a Horthy-rendszer egyik fő gyengéje — rettenetes szociális körülmények között, politikai és emberi jogaitól megfosztva, a maga módján szemben állt ezzel a rendszerrel. Önálló vitakérdés lehetne és volt is, hogy a rendszer ellenfelei közül miért álltak viszonylag kevesen az aktív

harcosok közé. Mégis méltányolni kell a felháborodást azokkal szemben, akik a Horthy-rendszert mentegetik, hiszen a dolgozók számára — bár viselték következményeit — az ország háborús veresége és a rendszer ezzel járó pusztulása végeredményben társadalmi felszabadulásuk kezdetét jelentette.

SIPOS PÉTER

A magyar ellenforradalmi rendszer kormánypártjairól

Kormánypártokon a mindenkori kormányok parlamenti bázisát értjük, 1920—1926 között a nemzetgyűlésben, 1927-től 1944-ig az országgyűlés képviselőházában. 1920—1922 között az Országos Kisgazda- és Földmíves Párt és a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja; 1922—1932 között a Keresztény Kisgazda, Földmíves és Polgári Párt, közkeletűen Egységes Párt; 1932—1939 között a Nemzeti Egység Pártja; 1939—1944 között pedig a Magyar Élet Pártja rendelkezett a parlamentben túlnyomó többséggel. Leszavazhatatlan tömböt alkottak, tehát ebben az értelemben működésük folyamatos. A nevek módosulása azonban nem csupán „a cégtábla átfestését" jelentette, hanem számottevő eltolódásokat fejezett ki mind a párt társadalmi összetételében, mind politikai színezetében.

A kormánypártok képviselőinek száma és aránya 1920 és 1939 között

Év	Összes képviselők száma	Kormánypárti képviselők száma	%
1920	208	192	92
1922	245	143	58,3
1926	245	170	69,3
1931	245	158	64,5
1935	245	171	69,8
1939	245	183	74,3

Nem tartoznak témánkhoz az 1919. augusztus—1920. február között tevékenykedő pártok, még ha voltak is miniszterei. Nem soroljuk ide a Keresztény Gazdasági és Szociális Pártot sem, noha képviselői bent voltak a kabinetben, hiszen mandátumaik csekély száma miatt nem befolyásolták a kormány törvényhozásbeli fundamentumának társadalmi-politikai jellegét. Nem szólunk továbbá a Magyar Megújulás Pártjáról és a Magyar Nemzetiszocialista Pártról, amelyek 1944 márciusától kaptak tárcákat, illetve a Nyilaskeresztes Pártról, amely 1944. október 16-tól uralta a kormányt.

A német megszállás után ugyanis nem volt parlamentáris kormányzás, még a korábbi korlátozott értelemben sem.

Az ellenforradalmi rendszer története során a markáns politikai fordulatokat rendszerint a miniszterelnök-cserék fejezték ki. Az új kormányfő örökölte elődje vagy elődjei parlamenti bázisát, és többnyire a kormánypárt vezére lett. S ha kiderült, hogy az új miniszterelnök és az átvett kormánypárt csak zökkenőkkel vagy egyáltalán nem tud együttműködni, akkor a kormányfő új választások révén megújította a pártot, hogy saját politikai koncepciójának megfelelően formálja át. Ilyen rendeltetése volt egyéb indítékok mellett az 1922-es, az 1935-ös és az 1939-es választásoknak.

Magyarországon a rendszer diktatórikus jellege, a végrehajtó hatalomnak a törvényhozással szembeni fölénye abban is kifejezésre jutott tehát, hogy amennyiben a miniszterelnök és a kormánypárt politikája között törés következett be, akkor nem a parlament többségi pártja váltotta le a kormányfőt, hanem ő cserélte ki a pártot. S ezt azért tehette meg, mert megbízatását nem parlamentáris úton nyerte, hanem Horthytól kapta. „... Nem hiszen, hogy a kormányváltozás alulról [ti. a kormánypárt részéről — *S. P.*] kikényszeríthető; a helyzet súlypontja minden vonatkozásban teljesen a Kormányzó Úrnál van"[1] — írta egyik levelében Kozma Miklós, amikor Károlyi Gyula kormányának helyzete megingott. A parlamenti váltógazdaság tehát csak abban a torz formában valósult meg, hogy a hegemón helyzetben lévő kormánypárt belső összetétele, karaktere módosult.

Olyan értelmű cserének, hogy eltérő jellegű pártok valóban váltsák egymást a hatalomban, csak két ízben voltak adottak a formai, számszerű feltételei: 1920 és 1922 között, amikor két önálló párt osztozott a miniszteri tárcákon, valamint 1938 novemberétől 1939 májusáig, amikor a Nemzeti Egység Pártja szakadás következtében kisebbségbe került a képviselőházban. A továbbiakban még utalunk arra, miért nem valósult meg egyik esetben sem a váltás.

A dualizmus korának pártrendszere 1918 őszén nem csupán azért omlott össze, mert Magyarország állami függetlenségének a megvalósulása értelmetlenné, elavulttá tette a 67-es—48-as közjogi vitát, a pártok kialakulásának fő szervező és kohéziós tényezőjét. Hiszen a pártok átalakulhattak volna az egyes osztályok, rétegek gazdasági, politikai érdekeit közvetlenül kifejező szervezetekké. Ez az átalakulás azonban az organizációs alapok hiánya miatt nem mehetett végbe. A pártok ugyanis szerkezeti szempontból is kifejezték a dualizmuskori politikai élet legjellemzőbb vonását, a kép-

[1] Országos Levéltár (A továbbiakban: OL). Kozma-iratok. 14. cs. 8. d.

viselőház-központúságot: ténylegesen csak képviselőcsoportjaikban léteztek és működtek.

Önálló hierarchiát és mozgalmat egyik polgári párt sem épített ki, csupán keretet tartott fenn, amelyek a választások idején keltek életre azzal a feladattal, hogy minél nagyobb számú mandátumot szerezzenek. Az ellenzéki pártok korteshadjáratának lebonyolításában a különböző egyleteknek, köröknek, kluboknak volt jelentős szerepe, a kormánypártnak pedig rendelkezésére állt a közigazgatási gépezet. Ez a szisztéma lényegében 1919 után is fennmaradt.

Az új kormánypártok megjelenését az ellenforradalmi rendszer születésekor azonban a fenti tényezőkön kívül a nem kizsákmányolt osztályok és rétegek erőviszonyaiban bekövetkezett eltolódások is szükségessé tették. Ezek a módosulások efemer jelenségekben is kifejeződtek. Ilyennek tekinthetők például az 1920-tól 1922-ig működő kormánypártok, de voltak tartós, a rendszer egész szerkezetét, életműködését befolyásoló következményeik is.

A marxista történetírás már régóta felfigyelt arra, hogy 1918—1919-ben a hagyományos uralkodó osztályokon, továbbá a másik póluson elhelyezkedő városi és falusi proletariátuson kívül mozgásba jöttek a közbülső rétegek. Ezek sorából mind ez ideig főként a dzsentri eredetű úri „középosztály" útját követte nyomon, mellőzve a parasztságot és a nem dzsentri, hanem polgári eredetű értelmiségi-hivatalnoki társadalmi csoportokat.[2] Holott a Magyarországi Tanácsköztársaság megdöntését követően előtérbe kerültek a városi és falusi kistulajdonos, értelmiségi és tisztviselő rétegek, amelyek saját önálló érdekeik érvényesítésére törekedtek nemcsak „lefelé", hanem „felfelé", az uralkodó osztályokkal szemben is. A kispolgárságnak és más közbülső társadalmi csoportoknak a gazdasági, a politikai és a kormányzati hatalomban való részesedésre vonatkozó igénye, illetve az uralkodó osztályok törekvése ennek meghiúsítására vagy minimumra csökkentésére igen fontos mozzanata a kormánypártok történetének, különösen a bethleni Egységes Párt kialakulása folyamatának.

A parasztság célja 1918—1919-ben demokratikus agrárprogram megvalósítása és a politikai hatalomba való beépülés volt. A forradalomban azonban csalódott, sőt a Tanácsköztársaság hibás intézkedései kifejezetten szembefordították a munkásosztállyal, és határozottan antiszocialista elemekkel telítették gondolatvilágát. Változatlan maradt azonban a paraszti rétegek ama törekvése — s ebben az összefüggésben egységesnek tekinthetjük őket —, hogy rendez-

[2] A többi politikai erőre lásd *Pölöskei Ferenc:* Horthy és hatalmi rendszere (1919—1922) Kossuth Könyvkiadó 1977.; *L. Nagy Zsuzsa:* Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919—1931.) Akadémiai Kiadó 1980.

zék a földkérdést, valósítsák meg a földreformot. A parasztság — s ennyiben még tartott a falvakban a forradalom hatása — nem volt többé az 1918 előtti alázatos tömeg, amely vakon engedelmeskedett a felsőbbségnek, hanem erejének tudatában igényt tartott a gazdasági, politikai és társadalmi egyenjogúságra.

A falusi gazdák túlnyomó többsége aktívan támogatta Nagyatádi Szabó István *kisgazdapártját*, amelynek jelentős tömegbefolyása volt a Dunántúlon, különösen a Balatontól délre eső megyékben, és a Tiszántúlon is.

A kisgazdapárt társadalmi talaja nem szűkíthető le a gazdagparasztságra; számottevő középparaszti bázisa volt, sőt több helyütt vonzotta a szegényparaszti és agrárproletár elemeket is.

Nagyatádi Szabó még országos hírnévre és befolyásra emelkedése idején sem hagyott fel a gazdálkodással 32 holdnyi birtokán, amelynek megműveléséhez csak munkacsúcsok idején fogadott fel napszámosokat. Így tartósan megőrizte nimbuszát mint a földtől és a munkától el nem szakadt kisgazda, akit nem születés, rang, vagyon emelt ki osztályostársai közül. Tekintélyét kétségkívül növelte politikai érzéke, s különösen az a képessége, hogy az „urak" előtt is egyenrangú félként tudta képviselni társadalmi rétegének a kívánságait, törekvéseit. Átgondolt politikát, ideológiát hasztalanul keresnénk cselekvései, állásfoglalásai mögött; egész tevékenysége egyetlen célra összpontosult: olyan gazdasági és társadalmi feltételeket biztosítani, amelyek közepette a *már földdel rendelkező* parasztság lehetőséget kap tulajdona gyarapítására az úri, egyházi és egyéb nem paraszti kézen lévő birtokokból, különösen a kötött uradalmakból.

Nagyatádi Szabó szükségesnek tartotta, hogy a falusi agrárpolgárságnak önálló politikai pártja legyen. Nem harcra kívánta ugyan mozgósítani a parasztságot, mint Áchim András, de nem is érte be azzal, hogy kizárólag a földbirtokosok belátására, jóindulatára hagyatkozzék, mint a Sokorópátkai Szabó István és Kuna P. András típusú parasztpolitikusok. A kisgazdapárt vezetője úgy vélte, kialakulhat olyan helyzet, amelyben a földbirtokosok kénytelenek lesznek engedményeket tenni a földkérdésben, viszont ezek mértékét a parasztság csak akkor befolyásolhatja a saját előnyére, ha szervezett tömegerővel rendelkezik. Ő a parasztság politikai organizációjára inkább hivatkozva, mintsem azt ténylegesen mozgósítva, igyekezett az egymást váltó kormányoktól kicsikarni a birtokos parasztság érdekeinek megfelelő földbirtok- és agrárpolitikát; a kormányok általános politikai karaktere másodlagos volt számára. Ezért nem volt a kisgazdapárt megbízható támasza az 1918-ban létrejött polgári demokratikus rendszernek, és később az októbrizmusnak sem. A polgári demokráciáért küzdő erők ugyanis egyfelől

a földreformot az átalakulás egyik legfontosabb, de nem egyetlen elemének tekintették, másfelől pedig feltételezték, hogy a földbirtokviszonyok gyökeres módosítását a parasztság javára csakis egy polgári demokratikus rendszer képes megvalósítani. Nagyatádi Szabó számára azonban korántsem a polgári demokrácia volt a lényeges a maga teljességében, hanem csupán a földreform. Ezért fúzionált mindig jobbra, oda, ahol demokratikus erőket ugyan már nem talált, de olyan földbirtokosokat, agrár-érdekképviseleti vezetőket igen, akiktől támogatást remélhetett tervei megvalósításához. S itt keresendő a mozgalom lényegi ellentmondása: a demokratikus agrárprogram kiszakítása a polgári demokráciáért folyó harc egészéből. Ez az antagonizmus volt az alapvető oka, hogy a Nagyatádi-párt, bármilyen jelentős erőt képviselt is, állandóan kompromisszumokra kényszerült. Az ismételt fúziókkal paraszti tartalma egyre hígabb lett, míg végül az Egységes Párt megalakulásával — tehát éppen akkor, amikor látszólag kormánypárttá vált — teljesen elvesztette paraszti jellegét.

A kisgazdapártot elsősorban az tette a paraszti érdekek képviselőjévé, hogy nagy számban és arányban voltak benne a földjükön gazdálkodó birtokos parasztok — az ún. „csizmások". A párt 106 képviselőjéből 32 (30,1%) parasztgazda volt, közülük öten 100 holdon felüli birtokkal rendelkeztek. Úgy véljük, hogy valakit nem önmagában a vagyoni viszonyai predesztináltak a képviselőségre. Mégis, a falu értékrendjét figyelembe véve, elképzelhetetlen lett volna, hogy föld nélküli, nincstelen ember szóba kerüljön politikai vagy bármilyen egyéb megbízatásra, hivatalra.

A jómódú, tehetős rétegen belül az egyedi kiválasztódás legfontosabb mozzanata a helyi közélet valamely területén betöltött aktív szerep, közreműködés esetleg több tekintetben is, a falu, a mezőváros ügyeinek intézésében. A parasztképviselők közül a mandátum megszerzése előtt sokan viseltek választott önkormányzati tisztségeket. Bírók, esküdtek voltak, sok esetben funkciót vállaltak a református egyházban. Mások a kisgazdamozgalmat szervezték vagy szövetkezeteket alapítottak, esetleg a 48-as függetlenségi párthoz kapcsolódó egyletben, olvasókörben fejtettek ki élénk tevékenységet.

A kisgazdapárt földbirtokos képviselőinek száma (13 személy, 12,2%) feltűnően alacsony a magyar képviselőház kormánypártjainak történetében. E kategóriát azonban kiegészítették az agrárius érdekeket reprezentáló tisztviselők és más értelmiségiek (27 fő, 25,4%).

A politikai mozgás során a kisgazdapártban a földbirtokos és az agrárérdekeltségekhez kapcsolódó hivatalnoki-értelmiségi politikusok alkották azt az erőt, amely mindinkább a hagyományos uralko-

dó osztályokkal való megegyezés, a kompromisszum irányába tolta a pártot és végső soron lehetővé tette, hogy ez a keletkezését, eredeti céljait és osztálytartalmát tekintve alapvetően ellenzéki szervezet képezze a konszolidációs kormánypárt bázisát. A kisgazdapártnak a polgári demokratikus kormányzat idején, majd 1919 őszén kiépült helyi szervezetei fokozatosan elsorvadtak, és a párt átalakult hagyományos parlamenti klubbá. Ebben azonban már nem a „csizmások" és nem is Nagyatádi Szabó plebejus szemléletű értelmiségi hívei voltak a hangadók, hanem az agráriusok. Ők jelentékeny anyagi erővel, összeköttetésekkel, sajtóval rendelkező egyesületekre és intézményekre támaszkodhattak: az OMGE-re, a Magyar Gazdaszövetségre, a Faluszövetségre, a Hangyára stb. A nagy hatalmú agrárius tömb lényegében megőrizte pozícióit az egységes kormánypártban is, ahol a jobbszárnyat alkotta, szemben a liberális színezetű tendenciákkal, és eleve akadályozott minden reformtörekvést, legyen szó a választójogról, a közigazgatás korszerűsítéséről vagy egyéb módosításokról a közélet bármely területén.

A *Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának* társadalmi összetételét a hivatalnokok és az értelmiségiek túlsúlya jellemezte.[3] A különböző időpontokban lezajlott választásokon KNEP-programmal mandátumot nyert 86 képviselőből 68 (79%) sorolható az említett társadalmi csoportokba. Az agrárelemek száma itt példátlanul alacsony a kormánypártok történetében: 12 fő (13,9%). Tagja volt továbbá a KNEP képviselőcsoportjának öt városi polgár és egy (keresztényszocialista) munkás.

A KNEP keretében léptek be a nagypolitikába a klerikális társadalmi szervezetek, elsősorban a Katolikus Népszövetség vezető tisztségviselői (10 személy, 11,6%). A párt erős egyházi kötöttségét mutatja a papok számottevő aránya (9 katolikus, 5 protestáns lelkész, 16,2%).

A kifejezetten értelmiségi (újságíró, ügyvéd, professzor, tanár) képviselők zömmel az 1919—1920-as keresztény-nemzeti irányzat, az ún. kurzus vezető korifeusai, illetve derékhadának jellegzetes személyiségei. A keresztény-nemzei reakció egyik mozzanata ugyanis a városi polgári-értelmiségi rétegeken belül zajló vetélkedés, konkurrenciaharc volt, amely a magyarországi polgári fejlődés ismert sajátosságai következtében vallási színezetben, keresztény—zsidó ellentét formájában fejeződött ki.

A KNEP-ben domináló tisztviselő-értelmiségi tömbön belül fontosabb csoportot alkottak a minisztereket, államtitkárságot betöltők és más magas rangú államhivatalnokok. Ezek nem a dualista rendszerben elkoptatott nevű, lejáratott személyiségek, de már nem

[3] Az 1920—1922-es nemzetgyűlés almanachjának adatai alapján.

is teljesen ismeretlenek. A KNEP-ből csak ők épültek be az egységes kormánypártba. Köztük Klebelsberg Kunó és Teleki Pál gróf a legismertebbek. Noha Karafiáth Jenőt nem tartották számon az államférfiú-reménységek között, ő alapította és vezette a Magyar Jogászok Sport Egyesületét, a jogásztársadalom elitjének klubját, amelynek számos tagja került később a politikai és gazdasági élet vezető pozícióba, így Lázár Andor, Tasnády Nagy András, Kelemen Kornél stb.

A politikusgarnitúra kicserélődését mutatja, hogy a KNEP-ben csak 8 képviselő (9,3%), a kisgazdapártban pedig csupán 12 személy (11,3%) volt tagja 1918 októbere előtt a képviselőháznak.

A kisgazdapárt és a KNEP 1920 márciusától 1922 februárjáig időnként lazább, időnként szorosabb koalíciót alkotott, sőt formálisan is fúzionált. A pártszövetség működésének egész időszakát végigkísérték a hagyományos uralkodó osztályok politikai vezetőinek ama törekvései, hogy megteremtsenek egy olyan egységes kormányzópártot, amelyben visszaszorul a parasztság, a városi kispolgárság és a kurzus idején felszínre jött alsóbb hivatalnoki-értelmiségi réteg. Ezeket a törekvéseket 1920 nyarától erőteljesen támogatta a kormányzó és közvetlen környezete, felismerve: elérkezett a jogrend helyreállításának ideje, mert csakis így szilárdíthatják meg pozícióikat.[4] Horthy és tanácsadói úgy vélték: ahogy a Tanácsköztársaság megdöntése után a törvényes kereteket felrúgó gátlástalan terror szolgálta a hagyományos uralkodó osztályok érdekeit — s ezáltal az ő saját céljaikat is, amelyeket éppen a hagyományos uralkodó osztályok rovására akartak kielégíteni —, úgy most ugyanezen törekvéseket a szilárd kormányzat megteremtésével lehet megvalósítani.

A különítményesek a katonai diktatúrát ajánlották, s maga Horthy sem idegenkedett a gondolattól. A nyílt militarista kormányzatot azonban — itt nem részletezhető — kül- és belpolitikai okok miatt nem lehetett megvalósítani. Ahhoz viszont, hogy politikai (és nem katonai) eszközökkel érjék el a stabilitást, egyetlen guvernementális pártot kellett létrehozni, ami a kormányzó által kijelölt miniszterelnök számára biztosítja a többséget a nemzetgyűlésben.

A politikai konszolidáció módja nem csupán Horthy és környezete, hanem valamennyi társadalmi tényező számára az 1920—1922-es esztendők legfontosabb kérdése volt. A nem kizsákmányolt osztályok és rétegek belső ellentétei a végletekig, 1921 októberében egészen a fegyveres összecsapásig kiéleződtek.

[4] Vö. *Gergely Jenő:* A keresztényszocializmus Magyarországon 1903—1923. Akadémiai Kiadó 1977.

1920 közepétől mind erőteljesebben lépett fel hatalmi igényeivel a főként a Dunántúlon és a Kis-Alföldön honos katolikus latifundiális arisztokrácia. A dualizmus időszakában ez az aulikus réteg irányította a politikai életet, míg a forradalmak alatt, majd az ellenforradalom kezdeti szakaszában szinte teljesen kiszorult a kormányzásból. A mágnások hangulatát 1920 tavaszán jól érzékelteti Károlyi Erzsébet grófnő levele öccse, József nézeteiről. Károlyi József mély megvetéssel nyilatkozott Horthyról és környezetéről, amely „kálomista dzsentri katonatisztekből áll", s az volt a véleménye, hogy a „grófok" teljesen háttérbe szorultak, „és nagyon democraticus a cursus".[5] Az arisztokratákat a hatalmi küzdelembe való bekapcsolódásra sürgette a földreformtól és a katolicizmus pozícióinak gyengülésétől való félelmük.

A különböző társadalmi erők eltérő érdekei a magyar közélet hagyományainak megfelelően ismét közjogi ellentét formájában ütköztek meg. 1920 második felében került előtérbe a „szabad királyválasztók" és a Habsburgok trónigényét elismerő legitimisták küzdelme.

A „szabad királyválasztás" valójában nem jelentett semmiféle királyválasztást, legfeljebb a ködös távoli jövőben, addig pedig — közjogi szempontból — a királyság fenntartását. Politikai tartalmát tekintve egyértelmű volt Horthy kormányzóságának, az ideiglenes államfői hatalomnak az elfogadásával, vagyis közjogi provizórium a végtelenségig. Ez mindazok számára előnyös volt, akik a gazdasági élet érdekei szempontjából sürgették a konszolidációt. A burzsoázia az államformát másodlagosnak tekintette, és befolyásolta magatartását, hogy Bethlen kezdettől fogva kifejezetten elhatárolta magát a fajvédő jelszavaktól, még a szabad királyválasztó táboron belül is. A zsidó burzsoázia túlnyomó többsége semleges volt, illetve rokonszenvét, különösen az első karlista puccskísérlet kudarca után, a nemzetközi körülmények inkább a szabad királyválasztók felé hajlították, amelynek reprezentánsát Bethlenben látták. Így alakult ki az a tábor, amely szerint: „amíg a nemzet a királykérdést békés úton elintézni nem tudja, addig a kormányzó a nemzeti konszolidáció központja, és destruktív mindenki, jobbra és balra egyaránt, aki ezen konszolidációs munkát a kormányzó pozíciójának megingatásával bármely oldalról megingatni igyekszik".[6]

1921 áprilisától, Bethlen István gróf miniszterelnök kinevezésétől az új egységes kormánypárt megalakulásának zárófejezete következett.

Bethlen elsődleges támaszai miniszterelnöksége első időszaká-

[5] Párttörténeti Intézet Archivuma (A továbbiakban: PIA) 704. f. 185. ö. e.
[6] OL Kozma-iratok. 1. cs. 2. d.

ban az ún. disszidensek. A kor sajtónyelvén így nevezték azokat az úri politikusokat, akik 1920 tavaszán kiléptek mindkét kormánypártból, hogy létrehozzák egy új egységes párt magvát. Társadalmi szempontból földbirtokosok, agrárius érdekképviseleti vezetők tartoztak közéjük. Ők — éppen úgy, mint maga Bethlen — az első nemzetgyűlésben az uralkodó osztályok összérdekeit képviselték. Pártokon kívül, valójában azok felett álltak, jelezve, hogy a hagyományos uralkodó osztályok a nemzetgyűlés egyik pártját sem tekintik saját politikai képviseletüknek. Főként ezért nem volt alkalmas sem a kisgazdapárt, sem a KNEP arra, hogy váltógazdaság alakuljon ki közöttük.

Bethlen továbbá kezdettől fogva számíthatott a nemzetgyűlésen kívül álló, de befolyásos kisebb pártokra és klubokra, amelyek a nagyburzsoáziát és a vele összefonódott nagybirtokot képviselték. Ilyen volt a Nemzeti Középpárt, a Magyar Rendpárt, a Tisza István Társaskör és a Perényi Zsigmond báró (Bethlen hajdani Theréziánumbeli osztálytársa) vezette Magyar Nemzeti Szövetség.

A Nemzeti Középpárt zászlajára Tisza István neve volt írva, tehát azt a konzervatív liberalizmust vallotta, amelyet elsősorban a nagyburzsoázia szeretett volna újjáéleszteni vagy legalább minél több elemét átmenteni. A Magyar Rendpárt 1920. november 15-én alakult, Grecsák Károly hajdani igazságügy-miniszterrel az élén; volt magas rangú államhivatalnokokat és katonatiszteket tömörített.

Bethlen mellett állottak Gömbösék, „... az a bizonyos sokat emlegetett »Szegedi Társaság«, amely az ország minden részéből és osztályából származó csoport, ki feltétlenül követte és támogatta a Bethlen-kormány minden intézkedését és vigyázott, hogy túlkapások és illegális befolyások ne nehezítsék a kormány és a kormányzó helyzetét".[7]

Bethlen az 1921. márciusi első királypuccs után arra törekedett, hogy megegyezzen a KNEP-ben a mérsékelt legitimistákkal, élükön Andrássy Gyula gróffal. A KNEP nagybirtokosai, továbbá a Huszár Károly—Ernszt Sándor-féle keresztényszocialista szárny abban bíztak, hogy lojalitásuk esetén a miniszterelnök köréjük, s nem a kisgazdák köré építi ki az egységes kormánypártot. Emellett maguk is érdekeltek voltak a Bethlen-kormány fő célkitűzésében, a jogrend helyreállításában. Andrássy hangoztatta: „... Én a magam részéről teljes erővel azon vagyok és leszek, hogy a szakadást megakadályozzam és a Bethlen-kormányt megerősítsem. Csak akkor védhetjük meg nemzeti érdekeinket, ha erős kormányunk van, amelyet egy határozott guvernementális többség támogat. Teljesen

[7] Ugyanott.

lehetetlen a haladás a gazdasági életben és a közjogi konszolidáció felé, ha folyton válságok vannak, és a kormányok nem tartanak tovább hónapoknál . . ."[8] Utalt a fontos közös külpolitikai érdekekre — a nyugat-magyarországi kérdésre, Pécs—Baranyára, a jóvátételre —, amelynek sikeres képviseletéhez egységre volt szükség.

Bethlen 1921 októberében, közvetlenül a második királypuccs előestéjén elmondott pécsi beszédében — amelynek jelentőségét teljesen elnyomta a második királypuccs — kifejtette az egységes pártról alkotott eredeti elképzelését. Beszédében Bethlen alapot adott minden „józan elem" számára az egyesüléshez, kirekesztve a puccskarlistákat és a szélsőséges szabad királyválasztókat. Bethlen előnyösebbnek tartotta volna, ha nem kell elsősorban a kisgazdapártra építenie, hanem számíthat a KNEP-be tömörült nagybirtokosok és nem szélsőséges egyháziak támogatására is. Ez annál inkább kedvező lett volna számára, mert a kisgazdapárt Nagyatádi vezette csoportja 1921 nyarán és őszén állandóan lázongott és elégedetlenkedett, ismételten hangoztatva — különösen a „csizmások" —, hogy „ők már eleget nyeltek", és csatlakoznak az ellenzékhez. Gömbösék állandóan csillapították, nyugtatgatták őket, hangsúlyozva: „Beszélni sem lehet arról, hogy Bethlen Nagyatádi Szabó félreszorításával akarná megoldani a kormányzópárt problémáját. Ellenkezőleg, az új alakulás N. Szabóra és általa a kisgazdapárt zömére támaszkodnék, őhozzájuk csatlakozna a disszidensek nagy része és Andrássyék pártjának nem ultralegitimista árnyalata."[9]

A nagyatádisták lecsillapítását elősegítette a kisgazdapárton belüli földbirtokosokból, mezőgazdasági érdekképviseleti vezetőkből álló csoport (Rubinek István, Schandl Károly, Őrffy Imre, Széchenyi Viktor és társaik), amely ismételten biztosította Bethlent, hogy támogatja az egységes párt tervét.

Az 1921. októberi második királypuccs fontos mozzanat az egységes párt létrejöttének folyamatában. Közelebb hozta egymáshoz a szabad királyválasztó tábor alkotóelemeit, ráébresztette őket a legitimista veszély tényleges nagyságára. Ennek ellenére nem hozta automatikusan Bethlen diadalát. A kisgazdák, miután magukhoz tértek első ijedelmükből, úgy vélték, hogy most sarokba szoríthatják Bethlent, és — különösen a választójog kérdésében — számukra kedvező feltételeket szabhatnak az egységes párthoz való csatlakozásuk fejében. Hasonlóan komolyabb engedményeket reméltek a földreform megvalósítását illetően.

Bethlen nem késett az ellenhúzással. Horthynak a királypuccs után különösen megnövekedett bizalmára és támogatására építve

[8] *Magyarság*, 1921. augusztus 3.
[9] *Szózat*, 1921. június 5.

tárcát adott a disszidens Klebelsbergnek és Kállay Tibornak, a nagytőke bizalmi emberének.

A legitimisták sem tekintették magukat elintézettnek. A KNEP szintén követeléseket támasztott a választójog tekintetében. A január 4-i pártértekezleten Andrássy Bethlen távozását követelte, és nagyszabású propagandát jelentett be, amelynek vezérgondolata a területi integritás és a legitimista elvek győzelmének elválaszthatatlansága lett volna.

Bethlen nem vállalhatta a kétfrontos harcot, ezért — nyilván Horthy és Gömbös jóváhagyásával — elhatározta, hogy belép a kisgazdapártba, s beviszi híveit is, elsősorban a disszidenseket. Ily módon megerősíti a kisgazdapárt földbirtokos-agrárius érdekképviseleti csoportját, majorizálja és belülről meghódítja a pártot. A január 6-i pártvacsorán Bethlen bejelentette csatlakozási szándékát. Ez sikeres sakkhúzás volt részéről. A kisgazdapártból már közvetlenül a disszidensek belépése és a többi bethlenista erő csatlakozása (Középpárt, Rendpárt) kitaszította a demokratikus agrárkövetelések legharcosabb képviselőit, akik külön pártot alakítottak. A KNEP-et pedig Bethlenék és a kisgazdapárt egyesülése napok alatt szétrobbantotta.

Már a választási előkészületek időszakában nyilvánvaló volt, hogy Bethlen maradéktalanul élvezi a hagyományos uralkodó osztályok támogatását. A nagyburzsoázia és a földbirtokosok felismerték, hogy nem a kisgazdák uralják a helyzetet, hanem Bethlen, és mindent elkövettek annak érdekében, hogy közvetett és közvetlen képviselőik mind nagyobb számban kerüljenek be a választásokon formálódó új Egységes Pártba. Az Egységes Párt „. . . a Te hazafias vezetésed alatt mindannyiunk bizalmát bírja" — írta gróf Almássy Dénes nagybirtokos 1922 februárjában Bethlennek.[10]

Bizalmas politikai és személyi kapcsolatokat épített ki Bethlen a zsidó burzsoáziával, sőt kifejezetten a finánctőkével is. Megnyerte továbbá a magasabb államhivatalnoki réteget és a burzsoáziával szoros kapcsolatban álló ügyvédcsoportot.

Az 1922-es választások eredményeként létrejött Egységes Pártban az 1920-as kormánypártokból mindössze 52 képviselő maradt.[11] A keresztény kurzus leghangosabb képviselőinek zöme (22 fő) kibukott. A KNEP-ből mindössze egy jelentéktelen képviselő (Szabó Zoltán) került be. Bejutott viszont nyolc hajdani disszidens és négy pártonkívüli, tehát ezek többsége átmentette magát.

Külön figyelmet érdemelnek a volt kisgazdapárt ismét mandátumhoz jutó tagjai. Közülük mindössze 13 „csizmás", s ha tekintet-

[10] OL ME—1922. G tétel.

[11] Az 1922—1926-os nemzetgyűlés almanachjának adatai alapján.

be vesszük, hogy az 1922-ben újonnan bekerültek között is volt 3, számuk akkor is csak 16, szemben az 1920-as 32-vel. A 16 1926-ban 10 főre csökkent, ebből 5 maradt az 1920-as „csizmások" közül, és 2 az 1922-ben bekerültekből. Nagyatádi Szabó tábora az Egységes Pártban mindössze kb. 20—25 főre tehető, ebből kb. 10—12 paraszt.

A többi volt 1920-as kisgazdapárti képviselő, zömmel földbirtokosok és agrárius vezetők, kiegészülve az 1922-ben újonnan beválasztott kb. 20 földbirtokossal, az agrárius színezetű, ún. Őrffy—Schandl-csoportot alkották. A csoport magva kb. 15 főnyi volt: aktívabb tagjai a névadókon kívül Héjj Imre, Temesváry Imre, (Őrffy is Imre volt, innen az „Imre-csoport" elnevezés), Marschall Ferenc, Hoyos Miksa gróf, Ivády Béla. Szimpatizánsai közé számíthatta általában a földbirtokosokat.

Az Őrffy-csoport tagjai a párton belül „mint a mérleg nyelve igyekeztek szerepelni, sima, kellemes, óvatos és ... közepes emberek voltak. Szerettek a felszín alatt dolgozni, apró kérdésekben ügyesen dolgoztak, és a posszibilitást, ha nem is zászlajukra, de szívükbe vésve jelszóként követték".[12] Bethlen általában számíthatott rájuk, hiszen azok az agrárérdekek, amelyeket ők képviseltek, a miniszterelnök számára is fontosak voltak, s kívánságaik nem mentek túl a burzsoáziával kialakuló kompromisszum keretein.

Az új Egységes Párt legjellemzőbb vonása, hogy jelentős számban, kb. 20 fővel megjelentek a *régi munkapárti politikusok,* akiknek nagy része a Nemzeti Középpárttal csatlakozott az Egységes Párthoz.

Jelentős számban, kb. 15 fővel kerültek be kifejezetten Bethlen személyes hívei. Ezek között három vezető államhivatalnok, négy vezető gazdasági funkcionárius, négy földbirtokos, egy ügyvéd, két nagyiparos (Gschwindt Ernő és Bíró Pál) volt. Az egykori munkapárti bethlenista csoportnak számottevő tőkés kapcsolatai voltak: kb. 15-en foglaltak helyet jelentős vállalatok igazgatóságában vagy felügyelő bizottságában. Politikailag ők Bethlen legszilárdabb támaszai az Egységes Pártban. Ezen a pretoriánus testőrségen belül elkülöníthető főleg 1924 végétől, 1925-ben egy kb. 10—12 főnyi liberális színezetű kisebb csoport Bíró Pál körül; ismertebb tagjai: Bessenyei Zénó, Görgey István, Kállay Tamás, Erdőhegyi Lajos, Hajós Kálmán. Hozzájuk csatlakozik majd az 1926-os választások során mandátumhoz jutott Ugron Gábor, Hegedűs Kálmán, Ángyán Béla, Dési Géza, Kozma Jenő, Lakatos Gyula. Különösen Gömbösék 1923-ban bekövetkezett kiválása után nőtt meg szemükben az Egységes Párt vonzereje.

[12] OL Kozma-iratok. 1. cs. 3. d.

Gömbösnek viszonylag kevés hívét (kb. 5—6 főt) sikerült 1922-ben mandátumhoz juttatnia: közöttük Eckhardt Tibort, Zsilinszky Endrét és Ulain Ferencet. Aligha lett volna több képviselőségre alkalmas embere, hiszen a MOVE és az ÉME heves vérű ifjoncait nem léptethette fel. Gömbös nimbuszát viszont — különösen 1922—1923-ban — jelentősen fokozta a titkos társaságokkal fenntartott kapcsolata, sőt ezekben játszott vezető szerepe. Későbbi elszigetelődésében, vereségében a kormánypárton belül fontos szerepet játszott, hogy a politikai konszolidáció első szakaszának lezáródása és az Egységes Párt megalakulása után lelepleződött a titkos társaságok erőtlensége, tényleges hatalmi szerepük pedig gyorsan csökkent.

Az Egységes Párt létrejötte egyidejűleg jelentette a legitimisták legyőzését és a parasztság politikai szerepének visszaszorítását. Látszólag tehát ellentmondásos folyamat ment végbe, hiszen egyfelől a legitimizmus bázisát jelentő arisztokrácia, másfelől a parasztság vereségét jelentette. Valójában ugyanazon törekvés két oldaláról volt szó: sikerült megakadályozni az ancien régime, a háború előtti hatalmi viszonyok maradéktalan helyreállítását, de egyidejűleg azt is, hogy a régi rend helyébe a parasztság és más alsóbb rétegek érdekeit hatékonyabban, közvetlenebbül kifejező, demokratikus színezetű vagy árnyaltságú kormányzat lépjen (a munkásság sorsa e vonatkozásban már 1919 augusztusában eldőlt).

Az Egységes Párt tehát politikailag a nem legitimisták koalíciója, mindazon társadalmi-politikai erőké, amelyek Horthy kormányzóságának keretében kívánták konszolidálni az osztályrendet. Az Egységes Párt egyúttal közvetett módon, mondhatni „hideg úton" megsemmisítette a parasztságnak a polgári forradalom időszakában megnövekedett, majd az ellenforradalmi rendszer első éveire ideiglenesen átmentett hatalmát is, kombinálva a megtévesztést, a burkolt erőszakot és az agrárviszonyokban lényeges eltolódást nem eredményező engedményeket.

Az Egységes Párt létrejötte kifejezte az arisztokrácia és a nagyburzsoázia megegyezését is. Az agrárius-merkantil ellentét eltompulása, az 1924-es autonóm vámtarifa kompromisszumos jellege és az aktív legitimizmus elvi jogfenntartássá változása az uralkodó osztályok szövetségét a háború előttinél is szilárdabbá cementezte. A dzsentri államhivatalnoki—katonatiszti—értelmiségi rétegek 1922 után választ elé kerültek: vagy csatlakoznak a fenti koalícióhoz, vagy meddő ellenzékiségre kényszerülnek. A finánctőke alkalmazkodó taktikája megtalálta a módját, hogy megkönnyítse a döntést. Jól jövedelmező színekurákból aranyhidat épített az úri középosztály hatalmi szempontból fontos elemei számára. A nyugdíjazott vezető állami tisztviselőket, magas rangú katonatiszteket bu-

sás tantiémeket fizető igazgatósági tagságok várták. Más csatornákon át is mindinkább kiépültek a nagyburzsoázia és az állami bürokrácia üzleti jellegű összeköttetései. Persze azok, akik ezekben a fejleményekben az úri középosztály önálló törekvéseinek vereségét látták, s személyi tekintetben háttérbe szorultak vagy éppen „kimaradtak az üzletből", még intrazigensebb módon ragaszkodtak eredeti célkitűzéseikhez. Az Egységes Párton belül elhelyezkedő hangadóik, Gömbös és hívei már 1922 nyarától defenzívába szorultak, és minden fellépésük voltaképpen utóvédharc. Az általuk követelt agrárius, és az „őrségváltást" előmozdító, tehát gazdasági kulcspozíciókat a keresztény „középosztály" kezébe adó politika kormányszintre emelése végső soron az uralkodó osztályok összérdekeit is veszélyeztette volna. Fajvédelmi és agrárius alapon az adott magyarországi gazdasági és társadalmi szerkezet mellett nem lehetett gazdasági konszolidációt megvalósítani. Gömbösék ezért 1923-ban ellenzékbe kényszerültek. Ott ment végbe végső diszkreditálásuk, amelynek utolsó fázisa az volt, hogy Gömbös 1928-ban visszatért az Egységes Pártba.

Nemcsak Gömbös került ellenzékbe, hanem az ún. titkos társaságok, a különítményes idők még létező csökevényei is. 1923 őszén feloszlatták a Héjjas Iván-féle Alföldi Brigádot és az ÉME nemzetvédelmi osztályait. Bethlen azonban azokat a gondokat sem felejtette el, amelyeket Nagyatádi Szabó okozott neki. Felhasználta az első adandó alkalmat, Esküdt Lajosnak, a kisgazdavezér-panamával vádolt volt személyi titkárának bírósági tárgyalását, hogy 1924 szeptemberében végleg kitegye őt a kormányból. Bethlen úgy járt el, mint Octavianus: egymás után, illetve egymás segítségével eltávolította triumvir társait, akikkel előzőleg létrehozta politikai birodalmát. Nemcsak pártját, hanem az egész belpolitikai helyzetet is uralta, hiszen mind a keresztény, mind a polgári ellenzék harcolt ellene, valójában azonban senki sem akarta őt megbuktatni — nem láttak alternatívát Bethlen Istvánnal szemben.

Az Egységes Párt kormányzati és választási instrumentum volt. Egyik funkciójában sem rendelkezett azonban önálló mozgástérrel, cselekvési lehetőségekkel, hanem a kormány eszközeként működött. Az államgépezetet központilag a kormány irányította, helyileg az autonómiák intézték az ügyeket a kormány megbízottjának, a főispánnak a felügyelete alatt. A pártnak a végrehajtó hatalom felett ellenőrzési joga nem volt, nem is épültek ki operatív szervei, apparátusa.

A párt kormányzati feladatot kettős, formális és informális értelemben teljesített. A törvényhozásban megadta az alkotmányos felhatalmazást, és biztosította a kormány által beterjesztett törvényjavaslatok elfogadását.

A kormánynak, amikor politikai irányvonalát kialakította, nem a képviselőház egészének állásfoglalását kellett tekintetbe vennie, hanem csupán a kormánypártét. Mivel váltógazdaság nem volt, állandósult a kormánypárt nyomasztó parlamenti fölénye. Az ellenzék felszólalhatott, bírálhatott, módosításokat is javasolhatott a törvényjavaslatokhoz, ezek sorsát azonban a kormánypárt döntötte el. A kormány ezért csak olyan javaslatokat terjeszthetett a Ház elé, amelyeket saját pártja vagy legalábbis annak túlnyomó többsége helyeselt és támogatott. Az állásfoglalás az egyes érdekeltségek, frakciók között lezajló belső vitákban alakult ki. A kormánypárt informális rendeltetése ugyanis az volt, hogy fórumot adott az uralkodó osztályok és a középrétegek konfrontációjára és egyúttal az ellentétek elsimítására a napi politikai és gazdasági kérdésekben. Hiszen a kompromisszum, amely megvetette a rendszer alapját, nem valamiféle statikus, minden fél részéről változatlan feltételekkel, örök időkre vállalt egyezség volt, hanem olyan kényszerű szövetség, amelynek a súlypontja állandóan módosult egyik vagy másik társadalmi csoport javára. A kompromisszumot minden nagyobb horderejű aktuális politikai és gazdasági ügyben újra létre kellett hozni. Ez a folyamatos érdekkiegyenlítés a kormánypárt keretében ment végbe.

Az uralkodó osztályok és a középrétegek erőviszonyainak mozgását többek között a párt összetételének változásai is kifejezték. Így a húszas évek második felében az Egységes Pártban a finánctőke közvetlen és közvetett befolyása erősödött, míg a harmincas években az úri „középosztály" megnövekedett hatalmi igényei, a számára kedvező kül- és belpolitikai feltételek következtében, képviseletének erősödéséhez és a frakcióharcok kiéleződéséhez vezettek.

Az Egységes Párt szervezeti kiépítésére 1922 őszén nagyszabású program készült, amelyet utasítás formájában szétküldtek a főispánoknak.[13] A körlevél előírta, hogy hozzanak létre községi, kerületi és vármegyei pártszervezeteket, alkalmazzanak megyénként függetlenített párttitkárokat, gondoskodjanak rendszeres pártéletről. A dokumentum, noha Bethlen miniszterelnök írta alá, minden valószínűség szerint Gömbös ügyvezető alelnök elgondolásait fejezte ki.[14] Gömbös fokozatos térvesztése, majd kiszorulása azután pártépítési koncepciójának kudarcát is jelentette. Az Egységes Párt mint országos szervezet nem bontakozott ki, hagyományos konzer-

[13] A fasiszta rendszer kiépítése és a népnyomor Magyarországon 1921—1924. Szerkesztette: *Nemes Dezső*. A forrásanyagot összeállította: *Karsai Elek*. Akadémiai Kiadó 1956. 304—306. old.

[14] *Kónya Sándor:* Gömbös kísérlete totális fasiszta diktatúra megteremtésére. Akadémiai Kiadó 1968. 90. old.

vatív keretintézmény maradt, és mint *választási instrumentum* a kormánypártok dualizmuskori hagyományait folytatta.

A választások a közigazgatási szervekre épültek. A hadjáratot megyei (törvényhatósági) szinten a főispán irányította, a járásokban, illetve választókerületekben a főszolgabírák és a szolgabírák, az egyes falvakban a jegyzők, bírók, esküdtek bonyolították le. A kampány társadalmi erőit pedig a helyi jelentékeny, befolyásos személyiségek alkották. E notabilitások, gazdasági vagy hivatali hatalmukra támaszkodva, illetve erkölcsi tekintélyt élvezve függelmi viszonyban tartottak választójoggal rendelkező polgárokat. Ezeket azután, ha nem a kormánypárt jelöltjére voksoltak — ami a nyílt szavazás miatt ellenőrizhető volt —, érzékeny megtorlással sújtották. Ilyen különleges helyzetben voltak — többek között — az uradalmi gazdatisztek, intézők, erdészek, felügyelők (persze, a latifundium tulajdonosának a döntését hajtották végre), vasúti és más állami szolgálati főnökök, tanfelügyelők, tanítók, esperesek, plébánosok és más lelkészek, valamint földbirtokosok, kereskedők, pénzintézeti vezetők.

Az 1930-as évek elejétől az uralkodó osztályok és a középrétegek hatalmi vetélkedésének kiéleződése jelentősen befolyásolta a kormánypárt felépítését, noha alapvető, tartós változások csak a belső összetételben következtek be.

Gömbös Gyula, miniszterelnöksége idején (1932. augusztus—1936. október), a fasiszta diktatúra megvalósítására törekedett Magyarországon.[15] Ezzel összefüggésben kísérletet tett arra is, hogy modern, mozgalmi jellegű tömegszervezetté építse ki az 1932-ben új névvel ellátott kormánypártot. A Nemzeti Egység Pártja (NEP) azonban mégsem alakult át elgondolásai szerint. A kudarc oka az volt, hogy a konzervatív közigazgatási apparátus alkalmatlannak bizonyult egy korszerű párt kifejlesztésére. Továbbá Gömböst és híveit alapjában az úri mentalitás jellemezte, amely visszariadt a kispolgári, dolgozó rétegekkel való érintkezéstől, holott tömegeket csak innen lehetett volna toborozni.[16]

A párt képviselőcsoportja azonban számottevően átrétegződött Gömbös miniszterelnöksége idején. A kormányzó 1935-ben a házfeloszlatási kézirattal „... fegyvert adott Gömbösnek, hogy ne csak a hadseregben, hanem a törvényhozásban is elhelyezhesse saját embereit... Így sikerült felrobbantani a megelőző másfél évtized kormányzati politikájának parlamenti bázisát, a Nemzeti Egy-

[15] Az 1930-as évek első felének politikai fejleményeiről lásd *Márkus László:* A Károlyi Gyula-kormány bel- és külpolitikája. Akadémiai Kiadó 1968. és *Kónya:* Id. mű.

[16] *Stier Miklós:* A kormánypárt átszervezésének csődjéhez (1935—1936). *Századok*, 1971. 3—4. sz. 698—699. old.

ség Pártját és behozni olyan elemeket, amelyek készségesen hirdetői és támogatói voltak minden szélsőséges és romboló [jobboldali — *S. P.*] irányzatnak . . ."[17]

Bethlen és 15 társa már 1935 márciusában, a Ház feloszlatása után kilépett a NEP-ből, hívei közül pedig sokan nem kaptak hivatalos jelölést. Így a bethleni gárda az 1931-es 63-ról (40%) 26 képviselőre (16%) csökkent, míg Gömbös személyes híveinek ereje 7-ről (5%) 49-re (29%) növekedett. A miniszterelnök azonban saját közvetlen táborán kívül még 40—45 olyan képviselőre számíthatott, akik politikai múltjuk, társadalmi kapcsolataik és közéleti szereplésük alapján a Bethlen-féle konzervatív ellenforradalmisághoz képest is jobboldalinak voltak tekinthetők.[18]

A kormánypárt összetétele is kifejezte az uralkodó osztályok és a középrétegek új politikai elrendeződését, amelyet sajátos féloldalúság jellemzett. Hiányzott ugyanis a nyugati értelemben vett polgári baloldal mint politikai erő, hiszen a fasizmussal szemben álló tényezők Bethlen körül gyülekeztek, aki még viszonylag sem tekinthető baloldalinak. A fasizmusért síkra szálló, alapvetően az „úri középosztályból" rekrutálódó erők helyezkedtek el ettől jobbra, fokozatos átmenettel a szélsőjobb felé, amelynek fő társadalmi erői a városi kispolgárságból, alkalmazotti és értelmiségi rétegekből, valamint a proletariátus egy részéből, különösen lumpen elemeiből toborzódtak. Persze, a jobboldal és a szélsőjobb közötti átmenet a társadalmi átszűrődések következtében távolról sem merev. A megkülönböztetésre nem annyira a végső célok, mint inkább a fasizmushoz vezető út, a *módszerek* eltérő felfogása adhat alapot. A határvonal a két árnyalat között nagyjából az ellenforradalmi rendszer törvényességéhez való ragaszkodás, illetve ennek elvetése között húzódott.

1938 őszén Imrédy Béla miniszterelnök tett újabb kísérletet a fasiszta diktatúra bevezetésére. Tiltakozásul november végén 62 képviselő kilépett a NEP-ből.[19] A kormánypárt elvesztette abszolút többségét a Házban, amennyiben a 245 mandátumból csak 103-mal rendelkezett. Elméletileg tehát létrejött a váltógazdaság lehetősége. A valóságban azonban az Imrédy-ellenes tábor nem alkotott kormányképes alternatív többséget. „Abban az alkalmi együttműködésben, amellyel a liberális demokrata baloldal segített Imrédy Bélát leszavazni, nem volt semmiféle politikai azonosság — állapította meg Zsolt Béla, a neves radikális publicista. — Ezt

[17] OL R/226/1989. Rassay Károly feljegyzései. 37. old.

[18] *Sipos Péter—Stier Miklós—Vida István:* Változások a kormánypárt parlamenti képviseletének összetételében 1931—1939. *Századok*, 1967. 3—4. sz. 613. old.

[19] *Sipos Péter:* Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja. Akadémiai Kiadó 1970. 70. és köv. old.

... a liberális és demokrata politika még akkor is elutasítaná magától, ha nem utasítaná el ugyanilyen mereven a kormánypártból kivált jobb- és szélsőjobboldaliak csoportja is."[20] A NEP-ből kilépettek a disszidálás után nyomban két táborra oszlottak, tehát kilátástalannak tűnt az is, hogy egy koalíciót, és az is, hogy egy másik kormánypártot alakítsanak. Nyilvánvaló volt továbbá, hogy egy új, alapvetően bethlenista színezetű kormányzati bázis ellenszenvre talált volna Berlinben. Pedig Németország rokonszenvének biztosítása a további területi revíziós program legfontosabb előfeltételének látszott.

Imrédy, aki egyelőre megmaradt hivatalában, 1939 elején nagyszabású kampányt kezdeményezett a csodaszarvas jelvényű Magyar Élet Mozgalom létrehozására. A MÉM-nek fasiszta tömegpárttá kellett volna fejlődnie. Imrédy azonban 1939. február közepén kénytelen volt átadni helyét Teleki Pálnak. Az új miniszterelnök, bár formálisan beleegyezett abba, hogy a MÉM tovább éljen, gyakorlatilag megvont minden hivatalos támogatást a szervezettől. 1940 januárjában a mozgalmat felszámolták, alkalmazottait elbocsátották, helyiségeinek bérletét felmondták. „A csodaszarvas eliramlott, köd előtte, köd utána. Nem maradt más a nyomában, csak néhány csalódott ember, még több ágaskodó ambíció, sok zászlórúd, plakát, kartoték, no meg zsinóros ruhák és néhány alig használt csizma"[21] — kajánkodott a fasiszta tömegpártkísérlet újabb csődjén Bethlen napilapja.

Kevésbé kedvezett a fasizálódás ellen küzdő erőknek az, hogy megismétlődött a gömbösi kísérlet kudarcával párhuzamos jelenség: a tömegmozgalom bukásával egyidejűleg még tovább erősödött az intranzigens jobboldal és a szélsőjobb a kormánypártban, amely ismét új néven mint Magyar Élet Pártja (MÉP) tevékenykedett. Az 1939-es választások idején éppen úgy felfokozódott a kormánypártban az úri középosztály elégedetlensége, mint a ferde vágányokra szaladt lázadó szellem a proletár és kispolgári tömegek soraiban. Míg ezen utóbbi körülmény a nyilasokat juttatta sikerhez, az előbbi elsősorban a kormánypárt összetételében éreztette hatását.

Az új kormánypártot legszembetűnőbben az jellemezte, hogy végleg eltűnt belőle a bethlenista frakció. Bethlen és disszidens hívei el sem indultak a választásokon. A konzervatív-ellenforradalmi irányzat nem élhetett a szociális demagógia és az antiszemita uszítás eszközeivel, ami a kormánypártnak és a nyilaspártnak egyaránt a fő fegyvere volt. Éppen úgy, legbenső lényegéből következően,

[20] *Újság*, 1938. november 27.
[21] *8 Órai Újság*, 1940. január 4.

elfogadhatatlan volt számára a lényeges változásokat demokratikus alapon ígérő hangvétel. A választásoktól való távolmaradás csupán a politikai csőd logikus következménye volt.

A MÉP-ből eltűnt a finánctőke személyes képviselete. Ezzel párhuzamosan előtérbe kerültek a keresztény újburzsoázia hangadói. Változatlanul jelentős súllyal rendelkeztek a földbirtokosok. Bár az államhivatalnokok száma lényegesen nem változott, e réteg politikai habitusa erősen módosult. Egyetlen olyan képviselő sem volt már közöttük, aki még a dualizmus idején kezdte volna politikai pályafutását; viszont sokan vettek részt az 1918—1919-es ellenforradalmi mozgalmakban vagy a fajvédő szervezkedésben, mások valamelyik jobboldali szervezet helyi csoportjában működtek. Az értelmiségiek sorában megjelent a politizáló ügyvédek új típusa: energikus, becsvágyó fiatalemberek, akik nem a szokványos pályán, igazgatósági, felügyelőbizottsági tagságon át kapaszkodtak fel, hanem a jobb- és szélsőjobboldali szervezetek, intézmények függetlenített funkcionáriusaként, hivatásos politikusként működtek.

Az 1939-es választások eredményeként létrejött kormánypártban a jobb- és a szélsőjobboldal abszolút többségbe került. A 178 képviselőből 97 (54%) sorolható ide. A 34 főnyi (20%) agrárcsoport zömében szintén a tengelybarát, fasizálódó politikát támogatta.[22]

Az 1930-as évek fejleményeit összegezve megállapítható, hogy a kormánypártban az egyes osztályok és rétegek képviseletének aránya lényegesen nem módosult, de a személyi összetétel szinte teljesen kicserélődött. 1939-ben csak 19 olyan képviselő maradt (10,6%), aki már az 1931-es választásokon mandátumot szerzett. A változás tartalmilag azt jelentette, hogy fokozatosan tért hódítottak a fasizálódási törekvésekkel rokonszenvező erők, tehát nem a kormánypárt alakult át mozgalmi jellegű, totális tömegpárttá, hanem a konzervatív típusú, választásra orientált keretpárton belül ment végbe a fasizálódási folyamat.

A kormánypárt metamorfózisának végső szakasza 1944 szeptember—októberében következett be. A MÉP vezetősége szeptember 4-én elhatározta, hogy a párt csatlakozik a Törvényhozók Nemzeti Szövetségéhez (TNSZ).[23] Ez a Nemzeti Szövetség a németek kezdeményezésére alakult a nyilas, nemzetiszocialista , imrédysta és kormánypárti képviselők koalíciójaként, abból a célból, hogy megakadályozzák a Lakatos-kormány „kiugrási" terveit.

[22] *Sipos—Stier—Vida:* Id. mű, 618. old.

[23] OL ME Kállay Miklós iratai. 14. cs. Jegyzőkönyv a MÉP vezetőségi üléséről. 1944. szeptember 4. — A Nemzeti Szövetségről lásd *Teleki Éva:* Nyilas uralom Magyarországon 1944. október 16.—1945. április 4. Kossuth Könyvkiadó 1974. 18. és köv. old.

Szálasi hatalomra jutása után a TNSZ hozzájárult ahhoz, hogy a nyilas kormányzat fenntarthassa a jogfolytonosság látszatát. Ez még több hónapig biztosította a magyar államgépezet tevékenységét a háborús erőfeszítések szolgálatában. A MÉP ez időbeni képviselőállományának kb. 80—90 tagja, tehát többsége részt vett a nyílt fasiszta diktatúra támogatásában. 1923-ban a kormánypártból még ki kellett lépnie a néhány fasiszta velleitású fajvédőnek, 1944-ben pedig lényegében a még működő teljes párt vállalkozott a németek és a nyilasok terroruralmának kiszolgálására. Ily módon a kormánypárt útja is kifejezte az ellenforradalmi rendszer mozgásának fő tendenciáját.

NÉMETH ISTVÁN

A német fasizmus előretörésének fogadtatása a magyar kormánykörökben (1928—1934)

A magyar kormány, berlini követségének rendszeres és tárgyilagos jelentései, valamint egyéb információk (sajtó, politikusok, személyes és üzleti kapcsolatok stb.) alapján igen pontosan értesült Németország gazdasági és politikai életének minden említésre méltó eseményéről, a belpolitikai élet szinte minden változásáról.

A berlini követség a németországi jobboldal fokozódó erősödésének első jeleit az 1929-ben rendezett tartományi (szászországi, türingiai) és kommunális (poroszországi) választások alkalmával érzékelte. Abban, hogy Alfred Hugenberg, a Német Nemzeti Néppárt elnöke a nácikkal szövetkezett, már akkor a jobboldal radikalizálódásának jelét látta. Türingiában, az 1929. decemberi tartományi választás eredményeként, a polgári pártok segítségével dr. Frick a weimari köztársaság első náci miniszteréként átvehette a belügyi és iskolaügyi tárcát. Ezzel éppen a köztársasági alkotmány szülőhelyén jött létre a köztársaság elleni támadásra elszánt nemzetiszocialista mozgalom egyik fellegvára[1] — jelentette Kánya Kálmán berlini követ.

Kánya 1930 márciusában hívta fel első ízben a figyelmet arra, hogy „fokozott figyelmet érdemel mindazoknak a mozgolódása, akik ellenségként vagy legalábbis csalódottan állnak szemben a mai rezsimmel".[2] Kétségbe vonta, hogy a német belpolitikai viszonyok egészségesek volnának, s a fennálló pártviszonyok mellett kilátástalannak ítélte valamely parlamentáris megoldás lehetőségét. Az 1930. júniusi szászországi választásokon a nácik a polgári pártok rovására előretörtek. Térhódításuk okát a követség nemcsak Hugenberg, hanem a Német Néppárt és a mögötte álló nagyipar

[1] Országos Levéltár (A továbbiakban: OL) K 63 Küm pol. res. 1929—21/1—1902. Wettstein János követségi tanácsos 1929. május 16-i jelentése a szász tartományi választások eredményéről; Ugyanott, 1929—21/1—4215, a berlini községi választás eredményéről; Ugyanott, 1930—21/1—168, Kánya 1930. január 11-i jelentése; Ugyanott, 1930—21—507, 1930. február 8-i politikai összefoglaló jelentés az 1929. évről; Ugyanott, 1930-21/1—825/1025 Kánya 1930. március 22-i jelentése a thüringiai helyzetről.

[2] OL K63 Küm pol. res. 1930—21/1—825. Kánya 1930. március 8-i jelentése.

erőteljes támogatásának tulajdonította, amely a nemzetiszocialistákban „fegyvertársat lát a munkásság fölötti szociáldemokrata befolyás megtörésére".[3] Jelezték, hogy a középosztály ifjú generációja egyre nagyobb tömegben áramlik át a nácik táborába. Júniusban már aggasztónak tartották a nemzetiszocialisták agitációjának növekvő sikerét. A bajor és a porosz kormány ellenintézkedéseit (az egyenruhás felvonulásoknak és gyűléseknek, illetve az SA-egyenruha viselésének a betiltását) indokoltnak tekintették, de valószínűnek tartották, hogy ezen intézkedések csak további agitációs lehetőséget adnak Hitlernek.[4]

Amikor Otto Strasser kivált a náci pártból, Kánya 1930. július közepén jelentést tett a pártszakadásról. Ennek kapcsán ismertette az „újabb kommentárokkal kiszélesített" 25 pontos náci program fő megállapításait, s megjegyezte: a kisajátítás és a szocializálás elvét Hitler visszavonta vagy legalábbis korlátozta, hogy „a mozgalmát jelentékeny összegekkel támogató nagyipari és agrárius körök rokonszenvét továbbra is megőrizhesse". A szélsőséges szárny kiválását részben ezzel, részben a párt gyakorlati tevékenységének elsődlegességével és ideológiájának, főként a „szocialista" és a „forradalmi" elvek visszaszorulásával magyarázta.[5] A belviszályokból arra következtetett, hogy a párt még nem érett pozitív politikai munkára. Ezzel némileg ellentétben, 1930. október elején Velics László müncheni főkonzul a Brüning—Hitler-találkozó részleteiről és a náci reményekről értesítette Walkó Lajos külügyminisztert. Információi Hitler egyik bizalmasától származtak, s ezek szerint Brüning, Hitlert „utolsó nemzeti tartaléknak" tekintve kijelentette, hogy maradjon készültségben, míg eljön az órája.[6]

Az 1930. szeptemberi Reichstag-választásokon a nácik előretörése felülmúlta saját várakozásaikat is: 6,4 millió szavazatot, 107 mandátumot szereztek. A novemberi badeni, mecklenburgi és brémai választások további térnyerésükről tanúskodtak. Szavazataik számát jórészt a polgári pártok rovására növelték meg, s ezek már komolyan aggódtak amiatt, hogy fokozatosan felőrlik őket.[7] A nácik, mivel választási sikereik ellenére nem váltak a hatalom részeseivé, nagyszabású agitációs tevékenységbe kezdtek. Legfőbb céljuk az volt, hogy új választásokat írjanak ki, amelynek eredményeként majd a birodalom legerősebb pártjává lesznek, s a feltétlenül hatalomra kerülő jobboldali kormányban döntő vagy kizárólagos

[3] Ugyanott, 1930—21/1—2307/2306. Kánya 1930. június 28-i jelentése.
[4] Ugyanott, 1930—21/1—2119. Kánya 1930. június 14-i jelentése.
[5] Ugyanott, 1930—21/1—2555/2554. Kánya 1930. július 12-i jelentése.
[6] Ugyanott, 1930—21/1—3224; 1930—21/1—3650. Velics László 1930. október 9-i jelentése.
[7] Ugyanott, 1930—21/1—4586. Kánya 1930. december 12-i jelentése.

befolyásra tesznek szert. „... Birodalomszerte elkeseredetten áll a küzdelem a hatalom jövő birtokáért" — jelentette Kánya 1931. január végén.[8]

A nemzetiszocialisták további erősödését látva a müncheni magyar főkonzulátus 1931. október közepén azt közölte, hogy néhány hónapon belül jobboldali német kormány alakítása várható, amelyben „a Hitler-mozgalom döntő befolyással" rendelkezik majd. A főkonzulátus titkos jelentése ekkor vetette fel először a nácik esetleges hatalomra jutásának előnyeit Magyarország szempontjából: „... a hitleristák kormányra jutása esetében egyrészt egész beállításuknál fogva, másrészt az adódó külpolitikai kényszerhelyzetben bizonyára számíthatunk gazdasági előnyökre. Jó volna a sajtó révén közvéleményünket a nemzeti oppozíció irányában jóindulatú objektivitásra nevelni ..." — tanácsolták.[9] A nemzetiszocialista párt, belső torzsalkodása ellenére, radikális nemzeti és gazdasági jelszavaival egyre növekvő vonzerőt gyakorol a rendkívüli mértékben türelmetlen és elkeseredett tömegekre. Hitlerrel hovatovább mint a birodalom legerősebb pártjának vezérével kell számolni — vélekedett Kánya is.[10]

A külügyminisztérium Rómában is és a Vatikánban is informálódott követei révén a náci párt előretörésének okairól és kilátásairól. Pacelli bíboros, államtitkár, a későbbi XII. Pius pápa Hitler táborának „ijesztő megnövekedését" elsősorban a francia politikának tulajdonította. Megnyugvással jelentette ki, hogy a nácik egyre jobban eltérnek kezdeti egyházellenes programjuktól.[11] 1932 elején az olasz Fasiszta Nagytanács egy tagjától olyan információ érkezett Budapestre, amely megerősítette a müncheni főkonzulátus hírét. Eszerint már az év vége előtt jobboldali koalíciós vagy teljesen nemzetiszocialista összetételű kormány alakulásával kell számolni.[12]

A hivatalos magyar kormánypolitika tartotta magát ahhoz az elvéhez, hogy igyekezzen szorosabbra fűzni kapcsolatait a mindenkori hivatalban levő német kormánnyal, s e kapcsolatok esetleges eredményeit nem óhajtotta kockáztatni a német kormány ellenzékéhez fűződő viszonyával. Ezért 1931. december elején nagy riadalmat keltett a berlini magyar követségen, hogy Hitler, aki olaszországi és magyarországi utazásra készült, magyarországi beutazási

[8] Ugyanott, 1931—21/1—312. Kánya 1931. január 23-i jelentése.

[9] Ugyanott, 1931—21/1—4412. A müncheni főkonzulátus 1931. október 13-i jelentése.

[10] Ugyanott, 1931—21/1—4786. Kánya 1931. november 3-i jelentése.

[11] Ugyanott, 1931—21/1—sz. n. Barcza 1931. december 19-i jelentése.

[12] Ugyanott, 1932—21/1—sz. n. Hory András 1932. január 20-i szig. biz. jelentése.

engedélyért akart folyamodni és bejelentette látogatását a követségen. Kánya nem tagadhatta volna meg tőle az engedély kiadását. Bizalmas megbeszélést folytatott Bülow német külügyi államtitkárral, majd hazaküldött titkos számjeltáviratában jóváhagyást kért, hogy megkérje Hitlert, tartózkodjék Magyarországon minden feltűnést keltő lépéstől.[13] A következő napon érkezett külügyi állásfoglalás helyeselte Kánya tervezett eljárását, sőt belátására bízta, hogy esetleg vesse föl a látogatás „előnyösebb időpontra" halasztását.[14] Az ijedtség azonban hiábavalónak bizonyult, mert Hitler végül is nem jelentkezett ilyen kéréssel.[15]

Ugyanebben az időben érkezett meg a müncheni főkonzulátustól a náci párt hétoldalas „objektív és autentikus információja" a Hitler-mozgalom céljairól, amely a külföld felé indított „felvilágosító akció" részét képezte.[16]

A nácik rohamos erősödése és esetleges hatalomra jutásuk szaporodó jelei láttán 1932 elején — amikor egyébként a magyar külpolitika Franciaország felé tekintett — a Gömbös honvédelmi miniszter közvetlen környezetéhez tartozó Eckhardt Tibor, a kisgazdapárt elnöke Németországba utazott a politikai és gazdasági helyzet tanulmányozására és a nemzetiszocialista párttal megszakadt kapcsolatok felvételére. Látogatása során több órás, részletes megbeszélést folytatott Hitlerrel a német és a magyar helyzetről. E kapcsolatfelvétellel a Gömbös-csoport első kézből kapott átfogó képet Hitler politikai és gazdasági céljairól. Eckhardt jelentését[17] csak néhány beavatott ismerte; Rőder Vilmos vezérkari főnök ugyanis ráírta, hogy „egyelőre nem körözzük", és bekerült a magyar hírszerzés irattárába.

A tárgyalás során Hitler elismerte, hogy azonos irányban kell fejleszteni a két ország külpolitikáját és gazdaságpolitikáját, ami a magyar kormány régi kívánsága volt. Sajnálattal állapította meg, hogy „az eddigi német politika Magyarországgal mostohán bánt", majd — a németek számára aktív külkereskedelmi mérleg kapcsán — ígéretet tett, hogy hatalomra jutása esetén a német piacon nagyobb lehetőségeket enged a vele politikailag együttműködő országoknak. Az új német külpolitikát elsősorban a világháborúban legyőzött szövetséges államok együttműködésére kívánja építeni, s különös súlyt helyez az Olaszországgal való barátságos együttműködésre. Politikája a békeszerződések (különösen Franciaország és

[13] Ugyanott, 1931—21/7—5360. Kánya 1931. december 9-i számjeltávirata.
[14] Ugyanott, 1931. december 10-i számjeltávirat Berlinbe.
[15] Ugyanott, 1931—21/7—5400. Kánya 1931. december 12-i számjeltávirata.
[16] Ugyanott, 1931—21/1—4859. Velics 1931. november 3-i jelentése.
[17] Hadtörténeti Levéltár (A továbbiakban: HL). 1932. Eln. VI-2. 118-460. Eckhardt Tibor 1932. január 19-i jelentése.

szövetségesei), Lengyelország és a kisantant ellen irányul — hangzottak a magyar kormány számára jól csengő ígéretek. Területi követeléseket Lengyelországgal és Csehszlovákiával szemben akar „alkalmas időben érvényesíteni"; némiképpen óvatosabban nyilatkozott az Anschlussról, bár nem hagyott kétséget afelől, hogy „ha annak lehetősége elkövetkezik, a faji gondolat jegyében azt megvalósítja", mert a Németországgal „földrajzilag összefüggő németség faji alapon való teljes egyesítésére törekszik".

Kormányra jutása esetén elvileg nem tagadja meg a jóvátétel fizetését — mondta —, hanem azt megfelelő német exportlehetőségek biztosításától teszi függővé. A német ipar, ha újjászervezik és racionalizálják, egész Európát képes lenne iparcikkekkel ellátni. Eckhardt Tibor a beszélgetések során szóba hozta Magyarország szorult gazdasági helyzetét és megkérdezte: Hitler, ha kormányra jut, hajlandó lenne-e haladéktalanul Magyarországtól vásárolni egyes, eddig Lengyelországtól beszerzett mezőgazdasági termékeket; cserében Magyarország Csehszlovákia terhére megfelelő kompenzációt nyújtana a német iparcikkek javára. Hitler e javaslatot „rendkívül hasznosnak és megvalósítandónak" tartotta, s ígéretet tett az erre vonatkozó adatok beszerzésére és az elképzelés lehetőség szerinti megvalósítására.

Eckhardt előhozakodott az utódállamok magyar kisebbségének helyzetével is. A magyar kisebbségek ellenzéki politikáját az ottani német kisebbségek nem támogatják — mondta. — Ez különösen Csehszlovákiára érvényes, ahol „a német pártok részvétele Csehszlovákia kormányában jelentékenyen megerősíti a csehek pozícióját és alátámasztja azok magyarellenes elnyomó törekvéseit". Sürgető szükségszerűségnek ítélte, hogy a német kisebbségek is helyezkedjenek arra az intranzigens álláspontra, amelyet a magyar kisebbségek már tizenkét éve képviselnek, s lépjenek fel együtt a békeszerződések ellen. Hitler ígéretet tett, hogy „csehországi pártját haladéktalanul utasítja a Szüllő Géza vezette magyar párttal való érintkezés felvételére".

„Jelentékeny francia pénz dolgozik" azon — vélekedett Hitler —, hogy megbontsák „a Német Birodalom egységét" és kiszorítsák befolyását a Duna völgyéből. Ilyen francia próbálkozásnak minősítette a csehszlovák—osztrák—magyar vámunió tervét, amely „átmenetileg előnyös lehet ugyan", de hosszú távon Magyarország képtelen lenne ellenállni „a francia pénzzel alátámasztott cseh politika kísértéseinek". Ezért Eckhardt közvetítésével arra kérte a politikusokat, tegyenek meg minden tőlük telhetőt e tervvel szemben, amely „a teljesítési politika vágányaira való rálépést jelentené Magyarország részéről éppen akkor, amikor Németország végre szakít ezzel a következményeiben oly végzetesnek bizonyult politikával".

Hitler saját kormányra jutását az 1932-es év első felére várta, amely „Magyarországra nézve túlnyomóan kedvező következményekkel fog járni" — vonta le végkövetkeztetését Eckhardt Tibor.

A berlini magyar követség továbbra is nagyon gondosan figyelte a nemzetiszocialisták lépéseit, részvételüket az 1932. tavaszi birodalmi elnökválasztáson, a párt hatalomra jutásának lehetőségét és annak megítélését különféle politikai körökben. A külügyminisztériumba újabb információk érkeztek a Vatikánból is.

Gregor Strassernak, a náci párt második emberének 1932. június 14-i rádióbeszédéből a berlini magyar követség több „pozitív megállapítást" hámozott ki. A nácik külpolitikai követeléseiből ezekhez sorolta „a háborús bűnösség vádjának törlését", „a versailles-i és a többi békeszerződés revízióját", általában „a liberalizmussal szemben a tekintély és a fegyelem elvét", a nemzetköziség- és pacifizmusellenességet. Gazdasági és szociálpolitikai vonatkozásban Strasser általános munkakötelezettséget, igazságos munkabért, a munkanélküliség megszüntetését, a mezőgazdaság fokozott védelmét ígérte. A keresztény egyházaktól pozitív együttműködést kívánt a német kulturális élet megújítására, de megkövetelte, hogy a lelkipásztorkodó papság ne folytasson pártpolitikai agitációt. Pozitív kijelentésként értékelték a magyar követségen Strassernak a zsidókérdésben tett demagóg nyilatkozatát is, amely szerint „pártja nem akar zsidóüldözést, de meg akarja szüntetni a zsidó szellemnek és a zsidó tőke érdekeinek jelenlegi nagy politikai befolyását".[18]

A berlini magyar követség felismerte: Franz von Papen kancellársága idején a Kurt von Schleicher tábornok körül tömörülő tiszti csoport teljes egészében méltányolja „Hitler mozgalmának a nemzeti politika szempontjából való nagy jelentőségét, s arra törekednek, hogy őket a kormányhatalom felelős részeseivé tegyék ... Nem hajlandók azonban a birodalmat egyedül a nácik pártdiktatúrájának kiszolgáltatni, s lehetőséget nyújtani arra, hogy radikalizmusuk a kormányzatban minden korlátozás nélkül érvényesüljön" — jelentette Kánya a Hindenburg körül sürgölődő Schleicherről.[19]

Az 1932. július 31-i Reichstag-választások következtében a legerősebb parlamenti frakció a 230 mandátummal rendelkező nemzetiszocialista párt lett. Az 1932. november 6-ra kiírt új Reichstag-választások agitációjában a nemzetiszocialisták, „felszabadulva a politikai opportunizmusból magukra kényszerített, de se elveiknek, se temperamentumuknak meg nem felelő koalíciós alkudozások és józan meggondolások alól, most annál féktelenebbül élnek a dema-

[18] OL K 63 Küm pol. res. 1932—21.-sz. n. Kánya 1932. június 18-i jelentése.
[19] OL K 83 Berlini követség. 117/pol-1932. Kánya 1932. augusztus 6-i jelentése.

gógia minden eszközével" — írta Wettstein János követségi tanácsos. Hitler nemzeti érvekkel kevésbé operálhatott a Papen-kormány ellen, ezért a nemzetiszocialisták a birodalmi kormány szociális programját kezdték támadni. A nácik „fokozódó radikalizmusával kell számolni", demagógiájuk féktelen és ízléstelen — viszolygott Wettstein.[20]

Gömbös Gyulát Hitler mozgalmához évtizedes szálak fűzték, ezért hatalomra jutásától a magyar—német kapcsolatok javulását és a magyar külpolitikai ambíciók hatékonyabb támogatását remélte. E téren ugyanis magyar szempontból nem volt kielégítő a helyzet. A német mezőgazdaság fejlesztésére és védelmére az 1920-as évek közepén hozott, s egyre átfogóbb rendszert képező állami intézkedések fokozatosan gátat emeltek a tradicionális magyar exportcikkek (gabona, sertés, szarvasmarha) németországi bevitele elé, s így megakadályozták a német viszonylatban erősen passzív magyar külkereskedelmi mérleg kiegyensúlyozását, amelyet a magyar kormány a Németországba irányuló agrárkivitel fokozásával kívánt elérni. 1928-ra Németország az 1926. évi 158 millió pengőről 231 millió pengőre emelte Magyarországra irányuló kivitelét, így a magyar összbehozatalban Csehszlovákia után a második helyre került. Ugyanakkor az állategészségügyi intézkedések leple alatt folytatott német gazdasági elzárkózás következtében a Németországba irányuló magyar mezőgazdasági export 114 millió pengőről 92 millió pengőre csökkent.[21] Mindez lehangolta az eredetileg németbarát konzervatív és agrárköröket is, ami természetszerűleg tükröződött a két ország diplomáciai érintkezésében.

A magyar politikusok ekkoriban a magyar—német politikai kapcsolatokat egyedül abból a körülményből kiindulva ítélték meg, hogy a gazdasági kapcsolatok nem fejlődnek kielégítően. A politikai és a gazdasági kérdések szétválaszthatatlanságával érveltek, s a két ország politikai viszonyának alakulását a kereskedelmi szerződéskötés sikerétől tették függővé. A weimari korszak német politikája viszont igyekezett különválasztani a gazdasági és a politikai kérdéseket. Gazdasági ügyekben kérlelhetetlennek bizonyult, s nem kezdeményezte a két ország viszonyának javítását. 1928. november elején, az eltérő érdekek miatt, megszakadtak a magyar—német kereskedelmi tárgyalások, amelyek azt célozták, hogy a legnagyobb kedvezmény elvén alapuló 1920. évi ideiglenes kereskedelmi szerződést újjal váltsák fel. Csak 1931 júliusában írták alá a Magyarországra nézve meglehetősen sovány eredményt hozó

[20] Ugyanott. 128/pol-1932. Wettstein 1932. szeptember 17-i jelentése.

[21] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (A továbbiakban: PA AA), Bonn. Ha-Pol. Ritter, Ungarn, Bd. 1. Kivonat a Magyar Gazdasági Évkönyvből. Carl Heymanns Verlag. Berlin 1930. 142. old.

újabb kereskedelmi szerződést. Az időközben kirobbant pénz- és hitelválság miatt Magyarország 1931 nyarán kötött devizagazdálkodást vezetett be, transzfermoratóriumot rendelt el, s ez megbénította a két ország kereskedelmi forgalmát. A fizetési forgalom új alapokra helyezéséhez a kölcsönös beszámítás, a klíringegyezmény látszott a legalkalmasabbnak; erről a két fél 1932 márciusában állapodott meg. A Magyarországon érdekelt legnagyobb német cég, az IG-Farben gazdasági befolyásának megőrzéséért kompenzációs üzletekkel próbálkozott, s magyarországi áruvásárlásainak németországi értékesítési hasznából finanszírozta Magyarországra irányuló exportjának egy részét. Az egyre passzívabbá váló magyar—német kereskedelmi mérleg egyensúlyát azonban a német kereskedelempolitikai szigor miatt sem a klíringegyezménnyel, sem a kompenzációs üzletekkel nem sikerült megvalósítani.

Sok keserű szó és vádaskodás hangzott el a magyarországi német kisebbség kérdésében is. A nézeteltérések főként a magyarországi németség iskolaügye, kulturális és politikai tevékenysége, a birodalmi németség szervezeteinek magyarországi agitációja, Magyarország és a szomszédos államok német kisebbségeinek nem egyeztetett fellépése körül éleződtek ki, s mindvégig súlyosan terhelték az — egyébként barátinak jelzett — magyar—német kapcsolatokat.

A hivatalos kapcsolatok egyértelműen zökkenőmentes területét a magyar—német katonai kapcsolatok jelentették. Egyenletes fejlődésük — a hadsereg szerepének 1929—1930-tól mindkét országban megnövekvő politikai befolyásával párhuzamosan — tevékenyen hozzájárult a magyar—német gazdasági és politikai kapcsolatok normalizálódásához, majd a későbbi években a magyar—német viszony szorosabbá fonódásához.

A két ország magas rangú tisztjeinek szoros kapcsolatain, kölcsönös, rendszeres látogatásain túlmenően — amelyek során katonai és politikai kérdéseket is megvitattak — az 1920—1930-as évek fordulóján a katonai együttműködés legfontosabb területei a következők voltak: a meginduló haditechnikai, fegyverzeti és kiképzési együttműködés, majd a hírszerzési és hírcsere-megállapodások rendszere, illetve a genfi leszerelési konferencián történő egységes fellépés.

Gömbös miniszterelnöki kinevezése után, 1932. december elején a német külügyi hivatal kialakított egy állásfoglalást Hans von Schoen budapesti német követ „szavainak irányítására". Az állásfoglalás csak a leszerelési kérdésben állapított meg külpolitikai érdekközösséget; a határrevízió konkrét céljait a németek eltérőnek ítélték, sőt kijelentették, hogy e területen Németország és Magyarország nem tud közösen fellépni, és nem várhatják el egymás aktív támogatását sem. A magyar ambíciókkal ellentétben politikai ér-

dektelenséget nyilvánítottak ki Magyarország délkelet-európai szerepével szemben, amely „ék az északi és déli szlávok között". Bár a Franciaországtól politikailag és katonailag függő kisantantállamok gyengítését hatalompolitikai megfontolásokból kívánatosnak tartották, ezt alárendelték a három országhoz fűződő jelentős gazdasági érdekeknek. A magyar félnek a gazdasági kapcsolatok terén is be kellett érnie a német politikai vezetés olyan ígéreteivel, hogy ha a gazdasági prosperitás visszatér, a német piac nagy lehetőségeket nyit majd a magyar termékek értékesítése előtt, s ezt a német mezőgazdaság intenzívebbé válásának további folyamata sem akadályozhatja meg.[22]

Miután Hitlert 1933. január 30-án kinevezték kancellárrá, a magyar diplomácia a kormány utasítására élénk tevékenységet fejtett ki a magyar—német gazdasági és politikai együttműködés szorosabbra fonása érdekében. Az első hónapok azonban a német ígéreteken kívül kevés eredményt hoztak. Megszaporodtak viszont a klíring- és kompenzációs ügyletek súrlódásai. A további német agrárvédelmi intézkedések, illetve a fiktív aranyparitáshoz való ragaszkodás következtében 1933 márciusában a Németországba irányuló magyar export a minimálisra csökkent. A magyar közvéleményben éles kormányellenes hangok hallatszottak, a német áruk rovására inkább olasz és svájci áruk behozatalát követelték és sürgették a klíringegyezmény és a kompenzációs forgalom megváltoztatását.[23]

Gömbös 1933. április közepén magánlevelet intézett Hitlerhez.[24] Ebben arra kérte, hogy a német gazdaságpolitikát illesszék szorosabban a magyar—német politikai viszonyhoz, mivel számára az agrárexport politikai megfontolásokat jelent. Hitler rövid válaszlevelében továbbra is a német mezőgazdaság szorult helyzetére hivatkozott, s ismételt ígéretet tett, hogy a gazdasági kérdések tárgyalásánál döntő módon figyelembe veszik a politikai szempontokat.[25] Április végén Gömbös magához kérette Schoent, s hangsúlyozottan közölte vele Hitlernek szóló üzenetét: a német elzárkózás miatt teljesen megszakadt a magyar agrártermékek németországi bevitele. A magyar kormány azt kívánja, hogy legalább korai zöldséget és

[22] PA AA Pol Abt II, Ungarn, Pol 2 Bd 4 1932 december 1

[23] PA AA Ha-Pol Ritter, Ungarn, Bd 3 Ritter 1933 április 5-i feljegyzése

[24] Bundesarchiv (A továbbiakban BA) Koblenz, R 43, II/1501, Zentrales Staatsarchiv (A továbbiakban ZStA) Berlin, AA, Abt II 41288, OL K 63 Kum Pol. res 1933—21/7—306, A Wilhelmstrasse és Magyarország Kossuth Könyvkiadó 1968 45 old, *Berend T Iván—Ránki György* Magyarország a fasiszta Németország „életterében" 1933—1939 Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1960 79—81 old

[25] PA AA Pol Abt II, Ungarn, Pol 2 Bd 4, BA, R 43, II 1501, ZStA, AA, Abt II 41283, OL K 63 Kum pol res 1933—21/7—306/1303/, A Wilhemstrasse es Magyarorszag 46 old, *Berend—Ránki* Id mu, 81—82 old

gyümölcsöt küldhessen Németországba; e kívánság meghiúsulása esetén nem tud ellenállni a Németország elleni nyomásnak, bár személy szerint ezeket el szeretné kerülni.[26] A magyar kormány, hogy javítsa a gazdasági tárgyalások légkörét, május elején gesztust tett a sajtó területén: előbb Hindenburgot és Hitlert támadó újságokat tiltott be, majd a nemzetiszocialista Németország mellett energikusan állást foglaló hivatalos vezércikkeket jelentetett meg.[27] Május közepén azonban megelégelték, hogy a németek állandóan elodázzák az év elején kilátásba helyezett gazdasági megbeszéléseket, és folyamatosan csökkentik a magyar agrárexportot. Ezért a kormány, berlini követsége útján, felmondta a Német Birodalommal 1932. áprilisban kötött klíringszerződést.[28] E lépés azonnali cselekvésre ösztönözte a német kormányt. Megkezdődtek a kormányszintű tárgyalások. Június 2-án aláírtak egy jegyzőkönyvet, s ebben Berlin kijelentette: a klíringszerződésen kívüli kompenzációs ügyletek engedélyezését a fennálló devizaelőírások keretében intézi, és a kölcsönös árucsere érdekében félreteszi addigi fenntartásait. Egyidejűleg Magyarország visszavonta az egyezmény felmondását. A német fél kötelezettséget vállalt hárommillió márka értékű zöldség és gyümölcs importálására kompenzációs úton, egymillió holland forint értékű kukorica azonnali átvételére, s elővételi jogot kapott további hárommillió forint értékű kukoricára. A magyar kormány előjogot kapott további hárommillió holland forint értékű gabona szállítására. A német kormány a kukoricát és a gabonát a világpiacon kívánta értékesíteni úgy, hogy magára vállalta a belföldi és a világpiaci ár különbözetét, s ígéretet tett rá, hogy az ügylet lebonyolításakor nem érinti a magyar érdekeltségű piacokat. A magyar kormány ezzel szemben késznek mutatkozott a német sószállítási szerződés megújítására, korlátozta lókivitelét stb., s ígéretet tett a német felet sújtó behozatali korlátozások enyhítésére.[29] A kormányjegyzőkönyv aláírásával egyidejűleg a felek bankegyezményt kötöttek a kompenzációs forgalom lebonyolításáról.

Az 1933. június 17—18-i Hitler—Gömbös-találkozó eredményei továbbra is elmaradtak a messzemenő magyar várakozásoktól. Gömbös a köztudatban elterjedt félreértések elkerülése végett tájékoztatta a berlini követet,[30] hogy megbeszéléseik csak általánossá-

[26] PA AA Ha-Pol, Ritter, Ungarn. Bd. 3 1933. április 28.

[27] PA AA Pol Abt II, Ungarn. Pol 2. Bd 4. Schoen 1933. május 13-i jelentese

[28] PA AA. Sonderreferat Wirtschaft, Finanzwesen, 16-Ungarn Bd 2 A magyar kovetseg jegyzeke, 1933 majus 13

[29] PA AA. Ha-Pol Ritter, Ungarn. Bd. 3.

[30] OL K 83. Berlini kovetség 284/pol-1933 Khuen-Hedervary 1933 junius 27-i tájékoztatója Masirevich Szilárd berlini követnek ; OL K 83 Berlini kovetség sz. n Gombos 1933 julius 3-i utasitása a berlini kovetnek

gokban mozogtak. Hitlertől ugyan ígéretet kapott arra, hogy a magyar agrárkivitelt kivételes bánásmódban részesítik,[31] a magyarországi német kisebbség kérdésében azonban Gömbös álláspontja gyökeresen különbözött a német kancellár felfogásától. Gömbös az egészet belpolitikai kérdésnek tekintette, a náci párt viszont offenzívát indított a külföldi németség jogaiért, noha energiáit csak 1933 őszétől mozgósította erőteljesebben ilyen irányban. Csak látszólagos egyetértés alakult ki közöttük a Németország, Olaszország, Ausztria és Magyarország részvételével létrehozandó szövetségi rendszer kérdésében, amelynek kapcsán felmerült az Anschluss problémája is. A közös érdekek számbavétele — a leszerelési együttműködésen kívül — kimerült a Csehszlovákia ellen tervezett közös fellépésben; a magyar területi igényeket a németek csupán Szlovákia viszonylatában voltak hajlandók támogatni. Gömbösnek csalódással kellett tudomásul vennie a magyar külpolitika régi reményeinek szertefoszlását. Ennek ellenére a magyar politikai körök továbbra is bizonyosak voltak abban, hogy revíziós igényeiket elsősorban Németország oldalán valósíthatják meg.[32]

A találkozó sovány eredményei ideiglenesen ismét Olaszország felé fordították a magyar külpolitikát. Ennek ellensúlyozására Karl Schnurre, a budapesti német követség tanácsosa 1933 nyarán és őszén nagy energiát fordított, s kidolgozta a magyar—német gazdasági kapcsolatok új vágányra állításának részletes javaslatát.[33] Úgy vélte, hogy Magyarországnak a Németország elleni tervekben való részvételét végleg csakis akkor hiúsíthatják meg, ha Magyarországot szorosabban kapcsolják a német politikához. Ezt pedig egyedül gazdasági területen tartotta lehetségesnek. Schnurre a két nemzetgazdaság szervezeti összekapcsolását javasolta, amely kétféleképpen valósulhatna meg: a magyar termelést a tényleges német szükségletekhez igazítanák, a magyar áruk versenyképességének helyreállítása érdekében pedig preferáltan kezelnék őket a német piacon. Magyarországnak módosítania kellene mezőgazdasági struktúráját; hagyományos állat- és gabonaexportja helyett olajosmagvak, ipari növények és zsíráruk termelésével fedezhetné a tényleges német szükségletek egy részét. Ezáltal csökkentené a mind ez idáig nagy, tengerentúlról származó német importot is. A magyar termékek németországi értékesítését csak preferenciális kezeléssel

[31] OL K 83. Berlini követség. sz. n. Gömbös 1933. július 3-i utasítása a berlini követnek.

[32] *Pritz Pál:* Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932—1936. Akadémiai Kiadó 1982. 117—123. old.

[33] PA AA, Geheimakten, Ungarn, Handel 13. Schnurre 1933. szeptember 19-i emlékirata; OL Filmtár 10937. Német külügyminisztérium E 459 905. Idézi *Ránki György:* Gazdaság és külpolitika. Magvető Könyvkiadó 1981. 246—247. old.

tartotta lehetségesnek, amely az abnormális valutáris helyzet miatt német részről különösebb áldozatot nem jelentő 15—45%-os felárfizetéssel valósulna meg. Javaslatokat tett a preferenciák érvényesítésének technikai lebonyolítására is. A magyar—német árucsere új irányainak terveit és a Magyarországnak nyújtandó preferenciák kérdését teljesen titkosan kezelték; a rövidesen elkészült preferenciaszerződésben[34] 46 265 000 márka értékű szállításban és 18 407 700 márka export-visszatérítésben állapodtak meg.

Az 1934 elején meginduló magyar—német gazdasági tárgyalások eredményeképpen február 21-én megkötött kereskedelmi pótegyezmény lényeges enyhülést hozott a két ország kapcsolatainak legneuralgikusabb problémájában. A magyar—német áruforgalom támogatását rögzítő bizalmas megállapodásban[35] Németország évi 22 millió pengő támogatást nyújtott a magyar mezőgazdasági árucikkekre, amelyek így nemcsak hogy megkerülték a német vámokat, hanem kiegyenlítették az alacsony világpiaci és a belföldi árak közötti árfeszültséget is. A szerződésben rögzített árucserén kívül egyúttal további áruszállítási megállapodások születtek, amelyek következtében a magyar mezőgazdasági kivitel értéke egy év alatt 40 millió pengőről közel 90 millió pengőre emelkedett; 1934-ben Németország már 22%-kal részesedett a magyar összkivitelben. Németország pedig a vámkedvezményeken kívül szilárd beviteli kontingens rögzítésével jelentős gazdasági ellenszolgáltatást kapott. Az egyezmény gazdasági jelentősége mellett lényeges politikai érdekeket is érintett, s kifejezésre juttatta az olasz—német és a francia—német vetélkedés megindulását a délkelet-európai országok feletti hegemónia megszerzéséért.[36]

[34] PA AA. Geheimakten, Ungarn. Handel 13.
[35] PA AA. Geheimakten, Ungarn. Handel 13. 1934. február 21.
[36] *Ránki György:* Id. mű, 250—251. old.

RÉTI R. LÁSZLÓ

Osztályérdekek és ideológiák az ellenforradalmi időszak kezdetén

A kelet-európai úton fejlődő magyar társadalom belső ellentmondásait az első világháború és az elszenvedett vereség a végletekig kiélezte. A munkásosztály a forradalmi tömegek élén győzelemre vitte a polgári demokratikus forradalmat, majd új típusú pártja, a KMP mögé felsorakozva sikerrel vívta meg harcát a proletárdiktatúra győzelméért. Küzdelme szerves része volt a nemzetközi forradalmi fellendülésnek, amely a világkapitalizmus addigi osztatlan uralmát megtörve a Nagy Október győzelméhez, Szovjet-Oroszország létrejöttéhez vezetett, s amelynek további menetétől a Magyarországi Tanácsköztársaság egész jövője is függött. A külső és a belső ellenséggel harcba szállva, az ország a haladás élvonalába került. A sorozatos osztályütközetek, a szocialista átalakulás első eredményei, az internacionalista szellemű honvédő háború élménye, s még számos, öntudatot ébresztő tapasztalat a széles (nem csupán proletár) tömegek tudatában a progresszív irányú változásokat ösztönözte. A plebejus forradalmi és a haladó nemzeti-honvédő hagyományok új tartalommal telítődtek. Erősítették a dolgozókban és a proletariátus osztálycéljaival közösséget vállaló más társadalmi erőkben is a meggyőződést: a munkásság az, amely hivatott, képes és alkalmas arra, hogy jövőt formáló akaratával összenemzeti érdeket fejezzen ki és képviseljen.

A válságba jutott, politikai és gazdasági hatalmuktól megfosztott uralkodó osztályok — nemzeti és társadalmi felelőtlenségük, vezetésre való alkalmatlanságuk miatt — lelepleződtek, hitelüket vesztették. Hatalmukat, kiváltságaikat a forradalom-, illetve szovjetellenes céllal tárgyalást nyújtó nemzetközi ellenforradalom fegyveres intervenciójával tudták csak visszaállítani. Az ellenforradalom győzelme a forradalom fölött az országot a haladás élvonalából a reakció közép-európai támaszának helyzetébe süllyesztette. Dühöngött a különítményes fehérterror. Bosszú és megtorlás sújtotta a nép, a nemzet legjobbjait, ezrekkel szaporodott a politikai kényszerűségből kivándorlók száma.

Az osztályküzdelmek drámai fordulatait a különböző társadalmi erők eltérő helyzetük, illetve pozícióik szerint élték át, e szerint ér-

telmezték, s az eseményekre — végső soron — érdekeiknek megfelelően reagáltak. Az ellenforradalom felülkerekedésével előidézett társadalmi tragédia a Versailles-ban kötött imperialista békeszerződés révén szembeszökően össznemzetivé lett.

A hatalomra segített uralkodó osztályok arra törekedtek, hogy elhárítsák magukról a felelősséget a társadalmi és a nemzeti csődtömegért, s egyben elhitessék: alkalmasak, hivatottak a csőd felszámolására. Az eleinte szabadon tomboló, majd intézményesített erőszak mellett mindinkább felhasználták az eszmei küzdelem fegyvereit is. Különösen azokat a nézeteket propagálták, amelyeket alkalmasnak ítéltek gazdasági és politikai érdekeiknek megfelelő ideológiai funkciók betöltésére. Mindenekelőtt a kommunista- és forradalomellenességgel, továbbá a nacionalizmussal és a sovinizmussal lehetett egységes, ugyanakkor tetszés szerint alakítható keretbe foglalni a legkülönbözőbb ellenforradalmi osztályerők gyakran egymásnak ellentmondó törekvéseit.

Az ellenforradalmi eszmerendszer tartalmilag nem volt teljesen körülhatárolt, inkább csak karakterében volt egységes. Az antikommunizmus- és a forradalomellenesség például szovjet- és bolsevikellenes, sőt antiliberális, reakciós és konzervatív nézetekkel párosult. A nacionalizmus és a sovinizmus pedig a fentieken túl magában foglalta a „keresztény nemzeti gondolatot", a „Kárpátoktól övezett egységes politikai nemzet" mítoszát, a „természetes határok" geopolitikai elméletének töredékeit, az „utolsó kultúrvégvár" soviniszta jelszavát, nemkülönben a hömpölygve áradó antiszemitizmust stb. Az akkori történelmi körülmények között e nézetek betölthették az uralkodó osztályok érdekeit hatékonyan szolgáló, egyértelmű ideológiai funkciójukat. Az előállt új helyzet legáltalánosabb jellemzője ugyanis a társadalom egészét sújtó, bár részeire különböző módon és mértékben ható, sokrétű válság volt. Legszembetűnőbb vonásai közé tartozott a nagyfokú elbizonytalanodás, a kiúttalanság érzésének elhatalmasodása, a korábbi értékek erős devalválódása. Az így keletkezett eszmei vákuumban a társadalom osztályai, rétegei és csoportjai általában fogékonyabbak lettek az olyan ideológiákra, amelyektől megváltozott helyzetük valósnak tűnő magyarázatát, be nem teljesült vágyaik, kudarcba fulladt törekvéseik jogosságának elismerését, igazolását remélték.

Az ellenforradalom ideológiájának kialakításában azoknak a magasan kvalifikált „kultúrateremtő" értelmiségieknek volt jelentős szerepük, akik a történelmi viharoktól megviselten „kiábrándultak", s hosszabb-rövidebb ideig tartó eszmei orientációs zavarokba kerültek. Szemükben az a szellemi pezsgés, ami a XIX. század végén, majd a századelőn az új utakat kereső, progresszív értelmiséget jellemezte, Trianon sokkja után, az új feltételek között hi-

telét vesztette, leértékelődött. Múltszemléletüket, jelentudatukat, egész világnézetüket nagyrészt Szekfű Gyulának a klebelsbergi kultúrpolitikában rendező elvvé avatott keresztény konzervatív kultúrnacionalizmusa, szellemtörténete — a „Három nemzedék", később pedig a Hóman Bálinttal együtt írt „Magyar történet" — formálta. Széles körben hatott Szabó Dezső jobboldali radikalizmusa, parasztmítosza, vulgáris, dühödt antiszemitizmusa stb.

A tőkések és a nagybirtokosok, sőt a középosztályok és a vagyonosabb kispolgári rétegek ideológiai szükségleteit is kielégítette az a szemlélet, amely a közelmúlt eseményeinek ellenforradalmi konzekvenciáit a távoli történelmi múltba visszavetítve, elméleti szinten igyekezett bizonyítani, hogy Magyarországon a forradalmak nemzeti katasztrófák előidézői voltak. Ezt a hamis konstrukciót azután már mint axiómát vonatkoztatták 1848-ra (csupán szabadságharcos jellegét hangsúlyozták), 1918-ra, de még inkább 1919-re. Mindebből logikusan következett, hogy Trianont mint a proletárforradalom következményét és egyik fő bűnét aposztrofálták, az ellenforradalmat viszont dicsőítették. A forradalomellenesség, az antikommunizmus és a szovjetellenesség így a „nemzeti" szinonimája lett, s egyben politikai programot is jelentett.

A „nemzetinek", akárcsak más ideológiai elemeknek, tág értelmezési tartománya volt, s ez a reakciós osztályok közötti és azokon belüli érdekkülönbségeket is tükrözte. A „nemzeti" jelentéstartalma hagyományos mozzanatként hordozta az agresszív nacionalizmust, újabb keletű „gondolatként" pedig az őrségváltást követelő középosztálynak (és a mellé feltörekvő kispolgárság felsőbb köreinek) fajvédő, a „vér és rög" szemlélet felé nyitott sovinizmusát stb. De ugyanilyen képlékeny és ellentmondásos volt a „nemzet" fogalma is. Az arisztokrácia nemzetszemléletében például a tőkés, vagyonos osztályok „idegen" (értsd: zsidó) eredetű elemei, mint „jó magyarok", a politikai nemzet részét alkották. Ugyanakkor a visszaszorított uralmi másodvonal — amelynek reprezentánsai (Gömbös Gyula) gyakran maguk is legfeljebb csak kereszténységükre hivatkozhattak — és csatlósaik ezt elutasították. A „keresztény középosztály" „nemzeti érzülete" és nemzetértelmezése mögött meghúzódó gőgös úri szemléletet a leginkább az jellemezte, hogy az Ady idézte Esze Tamások és Dózsa Györgyök „rongyos és roppant hadait", a zsúpfedeles falut a „dőzsölő Úr Hunnia" valójában sohasem akarta „befogadni" a nemzetbe. A parasztot csak a maga jól felfogott érdekei szerint emelte piedesztálra: sanda szándékkal és hamisan idealizálta. Később a falukutató népi írók következetesen gondolkodó alkotói veszik majd fel a küzdelmet e torz értékrenddel, amikor leleplező, megrázó erővel ábrázolják a létminimum alatt élő parasztság igazi arcát, „néma forradalmát".

Az uralmon levő, valamint a hatalomból jobban részesülni igyekvő reakciós osztályerők együttműködését az antiszemitizmus kapcsán is terhelték valóságos érdekütközések és ideológiai műkonfliktusok. Szemléletesen, mondhatni látványosan tükröződött mindez a nagytőkések és a földbirtokosok, valamint a „keresztény és úri középosztály" viszonyában.

Az uralkodó osztályok ellenforradalmi blokkjának rivális csoportjai között feszülő ellentéteket, belső érdekharcokat elsősorban a gazdasági és a politikai hatalomból való részesedésük mértéke, valamint a hatalomgyakorlás módja és módszere motiválta. Az alapvető prioritásokban viszont — a magántulajdonosi rendszer védelmében, a dolgozó tömegek féken tartásában, a területi revízió kérdésében (amelyet egyébként külpolitikájuk tengelyévé tettek) — az érdekszövetség masszívnak és kikezdhetetlennek bizonyult. Az uralkodó osztályok élcsoportjai, a GYOSZ és az OMGE urai a Trianon következtében elvesztett területeket, földbirtokaikat, vállalataikat, különösen fontos nyersanyagforrásaikat akarták visszaszerezni. Az imperialista békediktátum miatt nemzeti önérzetükben is megsértett kizsákmányoltak figyelmét igyekeztek a belső ellentmondásokról elterelni, „kifelé fordítani". Közös érdekük volt a bethleni konszolidációs rendszer megszilárdítása, a proletárhatalom leverésében „érdemeket szerzett", átmenetileg előtérbe nyomult szélsőjobboldali terrorkülönítmények visszaszorítása, megfékezése, beolvasztása.

A szélsőjobboldal politikai ambíciókkal fellépő élvonala főként a valaha volt középbirtokosság (jobbadán a közhivatalnoki és a katonatiszti pályák megyei és miniszteriális szintjein pozícióban levő) dzsentri utódaiból került ki. Ez a heterogén réteg a volt Monarchia utódállamaiból özönlött menekültekkel, akik korábbi egzisztenciájukat most, nagyrészt eredeti funkcióikkal együtt elveszítették, különösen felduzzadt, és a korszerűtlen társadalmi struktúrában élősködővé vált. Közben titkos szervezetei, kapcsolatai révén közéleti befolyásra is szert tett. De mivel a polgári átalakulás fő sodrásirányából történelmileg kiszorult, alkalmazkodási válságát, negatív élményeit — hiányérzetének kompenzálásaként — világnézeti igénnyel fogalmazta meg. Az előretörő kapitalizmussal hamis, reakciós tudattartalmat tükröző előítéleteit, ábrándos, romantikus múltszemléletét állította szembe. Túlhaladott értékrendjét az általa ugyancsak leszűkítve értelmezett nemzet egészére vonatkoztatta. Hirdette, hogy az a mindenekfeletti érték, ami sajátos felfogásában történelmi, keresztény és úri, egyszóval önmaga, aminek valódi tartalma az volt, hogy „nem zsidó".

Ez az uralkodó osztályok értékorientációjával érintkező, vele szemléletileg rokon felfogás, bár különböző kiadásaiban nagy vál-

tozatosságot mutatott, a „zsidóságot" a „keresztény és úri középosztály" önarcképének antitézisévé tette. Megfosztotta valóságos társadalmi lényegétől, misztikusan ködös, egyszerre régi és új divatú szarkasztikus jelzőkkel „díszített" fogalommá változtatta. E szemlélet lényege természetesen nem irracionalitásában rejlett. A középosztály militáns, időszakonként változóan intenzív antiszemitizmusa valójában egy önérdekű gazdasági és politikai program tömény megjelenítése volt.

A „nemzetfenntartó" szerepet magának vindikáló „úri középosztály" legagresszívabb csoportjai — bár élharcosai voltak a revízió gondolatának — valójában különérdekeiket részesítették előnyben. A számukra szorítóan bizonytalan létfeltételeket kívánták gyorsan, hatékonyan, méghozzá teljesítményfedezet nélkül megváltoztatni. Mindenekelőtt az ipari, a kereskedelmi és a bankélet irányító helyein próbáltak (ekkor még „csak") pozíciókhoz jutni. Törekvéseiket nyilvánvalóan demagóg, nagytőkeellenesnek (is) feltüntetett antiszemita szólamokba burkolták. Közben, hogy tömegbefolyásukat bővítsék, támadták az arisztokrácia általuk sajátosan értelmezett „reakciósságát", a nagytőkével való kétségtelen összefonódását (amelyben — gazdasági tekintetben — a nagytőke már korábban kialakult túlsúlya dominált).

A nagytőke gazdasági pozícióit és az arisztokrácia politikai vezető szerepét ilyen módon természetesen nem lehetett megingatni, mint ahogyan nem lehetett megbontani érdekegységüket sem. Mutatta ezt például a Nagyatádi-féle „földreform", amikor az ún. zsidóbirtokok igénybe vett részét is kártalanítás ellenében sajátították ki.

Az uralkodó osztályok a középosztály megnövekedett aktivitását össznemzetinek beállított érdekeiknek alárendelten, saját céljaikra kívánták kamatoztatni. Korlátlanul teret nyitottak azoknak a nézeteknek, amelyek a polgárosodás útján többször elakadt társadalom „alulfejlettségét", belső feszültségeit részben vagy egészében, de mindenképpen torzul, „zsidókérdésként" értelmezték. Politikai lépéseik viszont tükrözték, hogy az antiszemitizmust differenciáltan, mindenkor osztályuralmuk szilárdságától függően kezelik. Példája volt ennek az 1920-ban törvénybe iktatott „numerus clausus" is, amely az egyetemekre felvehető zsidó vallású hallgató keretszámát a zsidó felekezethez tartozó lakosság arányában (5%-ában) szabta meg. E később módosított intézkedés szinte kizárólag azokat sújtotta, akiknek társadalmi vagy vagyoni helyzete nem tette lehetővé a „numerus clausus" megkerülését, illetve azt sem, hogy külföldi egyetemeken tanuljanak, s ott szerezzenek idehaza keresett diplomát. A törvény elsődleges politikai célja nem az volt, hogy csillapítsa a különböző „bajtársi" egyesületek és szövetségek antiszemi-

tizmusát a főiskolákon — bár ezek, „nyugtalanító túlzásaikkal", időnként erősen megzavarták a „társadalmi békét", és ez kedvezőtlenül érintette a talpraállásához nyugati kölcsönöket igénylő ország morális megítélését, nemzetközi hitelét. A törvénnyel inkább az entellektüel és kispolgári rétegeket, az értelmiség fő kibocsátó forrásait próbálták megnyerni.

A városi és a falusi kispolgárság prosperáló, boltját, műhelyét bővíteni készülő körei, valamint szegényebb csoportjai, melyek a gyári tömegtermelés konkurrenciát teremtő hatásától szenvedtek, továbbá a polgárosodásban megrekedt közép- és gazdagparasztságnak a konjunktúra ingadozására különösen érzékeny rétegei egyaránt átvették, sőt felerősítették a középosztály harsány nacionalizmusát, antiszemitizmusának demagóg szólamait. Mindezt azonban saját helyzetüknek megfelelően értelmezték, közvetlen érdekeiket kifejező tartalommal „gazdagították". Csakúgy, mint az úrhatnám, de anyagilag nagyobbrészt bizonytalan, „lebegő" helyzetben levő kishivatalnokok, lecsúszott katonatisztek és a sokféle, egzisztenciálisan is kiszolgáltatott „úri tartozék": a szolgák, altisztek stb. Ezek az önmagukban is heterogén rétegek, illetve csoportok a szélsőségek felé hajoltak, politikailag nagyrészt járatlanok, gyakorlatlanok, iskolázatlanok, állhatatlanok és türelmetlenek voltak. Vágyaik, törekvéseik igazolását inkább a középosztály agresszív ideológiájában és magatartásában, mintsem a stabilizációs rendszer politikai antiszemitizmusában látták, illetve keresték.

Minthogy az eszményeiben elbizonytalanodott magyar értelmiség utánpótlását részben a középosztály, de nagyobbrészt a kispolgárság nevelte, világnézetének rendszerint „öröklött" elemei közé tartozott az antiszemitizmus. Ez a réteg — hagyományosan korszerűtlen összetétele miatt, ami nem felelt meg az ország adott fejlettségi szintjének sem — a válságos időkben mindig, egyes telített pályákon pedig konszolidáltabb helyzetben is éles belső konkurrenciaharcra kényszerült. Jórészt emiatt fogadta el, hogy szorító helyzetének gyakorlatilag „legkézenfekvőbb megoldását" a „zsidók korlátozása" jelenti.

Az antiszemitizmus változatai osztályszempontból viszonylag jól elhatárolhatók. Radikálisabb kiadásai bizonyos területeken ugyan „előzték" a hatalmon lévők akkori szándékait, de osztatlanul alkalmasak voltak arra, hogy az ellenforradalmi rendszer társadalmi struktúrájában objektíve meglévő feszültségekre egyfajta magyarázatot adjanak, s hogy a feszültségek levezetésének egyik legreménytkeltőbb eszközének tűnjenek. A konszolidált közéletben a radikális antiszemitizmust leginkább az uralkodó osztályok által megszabott keretek és határok között, az ő érdekeiket szem előtt tartva lehetett érvényre juttatni. Hiszen a kapitalista fejlődés ma-

gyarországi sajátosságaiból következően az uralkodó osztályok etnikailag vegyes összetételű burzsoá köreinek élvonalában a zsidó eredetű finánctőke jelentős pozíciókat birtokolt. Emellett a politikai hatalmat kisajátító arisztokrácia egy része történelmileg összefonódott a monopoltőkés csoportokkal, s ez bizonyos módosulásokkal ugyan, de változatlanul fennállott.

Az egykori zsidó vallási közösségek társadalmilag a polgárosodással valósággal „szétrobbantak", s az antiszemita kurzus mindenekelőtt proletárcsoportjaik létbiztonságát fenyegette. De általában is beszűkültek a diszkriminációtól sújtott zsidó kispolgárság és az ugyanígy kényszerpályákra szorított értelmiségi rétegek lehetőségei. A sokszólamú, szünet nélküli, s időnként különösen heves antiszemita propaganda pedig mintegy felkészítette a közvéleményt a szelektíven gyakorolt hivatalos, és a tágabb körben érvényesülő „nem hivatalos" diszkrimináció elfogadására. Magasodó torlaszok emelkedtek az asszimiláció, az integrálódás előtt, amely az emancipáció óta természetes módon, lendületesen és széles sávon haladt előre s — egyebek között — a nemzet anyagi és szellemi kultúráját is maradandó értékekkel gazdagította. Ezzel szemben a gazdaságnak „a kard védelme alatt elméltóságosodott" reprezentánsai, fogalommá lett „hadvezérei" osztályhelyzetükhöz illő ügybuzgalommal erősítették a bethleni felfogás jegyében berendezkedett ellenforradalmi rendszert.

Az uralkodó osztályok közvetlenül a dolgozó osztályokra is igyekeztek kiterjeszteni ideológiai befolyásukat. A „gyárak odvas mélyére", a „vaksi bányákba" és a „riadt mezőkre" visszaűzött tömegek körében természetesen a tőkés gazdaság általános állapotától függő szociális viszonyok határozták meg az eszmék iránti érzékenységet, az ideológiai „fogadókészséget". A munkáshatalom leverése után az ipari proletariátus került a legsúlyosabb helyzetbe. Megbélyegzett fő célpontja lett a fehérterrornak, legjobbjait könyörtelen bosszú és megtorlás sújtotta. A tőkés termelés nemzeti kereteinek módosulásával fokozódott létbizonytalansága is. Az új határok megvonásával ugyanis nemcsak a szerkezetileg torz ipar öröklött aránytalanságai lettek még inkább szembetűnőek, hanem akadályokba ütközött, esetenként kétségessé vált a termelés újraindítása is. Míg a feldolgozás bázisai döntően az ország területén, főként Budapesten helyezkedtek el, addig az energia- és nyersanyagforrások nagy része az utódállamokhoz került. Mindez részint oka volt, részint pedig kiegészült azzal, hogy felbomlottak a hagyományos pénz- és árukapcsolatok, radikálisan módosultak a termelés nélkülözhetetlen dologi, személyi, szervezeti kereskedelempolitikai feltételei. Hosszú ideig tartott és súlyos áldozatokat követelt a szétzilált gazdaság újjászervezése, béketermelésre való átállítása, az

idegen források bevonásával végrehajtott pénzügyi stabilizáció, az önálló vámrendszer életbe léptetése, amely végül megteremtette a feltételeket az ipari megélénküléshez.

Az adott gazdasági-társadalmi közeg természetesen önmagában is messzemenő lehetőségeket nyújtott arra, hogy a burzsoázia fellépjen a munkásosztállyal szemben. A konszolidációs rendszer is fenntartotta, legfeljebb differenciáltabban alkalmazta az erőszakos módszereket, nehogy annak „kicsinyes mértéktelensége" a tőkésföldesúri osztályrend megszilárdítását veszélyeztesse.

„A békétlenség fő tényezőit" az üzemekből hosszú időre kitiltották, csendőrrel, rendőrrel zaklatták, börtönbe zárták, internálták, nevüket „fekete könyvekbe" írták. Munkát csak ritkán kaptak. Az elbocsátásoktól való félelem — kivált ott, ahol a proletárnak jóformán egyetlen megélhetési forrása az ipar volt — fokozott kiszolgáltatottsággal járt. A dolgozók kényszerűen elviselték és megszenvedték bérük reálértékének lemorzsolását, a gyermekmunka, a lakáshelyzet és a sanyarú egészségügyi viszonyok nyomorúságát. Még az 1925—1929-es konjunktúra alatt is nagyszámú munkanélkülivel, bőséges munkaerő-kínálattal számolhatott az ipar. Ilyen körülmények között a súlyos nehézségek nem serkentően hatottak, hanem fékezték az osztályszolidaritást, s épp az említett negatív hatás, a munkásosztálytól idegen befolyás előtt szélesítették az utat. E hatások beszüremlését megkönnyítette, hogy a munkáshatalom kivívását 1919-ben nem kísérhette az osztály egészének tudati forradalma, a proletárdiktatúra rövid fennállása erre nem adott lehetőséget. Az akkor szerzett tapasztalatok valódi tartalma jobbára a régi, szervezett dolgozók tudatában rögződött tisztán és kitörölhetetlenül, s kevésbé azokéban, akik 1919-ben még a nem túl régen elhagyott paraszti lét visszahúzó erejével, alkalmazkodási válsággal is küzdöttek. Ők inkább csak emlék- és élményfoszlányokat őriztek a Tanácsköztársaság napjaiból. S később ezeket is gyengítette, elhomályosította az, ami a remény rövid felvillanása után következett. Egyre súlyosabb proletárhelyzetük negatív élménye ugyanis — mintegy védekezésül — felélesztette bennük a munkáséletbe is magukkal hozott, „kipróbált", paraszti eredetű tradicionális értékek és magatartási formák tiszteletét. Ez a jelenség — és ami együtt járt vele, a nemegyszer megalázkodásba forduló engedelmesség — mindenekelőtt a nehézipar nagy izomerőt igénylő ágazataiban, főként a bányászat és a kohászat segédmunkás, illetve betanított munkás rétegeiben volt felismerhető. Az ellenforradalmi ideológiák egyes elemei bizonyos teret nyertek, és funkcionálni tudtak a proletariátus más csoportjaiban is, például azok körében, akik hosszabb-rövidebb időre a társadalom perifériájára szorultak.

A keresztény, nacionalista, antiszemita nézeteket a munkásság

soraiban szinte mindig antikommunista és forradalomellenes éllel terjesztették. A propaganda a „megbocsátó nagylelkűségnél" erőteljesebben, mintegy axiómaként sulykolta, hogy az ország minden gondjáért (persze, a proletariátus nyomorúságáért is) a „Trianont előidéző" 1919-es „bűnbeesés" a felelős, ami a „külső, nemzetidegen", „elszánt bolsevik forradalmárok" „Nyugatra dobott csapatának műve" volt. Ugyanakkor a legnehezebb viszonyok közé került proletártömegek fölerősödött kaptializmusellenességét a „zsidó tőkés" és a „magyar munkás" ellentéteként, vagyis egy célirányosan elnagyolt látszati kép szintjén igyekezett tudatosítani. Hogy a „szociális téren bekövetkezhető újabb felforgatásoknak", de — a propaganda állítása szerint — a „bolsevizmus előiskoláját jelentő nemzetközi szociáldemokrata" befolyás térhódításának is útját állják, támogatták a különböző egyházak nevelő és karitatív tevékenységét, az újból fellépő kereszténységszocialista kísérleteket, a vagyonos osztályok segélyakcióit stb.

Közben persze lankadatlanul üldöztek minden progresszív erőt. A Bethlen—Peyer-paktummal szabályozott szűk politikai mozgástérben is zaklatták az osztályszervezeteiket védő szociáldemokrata dolgozókat. Különösen könyörtelenek voltak a kommunistákkal szemben. A KMP illegalitásban harcolt, és vezetőinek felfogása a társadalom alapvető kérdéseiről, a rendszer jellegéről, a párt soron levő és távolabbi feladatairól a moszkvai és a bécsi emigráció mélyreható elvi vitáiban formálódott. A munkásosztály helyzetét meghatározó összes tényező együttesen vezetett oda, hogy az ipari proletariátus változó nagyságrendű csoportjai az ellenforradalmi ideológiákkal szemben kiszolgáltatottabbak, védtelenebbek lettek.

Az úri osztályok a parasztság jómódú, középső és méginkább gazdag rétegeit demonstratív módon mint falusi szövetségeseiket kezelték. Valójában rájuk gondoltak, amikor a parasztot bölcsként, türelmesként, hűségesként, romlatlanként, őserejűként stb. emlegették. Emellett céltudatosan törekedtek arra, hogy kiterjesszék eszmei-ideológiai befolyásukat a parasztság szegényebb, sőt „mélyebben levő" agrárproletár rétegeire is. Rájuk csak mindenkori érdekeik szerint vonatkoztatták a maguk alkotta parasztkép eszményített vonásait. Ha a földről volt szó, az urak népszínművekből kilépett parasztideálja mindig „huncuttá", „sunyivá", „büdös paraszttá" korcsosult.

Igyekeztek a maguk javára kamatoztatni a hagyományos paraszti létben gyökerező erkölcsi és ideológiai konzervativizmust, a sok tekintetben szinte rendi viszonyokat tükröző szokásokat és tradíciókat is. Felhasználták a továbbélő feudális örökséget, amelyet a falu zárt világa — azért is, hogy nyomorúságát elviselhetőbbé tegye — számos elemében megőrzött. Ezekre a részben a hivatalos

eszmék közé is „beemelt" s ott átértelmezett paraszti értékekre gyakran hivatkoztak. Ideológiát építettek rájuk, s a rendszer szemléletét érvényesítve (például demagóg város-, illetve munkásellenes tartalommal) „csatolták vissza" azokat — egyebek között — kibocsátó forrásaikhoz. A követendő példának állított kényszerű paraszti türelem is hasonló (forradalom- és egyben munkásellenes) élt kapott. A föld utáni vágyat vagy éppen a földhöz kötöttséget pedig hamisan csengő, fennkölt szólamokkal valamiféle ősi és eredendő patriotizmus megnyilvánulásaként emlegették. A kommunista- és szovjetellenesség szítása érdekében módosították, felkarolták a parasztság egyes rétegeinek tudatában eltérő tartalommal és intenzitással ható, régi és újabb keletű balhiteket, előítéleteket, s mindezeket az egyházak papjai a kereszténység leplébe burkolva is közvetítették.

Falun is hatékony volt az antiszemitizmus, mert végső soron magában foglalta mindannak elítélését, ami a hivatalos ideológiák és elvárások szerint gyűlöletes volt. Terjesztését megkönnyítette, hogy a parasztság világnézetének, erkölcsi felfogásának, sőt egymással lényeges pontokon konfrontáló rétegtörekvéseinek is szinte kizárólag a keresztény vallás (vagy annak valamilyen irányzata, árnyalata) szolgált ideológiai forrásul, legáltalánosabb keretéül. A nagy hatalmú katolikus klérus pedig vitathatatlanul hegemóniát élvezett az iskolai és a népnevelés általános szellemének meghatározásában. Ápolta a keresztény hittételekből valójában nem következő antijudaista hagyományokat, amit a papság a parasztság tudati színvonalához igazítva közvetített. Az antiszemita ideológiát persze, végső soron materiális okok, a polgárosodásban megrekedt falu feszítő egyenlőtlenségei duzzasztották. Ennek egyik, ugyancsak a magyarországi kapitalista fejlődés sajátosságaival összefüggő jellegzetes tényezője volt, hogy a hiányzó „autochton" polgárság funkcióit a falvak többségében is a nagyobbrészt zsidó vallású kereskedők, kocsmárosok, iparűzők stb. látták el. Minthogy a polgári és a paraszti világ érdekütközései anyagi kapcsolataikban konkretizálódtak, azon kívül a falusi munkamegosztás meglehetősen hűen követte az egymás mellett jobbára elkülönítve létező hagyományos kultúrák együttesének törésvonalait, nem kellett különösebb erőfeszítés hozzá, hogy antiszemita tartalommal „töltsék fel" az elhúzódó agrárválság miatt egyébként is kiéleződött ellentéteket. Mindezekhez járult, hogy a falu nemcsak a feudális eredetű világi és egyházi mammutbirtok, hanem néhol a tőkés földbirtok kalodájától is szenvedett. A nagybirtokrendszer létezésére persze nehéz lett volna — a tőkés birtok viszonylag alacsony aránya miatt, de még az ún. zsidóbérletekre hivatkozva is — antiszemita magyarázatot adni. Ezért a kurzus más, szintén antikommunista, ellenforradalmi,

antiszemita propagandával kísért parasztfogó kísérletekkel próbálkozott: a siralmasan eredménytelen Nagyatádi-féle földreformmal és a „vitézek" telekalapítását aláfestő hazafias demagógiával. Ez azonban semmit sem enyhített a parasztság nagybirtokgyűlöletén, nem változtatott föld nélküli helyzetén.

A Tanácsköztársaság megdöntését követően a parasztság nagyrészt elszigetelődött; a társadalom többi részétől, mindenekelőtt az ipari proletárságtól tudatosan is távolították. Sok vonatkozásban zárt, „bekerített", csendőröktől sanyargatott világa maga is hordozta, termelte azokat a súlyos feszültségeket, amelyeket reális forradalmi, vagy akár csak demokratikus alternatíva híján nem lehetett feloldani. Ezek a konfliktusok ezért alapot teremthettek az ellenforradalmi ideológia behatolásához. Ezért kerülhetett rá sor, hogy az egyébként is eklektikus, a parasztság gondolkodásmódjához is alakítható ellenforradalmi eszmék — az adott történelmi, anyagi és tudati viszonyok között — fogadóképes közegre találjanak és funkcionálni tudjanak a parasztság bizonyos rétegeiben.

Az uralkodó osztályok az ellenforradalmi ideológia tartalmának „kibontásához", terjesztéséhez, tömeghatásának fokozásához kiaknázták az általuk finanszírozott, illetve ellenőrzött kommunikációs eszközöket, mindenekelőtt a jobboldali — vidéken többnyire különösen uszító hangú — sajtót. Nem kevésbé éltek azzal a lehetőséggel, amelyet a vezető értelmiségi csoportok konzervatív fórumai *(Napkelet, Magyar Szemle, Társadalomtudomány)* nyújtottak az ideológia eszmekörének megfogalmazására, kialakítására.

Az ideológia közvetítő csatornái között megkülönböztetett szerep jutott a nevelési és a művelődési intézményeknek és szervezeteknek: a kultúrfölény jegyében kiépített elemi iskolának, az egyetemeknek, a múzeumoknak, a könyvtáraknak, külföldön a Collegium Hungaricumoknak stb. Az iskolákban a „magyar imádsággal" indult a tanítás. Irredenta jelszavakkal, a „keresztény gondolatkör" szimbólumaival, archaikus külsőségekkel igyekeztek fokozni az ideológiai nevelés hatását. A paramilitáris cserkész- és leventeszervezetek, a „keresztényként" elkülönülő sportegyesületek az agresszív ideológiai ráhatás céljait is szolgálták. A KALOT-ot és a KALÁSZ-t a katolikus egyház irányította. Elsősorban a vallási buzgalmat ápolták, s annak révén harcoltak az „istentelen eszmék és hatalmak" ellen a parasztfiatalok körében. A külsőségeiben általában látványos, tömegeket mozgató egyházi szertartások — például az I. István relikviájaként számon tartott Szent Jobb tiszteletére rendezett körmenetek, a kegyhelyekre szervezett búcsújárások, Mária és a magyar szentek kultusza stb. — ebben a gondolatrendszerben ugyancsak a konzekvensen reakciós eszmék ébrentartását és mozgósítását szolgálták.

Az ellenforradalmi ideológiák kétségtelenül hatni tudtak, mert — bár demagóg módon és céllal — valós vagy valósnak feltüntetett érdekekre apelláltak. Frazeológiájuk sem volt ismeretlen vagy merőben új. Eklektikus mivoltukban alkalmasak voltak arra, hogy az egyébként eltérő kisebb-nagyobb társadalmi tömbök maguk teremtette ideológiájából is feltöltődjenek, merítsenek, persze a hatalmon levők szándékaitól korlátozott módon és mértékben. Így azt a megtévesztő látszatot keltették, hogy a különérdekek mintegy legitimizálódhatnak az össztársadalminak feltüntetett eszmékben és célokban.

Mindez messze kiható politikai konzekvenciákhoz vezetett. A minden ízében antiszociális, antidemokratikus társadalomban nehezítette a sokféle alávetettségtől szenvedő proletár forradalmi erők és természetes szövetségeseik egymásra találását, szerveződését. Tudati korlátokat emelt az egészséges társadalomkritikai gondolkodás elé. Egyoldalú, torz és hamis, a nemzetit a társadalmival szembeállító, szimplifikáló múltszemléletet, historizáló jelentudatot, végletesen irreális jövőképet közvetített, ami ellentmondott a társadalom objektív szükségleteinek, a valóságos nemzeti érdekeknek. Gátlástalanul szolgálta a progresszív erők és eszmék elnyomását, kirekesztését. Előmozdította a velük harcosan szembenálló ellenforradalmi, fasiszta törekvések térnyerését, az ilyen felfogások és nézetek széles körű terjesztését.

Az ellenforradalmi ideológiák eszmei előkészítői voltak mindazoknak a rendszer jellegéből szinte természetesen következő folyamatoknak, amelyek elvezettek a világkapitalizmus legagresszívabb, hatalommá szervezett fasiszta erőivel kötött tragikus szövetségig.

IRODALOM

Az e tárgykörhöz kapcsolódó kiterjedt hazai és nemzetközi irodalomból e helyütt a nagy forrásbázisú, a kutatási eredményeket korszerűen értékelő alkotásokat emeljük ki: Magyarország története. 8/1. köt. IV. fejezet. Főszerkesztő: *Ránki György*. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó 1978.; *Ormos Mária—Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919—1939. Kossuth Könyvkiadó 1976.

Hozzászólások a tanácskozás berekesztése előtt

Bojcsuk Vladimir: Messzemenően egyetértek Blaskovits elvtárs előadásával, koncepciójával és megállapításaival. Véleményem szerint nagyon is fontos, hogy meg tudjuk határozni, differenciált megközelítéssel, alapos elemzéssel, tudományos megalapozottsággal a Horthy-rendszer jellegét. Nem egyszerűen szóhasználatról van szó, hanem valóban a lényeget kifejező meghatározásról.

Égnek áll a hajam, amikor különböző hamis véleményeket hallok fiataloktól (nem 16–17 évesekről van szó, hanem kicsit idősebbektől). A Horthy-rendszer — mondják egyesek —, ez volt ám az állam! Ott mindenki félt, és rend volt. Egy másik nézet: nem volt fasiszta állam, keménykezű állam volt, kormányzóval az élen, még csak nem is királyság. S egy harmadik: egy szó sem igaz abból, amit írnak, hogy mit műveltek a zsidókkal Németországban és mit műveltek Magyarországon. Lehet, hogy voltak atrocitások, de az egész nem állja meg a helyét, egyszerűen nem igaz. Egy további nézet, ami engem különösen bánt: „A Horthy-hadsereg tisztjei, azok voltak ám a szakemberek! A mai tisztek egyáltalán nem értik a dolgukat." Ez már nem tréfa.

Az az érzésem, hogy mi átengedtük a magyar történelem, különösen a legújabb kori történelem árnyaltabb értékelését, de nem azoknak, akiket illet. Azok, akik történelemmel foglalkoznak, ezt művelik, ne sértődjenek meg, nem róluk van szó. Vagy: róluk is, rólunk is szó van. Rongyossá olvassák például Kádár Gyula könyvét: „A Ludovikától Sopronkőhidáig". Nos, nekem volt szerencsém találkozni vele a szabadkai katonai fegyház 55-ös cellájában. 1942 karácsonya előtt néhány nappal meglátogatott, városi bundában, egy ezredes kíséretében. Hadd ne mondjam el, mert nem ide tartozik, amit ott csinált. És le meri írni a könyvében, sőt Magyarországon ezt kiadják, hogy a kommunisták csak azért dicsekednek, hogy a DEF-en padra húzták őket, hogy előnyöket élvezzenek. Ez lenne valóban a magyar múlt differenciált értékelése? Tartok tőle, hogy nem. Mint ahogyan összemosunk más dolgokat is. Nincs kétféle halál. De nem igaz az, hogy a magyar katona, aki a Donnál elesett a szovjet golyótól, éppen

olyan halállal esett el, mint az a munkaszolgálatos, akit agyongyötörtek.

Szembe kell nézni a tényekkel! Éppen úgy, mint ahogyan szembenéztek a hollandok, szembenéznek ma a franciák Barbie bírósági ítélete kapcsán, ahogy szembenéznek a norvégok, a dánok stb. És nem félnek ettől. Egyszer kimondták, szembenéztek vele, lezártak egy korszakot, és továbbmennek. Nálunk mindig észre fogják venni, hogy valamit eltitkolunk, hogy valamit nem jól mondunk. Mondjuk hát ki, hogy ez az állam fasiszta állam volt, és vonjuk le ebből az összes következtetést.

Nincs kétféle halál. Ám azok, akiket Sátoraljaújhelyen agyonvertek, nem ugyanúgy haltak meg, mint akik a Horthy-rendszertől más valamilyen módon szenvedtek.

Befejezésül Harsányi elvtársnak szeretnék valamit mondani. Nem lehet szenvedélymentes az én generációm. Nem képes szenvedélymentesen történelmet tanítani. Vagyis: a 192 000, Spanyolországban meggyilkolt elvtársnak a terhét még fogjuk viselni egy ideig. Majd 50—60 év múlva talán lehet higgadtan történelmet tanulni. Akit a csendőrök pofoztak, az a magyar paraszt, annak hiába fogod azt mondani, hogy a Horthy-rendszert differenciáltan kell értékelni, az mindig emlékezni fog a meggyaláztatására, ameddig él. Ő is, még a fia is.

Ezért értettem egyet Blaskovits elvtárs előadásával. Nagyon kérem azokat, akiken ez múlik, az elnökségben ülő elvtársakat, a tanszékvezetőket, azokat, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak: menjünk át ellentámadásba ezen a téren.

Kerti Zsuzsa: A tanácskozás vitájához mint marxista oktató, mint propagandista kívánok szólni. A téma időszerűségét — ezen nemcsak a neofasizmussal összefüggő kérdéseket értem, hanem az ún. klasszikus fasizmus vitatott kérdéseiben való állásfoglalást is — több tényező indokolja, amelyek szükségessé teszik, hogy a több mint húsz éve tartó vitában — elsősorban annak magyar vonatkozásában — marxista állásfoglalás szülessen.

A hosszúra nyúló vitának szükségszerű velejárója, hogy a tankönyvekben a Horthy-rendszer jellegéről annyiféle értékelés található, ahány tankönyvünk van. Mivel nemcsak a marxizmust tanulók, hanem a marxizmust oktatók körében is nemzedékváltásra került sor, ma már nemcsak a fiataloknak, de a harminc éven felüli nemzedéknek is ugyanolyan történelem a szocialista jelenünket közvetlenül megalapozó időszak, mint a Horthy-rendszer.

Nem kívánom kizárólag a Horthy-rendszer jellegéről alkotott eltérő álláspontok hatásának tulajdonítani azt a tényt, hogy a fiatalok többsége az ún. Rákosi-rendszert is valamiféle fasiszta diktatú-

raként fogja fel. Ehhez a sajnálatos jelenséghez az új nemzedékek történelmi, politikai tapasztalatlanságán kívül hozzájárulnak történelemoktatásunk közismert hiányosságai, többek között természetesen az ötvenes évek bonyolult időszakának tisztázatlansága és az oktatók bizonytalansága e témában. Zavart okoznak a Horthy-rendszer megítélésében az utóbbi években megjelent egyes irodalmi alkotások, publikációk, visszaemlékezések, tévéadások is.

Felmerül a kérdés, vajon milyen valós vagy vélt érdekek játszanak szerepet abban, hogy megszépítsük a múltat? A „minek nevezzelek?" kérdésének eldöntése a Horthy-rendszert illetően egyre égetőbb, a marxizmusoktatás egyik kulcskérdése, nemcsak az osztályszemlélet alakítása, hanem az egész politikai tudat szempontjából is.

Az, hogy egy korszakot vezető személyiségének nevével fémjelzünk, ahogy ezt a Horthy-rendszer esetében tesszük, nézetem szerint eleve elősegíti az osztályálláspontot nélkülöző szemlélet kialakulását.

A Horthy-rendszer jellegének osztályálláspontú eldöntéséhez ma is alapot nyújt a Komintern VII. kongresszusának határozata. Kétségtelen, hogy Dimitrov — illetve korábban a KI XIII. plénuma — elsősorban a németországi fasizmusból vonhatott le általános következtetéseket. Ez azonban nem jelenti, hogy más országokban, így Magyarországon, nem volt fasizmus. Ezen az alapon azt is megkérdőjelezhetnénk, hogy volt-e valahol is — különösen Magyarországon — kapitalizmus, Marxék klasszikus példáján, Anglián kívül?

A KI VII. kongresszusa nemcsak a fasizmus általános jellemzését adta. Dimitrov a zárszóban felhívja a figyelmet: „A fasizmus semmiféle általános jellemzése — bármilyen helyes legyen is az önmagában véve — nem mentesít bennünket attól, hogy a fasizmus fejlődésének sajátosságait s a fasiszta diktatúra különböző formáit az egyes országokban és a különböző időszakokban kontkrétan tanulmányozzuk és számon tartsuk. Minden országban meg kell vizsgálni, ki kell kutatni, meg kell találni a fasizmusban azt, ami benne nemzeti sajátosság, nemzeti különlegesség . . ."[1] Úgy vélem, hogy csak olyan vizsgálat, kutatás alapozhatja meg a marxista állásfoglalást, amely feltárja az általános mellett a nemzetit is a fasizmus hatalomra jutásának okai között, a rendszer osztályjellegében, bázisában és ideológiájában, a hatalom gyakorlásának módjában.

Érvényes-e Magyarország esetében is a fasizmus hatalomra jutásának a KI VII. kongresszusán megfogalmazott egyik döntő oka? Az, hogy a fasizmus „. . . a burzsoáziának a gyengeségét tükrözi,

[1] *Georgi Dimitrov:* Válogatott cikkek és beszédek. Szikra 1952. 135. old. (Kerti Zsuzsa írásban nyújtotta be hozzászólását.)

amely retteg a munkásosztály harci egységének megvalósításától, és már nem tudja a tömegek feletti diktatúráját fenntartani a polgári demokrácia és a parlamentarizmus régi módszereivel"?[2]

Németországban ezt a helyzetet a kapitalizmus általános válsága talaján kibontakozó gazdasági világválság idézte elő; Magyarországon pedig az, hogy a Tanácsköztársaságot csak külső, imperialista segítséggel tudták leverni. A magyar uralkodó osztályok — amelyekben 1918 és 1919 történelmi tapasztalatai egy nemzedéken belül halmozódtak fel — osztályuralmukat nemcsak a proletárforradalomtól, hanem egy polgári demokráciától is veszélyeztetve látták. Nemcsak okuk, hanem kezdetben a nyugati hatalmak segítségével lehetőségük is adott volt osztályuralmuk diktatórikus rendszerének megvalósítására.

Diktatúra és diktatúra között különbség van — állapították meg helyesen a tudományos tanácskozáson. Milyen jellegű tehát a Horthy-diktatúra? Egy rendszer lényegét a hatalom jellege határozza meg, és nem a hatalom gyakorlásának módja, bár ez utóbbinak fontos szerepe van a társadalmi hatalom érvényre juttatásában. A fasizmus nemcsak új államformát hozott létre, hanem a hatalom új fajtáját is a burzsoá államban: a finánctőke „leg"-jeinek a diktatúráját. Véleményem szerint a KI-nek ez a megfogalmazása kiindulópontul szolgálhat a Tanácsköztársaság utáni hatalmi viszonyok s ezzel a Horthy-rendszer jellegének megítélésében is. Az, hogy a magyarországi finánctőke összefonódott a nagybirtokos arisztokráciával, s hogy a hatalom gyakorlásában hol kisebb, hol nagyobb szerephez jutottak a középrétegek képviselői, az a magyarországi kapitalista fejlődés sajátosságaiból, valamint a Tanácsköztársaság után kialakult erőviszonyokból ered, de nem változtat a hatalom osztályjellegén.

Megkérdőjelezheti-e a Horthy-rendszer fasiszta jellegét az, hogy a hatalmon levő osztályok kénytelenek voltak fenntartani a liberalizmus látszatát? Erre a kérdésre Dimitrov is válaszolt: „... ahol a fasizmusnak nincsen kiterjedt tömegbázisa, és ahol magának a fasiszta burzsoáziának a táborában elég erős az egyes csoportok egymás elleni harca, a fasizmus nem szánja rá magát rögtön, hogy megszüntesse a parlamentet, és a többi burzsoá pártnak, valamint a szociáldemokrata pártnak bizonyos legalitást hagy meg." Magyarországon is ez történt. A nemzetközi és a belső osztályerőviszonyok rákényszerítették a magyar uralkodó osztályokat a demokratizmus látszatának fenntartására. 1921-től a különítmények terrorját az intézményesített terror váltotta fel. Míg 1919—1921 között kommunisták és baloldaliak ezreit gyilkolták meg minden törvénykezés

[2] Ugyanott, 41. old.

nélkül, az 1921. III. tc. értelmében ezt a gyakorlatot törvényerőre emelték, azaz törvényen kívülinek nyilvánították a Kommunisták Magyarországi Pártját „emberestől és eszméstől".

Az MSZDP-vel kötött paktummal pedig jelentősen korlátozták a forradalmi ellenzék szerepét betölteni amúgy sem képes, de mégis legális munkáspárt hatókörét és tevékenységét. Európa legreakciósabb választási rendszerével — a visszaállított felsőház összetételével és szerepével, a széles kormányzói jogkörrel — pedig biztosították, hogy a parlament valóban csak „látszat" legyen.

Nem kívánom felsorolni a magyarországi fasizmus embert megalázó és embertelen gaztetteinek közismert tényeit, de nem szabad megfeledkeznünk róluk! Az „alkotmányos" fasizmus által kikövezett úton masíroztak be hazánkba oly könnyedén a német fasiszták, s így váltunk — még ha ez ma sérti is nemzeti öntudatunkat — a „tipikus" fasizmus utolsó kiszolgálójává.

A vitában jogosnak tartom azokat az észrevételeket, javaslatokat, amelyek a fasizmus komplexebb, elemzőbb vizsgálatára hívják fel a figyelmet. Ugyanakkor az újat adás igénye, a tudományosság, a korszerűség, a sematizmus elleni harc nem jelentheti, hogy minden korábbi elméleti és politikai állásfoglalást el kell vetni.

ERÉNYI TIBOR

Zárszó

A hitleri hatalomátvétel 50. évfordulója ismételten és nagy nyomatékkal irányítja rá a figyelmet a fasizmus sokrétű problémájára. Nem mintha a történészek eddig nem vizsgálták volna. Elég itt arra emlékeztetni, hogy már 1971 áprilisában ugyanebben az épületben vita folyt erről a témáról, vagy megemlíteni azt, hogy az elmúlt évtizedben nem egy magyar szerző tollából értékes és érdekes fasizmustörténeti tanulmányok jelentek meg. Derekasan kivették részüket a munkából ennek az ülésnek az előadói is. A mostani tudományos ülésszak ugyancsak a történeti kutatás fejlődésének a bizonyítéka. Természetesen ülésszakunk résztvevőin kívül is vannak számosan olyanok, akik időtálló történeti munkákkal jelentkeztek. Jó néhány éve külön tanácskozás ült össze annak a kérdésnek a megvitatására, vajon milyenek az egyetemes történeti kutató- és feldolgozó munka magyarországi lehetőségei. Az azóta eltelt időszak termése és nem utolsósorban éppen a fasizmustörténeti feltáró és publikációs tevékenység meggyőzően bizonyítja, hogy ha jól választják meg a témakört — s ilyen a fasizmus története is —, megvannak az ilyen jellegű hazai kutatómunkának a lehetőségei. Célszerű azokat az egyetemes történeti témákat előtérbe helyezni, amelyeknek Magyarország történetére, mondhatni, közvetlen hatásuk volt. Ezt a közvetlen, tragikus hatást a fasizmus esetében aligha lehetne elvitatni.

Ha tovább vizsgáljuk az elmúlt évtized jelenségeit, akkor nemcsak az előrehaladás tűnik a szemünkbe. A kiterjedt tudományos vizsgálódások ellenére azt látjuk, hogy a téma ábrázolása az oktatásban, az ismeretterjesztésben, de néhány — nem kifejezetten fasizmustörténeti — szakmunkában is egysíkú, mondhatni szimplifikáló. Márpedig a didaktikai szempontok a leegyszerűsítést legfeljebb csak magyarázzák, de aligha indokolják. Egyes vonatkozások bemutatása kiváltképpen hiányos. Áll ez talán mindenekelőtt a fasizmus ideológiájára, tehát arra a témakörre, amellyel mostani tudományos ülésszakunk meglehetősen részletesen foglalkozott. Felvetődik a kérdés: általában milyen jellegű fogyatékosságok mutatkoztak meg a munkában? Mindenekelőtt indokolt a számunkra,

marxisták számára elfogadhatatlan fasizmuskoncepciók körültekintő bírálata. Mert vannak bírálni való koncepciók. Aligha fogadható el például számunkra a fasizmus „alternatív forradalomként" történő ábrázolása, amely természetszerűleg magában foglalja a forradalom—ellenforradalom ellentétpár marxista elvének a tagadását. Ennek a nyugati történetírásban honos felfogásnak az elutasítása azonban nem jelenti azt, hogy képviselőit fasisztabarátoknak minősítsük, vagy hogy a fasizmust tudatosan rehabilitáló szándékokat vessünk a szemükre. (Most azokról a mániákus vagy fenegyerekeskedő, rosszhiszemű szerzőkről nem beszélek, akik például Hitlert mentegetik vagy magasztalják. Szerencsére nincsenek sokan.) Inkább arról van szó, hogy az osztályviszonyok marxista elemzésének hiánya szinte automatikusan elvezethet egyes folyamatok történetileg nem igazolható bemutatásához.

Az „alternatív forradalommal" kapcsolatos nézetek nem indíthatnak bennünket ellenkező előjelű és ugyancsak vulgarizáló túlzások elfogadására vagy azok történeti igazolására még akkor sem, ha marxista szemléletű munkákban jelentkeztek vagy jelentkeznek. Tudjuk, hogy a nemzetközi kommunista mozgalom szempontjából milyen káros volt az a felfogás, amely kizárólag a burzsoá osztályuralom tényét hangsúlyozta, s nem helyesen értelmezett agitációs célzattal elmosta a különbséget a fasizmus és a polgári demokrácia között. Aligha kell figyelmeztetni e felfogás antimarxista jellegére. Marx és Engels a fasizmusról természetesen még nem beszélhetett, hiszen az imperializmus korszakának jelenségéről van szó, konkrétabban olyan jelenségről, amely a két világháború közötti időszakban fejlődött ki, és így elsősorban ehhez az időszakhoz kötődik. De vajon nem foglalkozott-e eleget Marx és Engels a polgári demokrácia kérdésével, nem hangsúlyozta-e kellően ennek mind a negatív, mind pedig a relatíve pozitív vonásait? Vajon Engels élete alkonyán, a múlt század kilencvenes éveinek első felében nem elsősorban arra figyelmeztetette-e a nemzetközi szociáldemokráciát, hogy mindenütt, ahol ez még nem valósult meg, törekedjék mindenfajta militarista és konzervatív autokratizmussal szemben polgári demokratikus viszonyok kialakítására? Nem intett-e vajon Marx és Engels számtalan esetben — például a franciaországi vagy a németországi események kapcsán — arra, hogy a munkásmozgalomnak fontos feladata a polgári demokratikus vívmányok védelme mindenfajta katonai fenyegetéssel és kalandorkodással szemben? Nem fogadták-e gyanakodva a polgári demokrácia jobboldali kritikáját, még akkor is, ha valós elemeket is tartalmazott?

Az említettekkel összefüggésben vetődik fel a bonapartizmus problémája, amely a fasizmussal foglalkozó történeti munkákban is nagy szerepet kapott. Marx és Engels természetesen tudatában

volt annak, hogy a magát osztályok felettinek feltüntető bonapartista uralom sem első, sem pedig második változatában nem volt hagyományos autokratizmus. Elismerte a napóleoni időszak jelentőségét a tőkés fejlődés kontinentális útjának szabaddá tétele szempontjából, élesen bírálta azonban a hódító politikát és még élesebben III. Napóleonnak a polgári demokratizmus elfojtására irányuló, a birtokos osztályok érdekeit érvényesítő diktatúráját. De nemcsak a marxista történetfelfogással, hanem a jól átgondolt politikai célszerűséggel is ellentétben állt a fasizmus és a polgári demokrácia közötti különbségek elemzésének elhanyagolása. Ezzel kapcsolatban felvetődik — és erről az előadásokban is volt szó — mind a kommunista pártok, mind a szociáldemokrata pártok viszonylatában, bár más és más súllyal, a történeti felelősség kérdése is.

S itt eljutunk a tanulságokhoz: a munkásegység, az antifasiszta népfront kialakítása a fasizmus elleni küzdelem során nélkülözhetetlen volt. A nehézséget azonban az okozta, hogy az új történelmi helyzet viszonylag gyorsan alakult ki, s így a munkáspártok politikai irányvonalának módosításához nem volt elég idő, legalábbis Németországban nem. Így a munkásmozgalom fáziskésésbe került; a jó felismerések realizálására már alig volt lehetőség. Ami a kommunista mozgalom „átállását" illeti, gondoljunk csak arra, hogy például az antifasiszta népfrontpolitika mennyire más szemléletet és módszereket igényelt, mint a közvetlen proletárdiktatúra kivívására irányuló korábbi küzdelem. S mit jelentett ebben a helyzetben a munkáspártok éles szembenállása! Csak örülhetünk annak, hogy ülésszakunkon mind a nemzetközi kommunista, mind pedig a szociáldemokrata mozgalom tevékenységéről, megnyilatkozásairól képet kaphattunk. Az utóbbinak a nagy felelősségét nem a részrehajlás emelteti ki velünk, hanem a szociáldemokrácia erős hatalmi pozícióinak a mérlegelése. Hiszen az SPD az egész weimari időszakban kormánypártként működött! Az egymással küzdő, egymást kölcsönösen lefasisztázó két munkáspárt mögött a hatalmat megragadó hitlerizmus örök történeti mementó marad.

Érdekes volt az ülésszakon hallani, hogy a hitleri hatalomátvételt a munkáspártok helyes politikája sem gátolhatta volna meg — ezek egyébként együttesen sem alkottak többséget a Reichstagban —, mert a végrehajtó hatalom, a fegyveres erő a nácik felé hajlott, a burzsoázia zömével együtt. Hozzátenném, hogy talán 1932 nyaráig még voltak bizonyos lehetőségek. Figyelemre méltó a harmincas évek német választásainak itt elhangzott elemzése is. Eszerint a válságból, a munkanélküliségből elsősorban a hitleristák profitáltak. Visszatérve általában a munkáspártokhoz: nagyon idokolt az a figyelmeztetés, hogy a szociáldemokrácia egészét nem azonosíthatjuk a jobbszárnnyal, hiszen centrum és baloldal is létezett. Több fi-

gyelmet érdemelnek az 1934. februári bécsi események is. A szociáldemokraták — bár sikertelenül — fegyvert fogtak az ausztrofasizmus ellen. Otto Bauer elméleti és politikai tevékenysége külön méltánylást igényel.

Az „alternatív forradalom" említett felfogásával rokon az a nézet is, amely a fasizmus lényegét éppen a tömegmozgalomban látja. A fasizmust és a tömegmozgalmat nem azonosíthatjuk minden további nélkül egymással. Hiszen, mint többször szó esett róla itt is, és az irodalomban is, a fasizmusnak mint új tipusú diktatúrának számos más megkülönböztető jellemvonása is van. Nem szólva arról, hogy aligha minősíthető tudományos módszernek, ha megfelelő osztályelemzés nélkül általában „tömegmozgalomról" beszélünk. Mégis, a fasiszta jellegű tömegmozgalmak elemzésének az elhanyagolása mind elméletileg, mind pedig politikailag ugyancsak súlyos következményekkel járt. Annak, hogy kezdetben sem a nemzetközi kommunista mozgalom, sem a szociáldemokrácia, sem a polgári demokratizmus, sem a sok szempontból az egyházakhoz kötődő vallási konzervativizmus — jóllehet lényegében antifasiszta volt — nem ismerte fel a fasiszta fenyegetés valódi dimenzióit, az volt az oka, hogy nem fordított elég gondot a tömegbázis és a fasiszta tömegmozgalmak elemzésére. Mellesleg én magam sem általában, sem Magyarország vonatkozásában nem minősíteném a tömegbázist gyengének. Külön kérdés — erről is joggal esett szó —, hogy a hatalomra törő fasizmus nem mindenben azonos a hatalomra került fasizmussal. Ezt jelzik a fasiszta mozgalmakban a hatalom megragadását követően támadt konfliktusok.

Ha el akarjuk kerülni a buktatókat, a mulasztásokat, az eddiginél sokkal szélesebb körben kell foglalkoznunk a fasizmussal mint jelenséggel; és nemcsak a tudományos munkákban, amelyekben ez a követelmény sok szempontból már megvalósult, hanem az oktatásban, az ismeretterjesztésben, a propagandában is. Jól tudjuk, hogy a fasizmus európai előretörése milyen szerves kapcsolatban van a nagy gazdasági válság itt is sokoldalúan elemzett folyamatával. Az ezzel foglalkozó mai előadás is fontos összefüggésekre mutatott rá. De ezzel nem elégedhetünk meg. Mint előadónk találóan mondta: „Az egytényezős magyarázat nem magyarázat." Éppen a legutóbbi történeti irodalom világította meg a fasizmus és általában a gazdasági-társadalmi elmaradottság összefüggéseit; továbbá azt a tényt, hogy a fasizmus kibontakozásának jórészt az úgynevezett európai periféria volt a színtere. Azt látjuk, hogy a fasizmusok (eltekintve a Quisling-rendszerektől) mindenütt kiélezett osztályküzdelmek nyomán kerültek hatalomra, olyan országokban, amelyekben stabil polgári demokratikus struktúra nem alakult ki.

Korábban némelykor olvashattunk olyan szipmlifikáló okfejté-

seket is, hogy a fasizmus az imperializmus korában a tőkés fejlődés mindenütt fenyegető és szinte szükségszerű velejárója. Velejárója, de nem szükségszerű. A tőkés fejlődés élén haladó országokban, amelyekben a polgári demokratikus rendszer már a korai polgári forradalmak időszakában kialakult, sehol nem tudtak a fasiszta mozgalmak jelentősebb teret nyerni. Ezzel szemben a fejlődésbeli lemaradás és a gazdasági válság sokkhatása mellett — erre az irodalom és a mostani ülésszak is bőségesen felhívta a figyelmet — igen nagy szerepe volt a nemzetiségi kérdésnek, több helyen szinte a nemzetté válás folyamatának, a nemzeti állam kiformálódásának. Szembetűnő mindenekelőtt az első világháborút lezáró Párizs környéki békerendszer kérdése és felelőssége. Hitlernek és pártjának nem utolsósorban az adott erőt, hogy Versailles-tól kezdve hosszú éveken át folyamatosan megsértették a tényleges német nemzeti érdekeket. De nyilvánvaló a nemzeti kérdés szerepe a fasiszta mozgalmakban a „győztes" Olaszországban vagy éppenséggel a vesztes vagy esetleg győztes, de győzelmüket a fejletlen gazdasági és társadalmi struktúra következtében megemészteni nem tudó kisebb közép- és kelet-európai országokban. Horthyék is nehezen képzelhetők el Trianon nélkül. Ilyen körülmények között vált az úgynevezett „nemzeti jelleg" a túlhajtott nacionalizmus, a sovinizmus a fasizmus általános ismérvévé.

Azok a tényezők, amelyek a fasiszta mozgalmak kibontakozásában közrejátszottak, egyben bizonyos mértékig meghatározták magának a fasizmusnak az ideológiáját is. Nagyon is indokolt „ideológiáról" beszélni, mert itt van mit pótolni. Általában is, de a korai hazai történetírásra kiváltképpen vonatkoztatható az a nem teljesen megalapozatlan vád, hogy elmulasztottuk az ideológiai kérdések elemzését. A fasiszta ideológia egyes elemeinek a felvázolásánál jórészt sztereotípiákkal találkozunk, nemcsak a tankönyvekben, a különböző tananyagokban, de némely történeti munkában is. Voltak olyan nézetek, amelyek szerint csak jelszavak vannak, fasiszta ideológiáról nem lehet beszélni. Ülésszakunk — és főleg az utóbbi évek irodalma — jelentős részben pótolta ezt a mulasztást. A szerzők, illetve az előadók rámutattak az elméleti-politikai gyökerekre. Láthattuk, hogy milyen funkciói vannak a fasiszta ideológiában az irracionalizmusnak, az ösztönösségnek, a túlhajtott biologizálásnak, a „Blut und Boden" eszméjének, a faj mítoszának. Tudománytalan, rendező elv nélküli elméletekről van szó, amelyekben azonban — és ezt ne feledjük — tényleges kívánságok, óhajok és vágyak fogalmazódtak meg; s éppen ezért voltak olyan mérhetetlenül veszélyesek. Mindehhez járult a ténylegesen stabil értékek — a munka, a hősiesség, a család, a kollektivitás — stb. hangoztatása — persze a „völkisch" értelmezés különböző formái-

ban. Felhasználták a fasiszták a századforduló szellemi élete nem egy rangos képviselőjének munkásságát, saját törekvéseikhez igazítva. Lukács György — ma már így látjuk — a negyvenes évek végén túlságosan is kiszélesítette azoknak a körét, akik a fasizmus szellemi előfutárainak vagy — a későbbiekről szólva — a fasizmussal szellemileg érintkezőknek tekintendők. Mindazonáltal sok igazság van megállapításában. „Nietzsche és az őt követő neves polgári gondolkodók egész sora nélkül nincs fasiszta ideológia. Hitlerék szellemileg semmi újat nem hoztak létre, csak demagógikusan felhasználták az imperialista idő valamennyi reakciós gondolkodóját."

Nietzsche természetszerűleg nem felelős a hitlerizmusért. Tevékenységének, mint a magyar irodalomtörténetből is ismert, számos pozitív vonása volt; mégsem tekinthető véletlennek, hogy életművét a hitleristák felhasználhatták. Gondoljunk csak az „Übermensch" elméletre, a „veszélyes élet" hirdetésére stb. Ezen a területen sem lehet általánosítani, az egyes kérdéseket a maguk konkrétságában kell megvizsgálni.

Sok szó esik a fasizmus dimitrovi definíciójáról és annak alkalmazhatóságáról. Az elhangzottak alapján is meg lehetünk győződve ennek a meghatározásnak az érvényéről. Néhány kérdést azonban ezzel kapcsolatban is érdemes felvetni. Sok helyütt a dimitrovi meghatározás vezérmondata mintegy összefüggéseiből kiemelten olvasható, és a kérdés kifejtése során elsikkadnak Dimitrovnak — ülésszakunkon idézett és elemzett — további megjegyzései a fasizmus típusainak külön is elemzendő változatairól, általában a fasizmus különböző megjelenési formáiról. Így azután a dimitrovi meghatározás túlságosan merevnek tűnhet, jóllehet egyáltalában nem az, ha a beszédet a maga egészében vesszük szemügyre. Nem feledkezhetünk el arról sem, hogy Dimitrov szavai 1935 kora őszén hangzottak el. Ekkor még sok minden hátra volt, mindenekelőtt a második világháború borzalmas hat éve. Még azt lehetett remélni, hogy a német munkásmozgalom, a német haladó erők maguk fognak véget vetni Hitler uralmának. Micsoda keserves csalódás! 1918 novemberében, amikor kitört a német forradalom, II. Vilmos hadseregei mindenütt meghódított területeken álltak. Ezzel ellentétben 1945 tavaszán ilyesmiről szó sem volt. Hitler fegyveres erői, miután az európai kontinens jelentős részét meghódították, majd visszaszorították őket Németországba, erőteljesen védekeztek. Az antifasiszta koalíció világméretű erőfeszítések eredményeként érte el, egyáltalában nem gyorsan és könnyen, a győzelmet. A történettudomány aránylag keveset foglalkozott azzal, hogy mi volt az oka a fasizmus ellenálló erejének. Tragikus történelmi paradoxon, hogy az a Németország, amelytől forradalmárok több nemzedéke az eu-

rópai történet megújítását remélte, a nem várt barbár ellentámadás kiindulópontjává és bázisává vált. „A népet vagy terrorizálni kell, vagy fanatizálni" — mondja Illyés egyik drámájának hőse. Nos, a nácik e két követelményt egyszerre és vészesen nagy hatással teljesítették.

S itt előkerül a fasizmus és a vele szemben álló szocialista munkásmozgalom egymásra irányuló hatásának viszonylag kevéssé vizsgált kérdése. Örülök, hogy ez a vitában felvetődött. Ismeretes, hogy elsősorban talán az olasz és a német fasizmus mint mozgalom kísérletet tett a szocialista munkásmozgalom eszköztárának részleges kisajátítására elnevezésekben, frazeológiában, hatásos demagógiával ötvözötten. Gondoljunk csak akár a magyarországi nyilaskeresztes mozgalomra. A költő, József Attila, már korábban is látta az effajta jelenséget. Olvassuk el megdöbbentő sorait: „És vigasztald meg, ha vigasz / a gyermeknek, hogy így igaz. / Talán dünnyögj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét."

Érdemes lenne azt is tanulmányozni, hogy a munkáspártok korábbi szavazói vagy éppenséggel aktivistái közül hányan csatlakoztak a későbbiekben a győzelmes fasisztákhoz. Általában úgy tűnik, hogy az egykori választók közül — beletörődve a helyzetbe — nem kevesen. Németországban közel hatmillió volt csak a kommunista választók száma! Olyan említésre méltó kommunista vagy szociáldemokrata vezetőről azonban alig tudunk, aki fasisztává vált volna. (Mussolini pályafutása ebből a szempontból speciális.) Olasz—francia viszonylatban mindenesetre feltűnő, hogy nem is egy korábbi anarchoszindikalista vált fasisztabaráttá vagy éppenséggel fasisztává. A történelemben sokszor volt rá példa, hogy mindenfajta rend ádáz, ifjú ellenségei élemedettebb korukban a legrosszabb formájában találtak rá a rendre. Magyar viszonylatban az eddigiekhez hasonló jelenségekre úgyszólván nincs példa. Arra azonban van, hogy egyesek a szociáldemokrata pozíciót feladva erősen jobbra csúsztak. Az okok meglehetősen világosak: az SZDP ismert mulasztásai, a húszas—harmincas évek ugyancsak ismert légköre stb. S ha már itt tartunk, nem tekinthetünk el a harmincas évek végét, sok szempontból még a negyvenes évek elejét is jellemző gazdasági konjunktúrától. Ekkor történt, hogy a hadseregek létszámának nagymérvű megemelésével, a nem jelentéktelen műszaki fejlődéssel megszüntették a munkanélküliséget. Ennek jelentősége, a közhangulatra gyakorolt hatása még 1945 után is megmutatkozott.

A továbbiakban felvetődik a Horthy-rendszer jellegének az ülésszakon lényegében helyesen érintett kérdése. A két világháború között Magyarországon elsődlegesen nagybirtokos—nagytőkés érdekeket képviselő, támogató ellenforradalmi diktatúra volt hatalmon. Tudjuk, most is szó esett róla, hasonló volt a helyzet más

szomszédos országokban is. Az autokratikus és fasiszta jellegű kormányzatoknak létezett — akárcsak Magyarországon — nemcsak baloldali (tehát szociáldemokrata, polgári liberális—polgári demokrata), hanem szélsőjobboldali, a totális fasizmus megvalósítására törő, a hagyományos konzervativizmussal ugyancsak szemben álló ellenzéke is. Magyarországon a kormányzat képviselői saját hatalmuk és a meglevő osztályviszonyok fenntartása érdekében az ellenzéket általában szívesebben látták a szélsőjobb, mintsem akár a mérsékelt baloldalon, s ennek azután meg is lettek a maga következményei (gondoljunk a nyilasok előretörésére, majd 1944 októberében a hatalomátvételükre). Arról, hogy milyen elméleti-politikai elemek, jellemvonások érvényesültek a magyarországi ellenforradalmi rendszerben, ezúttal nem szükséges részletesen beszélni. Ezt az előadások is érintették, csakúgy, mint azt a másik problémát, hogy annak idején a munkáspártok miként igyekeztek megbirkózni az ellenforradalmi diktatúra elemzésének nehéz feladatával. A fentiek alapján úgy vélem, hogy óvakodni kell az egyszerűsítésektől. Nem lehet egyenlőségjelet tenni Horthy és Szálasi rendszere közé, s magán a Horthy-rendszeren belül is látni kell elsősorban a különböző periódusokat átfogó hasonlatosságokat, de az eltéréseket is. (Az ismert sajátosságok: a parlament nem teljesen formális szerepe, az SZDP legalitása, a finánctőke viszonylagos gyengesége, angol—amerikai orientációja stb.) Semmi esetre sem helyes valamiféle polgári demokratikus szisztémának felfogni az ellenforradalmi rendszert. Ez ellen éppen Horthyék tiltakoztak volna a leghevesebben. De afféle, a magyar viszonyoknak megfelelő nemzeti kormányzatnak sem, tekintettel a rendszer közismerten lehangoló, szinte mindenki által bírált teljesítményére (kommunista bírálat, szociáldemokrata kritika, a polgári demokraták és a népi írók stb. ellenvetései). Mind a túlzó, mind pedig a rehabilitáló-mentegető szándékokat elvi alapon el kell utasítani! A két világháború közötti időszakban temészetesen nem állt meg az élet Magyarországon. Voltak — nem a rendszer jóvoltából — a fejlődésnek előremutató vonásai is. Elég csak annyit megemlíteni, hogy ebben az időszakban vált az ország agrárországból agrár-ipari országgá. Ennek a folyamatnak és következményeinek bemutatása, a gazdasági, műszaki, kulturális eredmények felsorakoztatása természetesen még nem jelenti a rendszer mentegetését.

Nos, a rendszer jellegéről. Megnéztem a használatban levő, a hetvenes-nyolcvanas években készült tananyagokat. Szerintem helyesen foglalnak állást. Lényegében — különböző stiláris eltérésekkel — *fasiszta jellegű ellenforradalmi diktatúráról* szólnak. Ez elfogadható, bár — mint már korábban erre egyes szerzők rámutattak — kissé általános jellemzés. Valóban: ellenforradalmi rend-

szerről volt szó, amely mind a polgári demokratikus, mind pedig a szocialista forradalommal szemben állt, mely az erőteljesen jobboldali reakciós végrehajtó hatalom itt is említett túltengése folytán ténylegesen *ellenforradalmi diktatúra volt, a fasizmus nem egy fontos jellemzőjével.* (Ezek a jellemzők a huszonöt éves időszakon belül váltakozó intenzitással érvényesültek.) Ami a rendszer ideológiai elemiről, politikájáról itt elhangzott, azzal egyetérthetünk.

A rendszer és az államapparátus mentegetését nem fogadhatjuk el; nem feledkezhetünk el a nyilas hatalomátvétel Horthyt is terhelő gyászos történetéről, de arról sem, hogy voltak antihitlerista, háborúellenes meggondolások, „kiugrási törekvések", és a „totális fasiszta" irányzatokkal szemben megmutatkozott bizonyos, nem jelentéktelen ellenállás. Egészen 1944. október 15-ig nem sikerült a vitathatatlanul, száz százalékosan fasiszta erőknek felülkerekedniük — és ekkor is csak közvetlen német támogatással. Ez a polgári demokrácia és a szocializmus erőinek adott bizonyos lehetőséget. Figyelembe véve az ellenforradalmi rendszer 1919-es hatalomra jutásának „külső" körülményeit és azt a segítséget, amit Horthyék kommunistaellenességük folytán az antanthatalmaktól kaptak — itt aligha kell hangsúlyozni, hogy a kormányzat bírálata nem jelenti a nép elmarasztalását.

Nagyon is helyénvalónak tartom, hogy külön előadás foglalkozott Latin-Amerika kérdéseivel. Persze, a neofasizmus veszélyét sehol sem szabad lebecsülni. A tapasztalatok azt mutatják, hogy Európában a második világháború után sehol sem sikerült a fasizmust tömegerővé tenni. A háborút átvészelő vagy utána rövid időre hatalomra kerülő fasiszta rendszerek (például az itt kifogástalanul elemzett Francóé) elenyésztek, polgári demokráciának adták át a helyüket. A fejlett ipari országokban a jelenlegi retrográd törekvések inkább az újkonzervativizmus különböző áramlataiban mutatkoznak meg (ezeket külön kellene elemezni). Az új helyzetnek különböző okai vannak a változó társadalmi struktúrákban, a nemzetközi körülményekben, a történelmi tapasztalatokban stb. Nem így egyes Európán kívüli területeken, például Latin-Amerikában! Az előadás hiteles és átfogó képet adott erről. Úgy vélem azonban, hogy némelykor túlságosan élesen kívánt kategorizálni. Szinte ahány ország, annyi probléma egy — az európaitól sok szempontból alapvetően különböző — területet illetően. S még valamit: óvakodnunk kell attól, hogy a fasizmussá minősítést illetően politikai konjunkturalizmus érvényesüljön. Kétségkívül vannak fontos politikai szempontok, az agitáció és az elméleti okfejtés nem mindig ugyanaz, de a politikai konjunkturalizmus érvényesülése aláássa az elméleti munka hitelét. Már Dimitrov is utalt arra, hogy „nem minden reakciós diktatúra fasizmus". Számos elrettentő példát lehetne

felsorakoztatni. Nem kisebb személyiség, mint Varga Jenő vélt annak idején fasiszta vonásokat felfedezni Roosevelt New Dealjében, és mi magunk is többször mint fasisztáról írtunk 1958 táján de Gaulle-ról. A példák folytathatók... A fasizmus mint jelenség nem azonosítható a fasiszta módszerekkel. Egyes emberi jellemvonások is lehetnek faisztoidok. A fasizmus egyben attitűd is, mint arra Adorno nyomán az irodalomban rámutattak.

Lehetett volna többet szólni a „vezéri elvről", a karizmatikus vezetővel kapcsolatos fasiszta elképzelésekről. A katonai kérdésekről elhangzott hozzászólás értékesen bővítette ismereteinket. A barbár erőkultusz mindenfajta fasizmus jellemző vonása. Hitler mindig is arra „játszott", hogy a vele szemben álló erők nem tudják vagy nem akarják erejüket alkalmazni, mert „dekadensek", „enerváltak" vagy egyszerűen csak „ostobák".

Az a véleményem, hogy az utóbbi évtizedben végzett munka — és ennek tanúsága ez *a kérdéseket nem lezáró, sőt további munkára ösztönző* ülésszak is — jelentős eredményeket ért el a politikai és történeti szempontból egyaránt fontos fasizmuskutatás területén. A megoldandó problémákkal még találkozni fogunk, és lesz alkalmunk foglalkozni az antifasiszta küzdelem — itt nem tárgyalt — különböző kérdéseivel is. (Például a Komintern VII. kongresszusának közelgő 50. évfordulója kapcsán.) Az ülésszakon ismertetett megállapítások — úgy vélem — mind az ismeretterjesztésben, mind az oktatásban, de egyebütt is hasznosíthatók. Valamennyi résztvevő munkáját, aktivitását köszönöm. A tudományos ülésszak tanácskozásait befejezettnek nyilvánítom.

A tanácskozás előadóinak és hozzászólóinak névsora[1]

BABIRÁK ILONA, az MSZMP Politikai Főiskola egyetemi docense
BLASKOVITS JÁNOS, a Politikai Főiskola egyetemi docense
BOJCSUK VLADIMIR, az Országos Béketanács Leszerelési Bizottságának tagja
ERÉNYI TIBOR, az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének igazgatóhelyettese
GERGELY IMRE író, újságíró
GYENGE SÁNDOR, a Politikai Főiskola egyetemi adjunktusa
HARSÁNYI IVÁN, a Politikai Főiskola egyetemi docense
CS. HÉTHÁRSI MAGDOLNA, a BME Tudományos Szocializmus Tanszék adjunktusa
HORVÁTH GYULA, a kaposvári Mezőgazdasági Főiskola adjunktusa
INCZE MIKLÓS, az MTA Történettudományi Intézetének osztályvezetője
JEMNITZ JÁNOS, a Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója
KERTI ZSUZSA, Zalka Máté Katonai-Műszaki Főiskola docense
KIS ALADÁR, az ELTE Új- és Legújabbkori Egyetemes Történeti Tanszék egyetemi tanára
KŐVÁGÓ LÁSZLÓ, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője
LIPKOVICS KÁROLY, a Politikai Főiskola rektorhelyettese
NÉMETH ISTVÁN, a Politikai Főiskola egyetemi adjunktusa
ORMOS MÁRIA, a Történettudományi Intézet főmunkatársa
ÖLVEDI IGNÁC kandidátus, Zrínyi Miklós Katonai Akadémia
PACH ZSIGMOND PÁL akadémikus, a Történettudományi Intézet igazgatója

[1] Az írásban beküldött hozzászólások közül Pándi Lajosnak a portugál Salazar-diktatúráról, illetve Szilágyi Istvánnak a chilei Pinochet-diktatúra intézményrendszeréről szóló tanulmányát a Politikai Főiskola Közleményei, illetve a Párttörténeti Közlemények jelentetik meg.

RÉTI R. LÁSZLÓ, a Politikai Főiskola egyetemi docense
SIPOS PÉTER, a Párttörténeti Intézet tudományos főmunkatársa
SZABÓ ÁGNES, a Párttörténeti Intézet osztályvezetője
SZABÓ JÓZSEF, a Politikai Főiskola egyetemi tanára
SZÉKELY GÁBOR, a Párttörténeti Intézet főmunkatársa
SZOKOLAY KATALIN, a Politikai Főiskola egyetemi tanára
TOKODY GYULA, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szikra Lapnyomda (83-3847)
Felelős vezető Csöndes Zoltán vezérigazgató
A kötetet Réz Miklósné szerkesztette
A borító és a tipográfia Székffy Gyula munkája
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Terjedelme 17,6 (A/5) ív